

Sorrettu rahvas?

Leopoldin hirmuhallinto kuohuttaa

Rankkoja valokuvia rintamalta

Radio raportoi miehityksestä

Historiasodat

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

113. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Marko Lamberg

Toimitussihteeri: Heidi Kurvinen

Toimittajat: Juhana Aunesluoma, Seija Jalagin, Anu Lahtinen, Marko Tikka

Hallitus: Janne Virkkunen (pj), Marja Jalava, Risto Jussila, Petri Karonen,

Sari Katajala-Peltomaa, Kaarina Palojärvi

Ulkoasu: Heikki Kalliomaa

Historiallinen Aikakauskirja noudattaa tieteellistä vertaisarviointikäytäntöä.

www.historiallinenaikakauskirja.fi ■ ISSN 0018-2362

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Marko Lamberg, Tiede ja etiikka 1

Artikkelit

Yrjö Kaukiainen, Elikö Vanhan Suomen rahvas kurjuudessa ja sorron alla? 3

Anssi Halmesvirta, Casementin Kongon raportti, ulkopoliittika ja julkinen moralismi Englannin alahuoneessa (1903–1904) 20

Olli Kleemola, Vihattu, pelätty, haluttu? – Kuollut nainen suomalaisen ja saksalaisen sotavalokuvauksen kohteena toisessa maailmansodassa 31

Risto Degerman, Radiouutinen kertovana äänenä – Radion kuvaus Tšekkoslovakian miehityksestä 1968 45

Sirkka Abonen, Historiaa ilman suuria kertomuksia – Historianopetuksen politiikan ongelma 60

Katsaukset

Eljas Orrman, Arkistolainsäädännön historiaa 73

Päivi Happonen, Historiantutkimuksen lähdeaineisto sähköistyy 83

Olso Kortekangas, Globaalit ideat "Pohjan perillä" – Kohti saamelaisen koulutushistorian kansainvälisempää kontekstia 86

Keskustelua

Kimmo Elo, Vielä Stasista ja sen tutkimisesta 93

Jyrki Vesikansa, VAL:n vallasta ja oppiarvoista 95

Marko Lamberg ja Heidi Kurvinen, Toimituksen vastine Vesikansalle 96

Syväluotaus

Jari Ojala, Lukijaystävällinen teos maailman taloushistoriasta 97

Arvioita

Maija Ojala, Protection, Continuity and Gender – Craft trade culture in the Baltic Sea Region (14th–16th centuries) (*Marko Lamberg*) 100

Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), Näkymätön sukupuoli – Mieheyden pitkä historia (*Ilana Aalto*) 101

Merja Uotila, Käsiyöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä – Prosopografinen analyysi Hollolan käsiyöläisistä 1810–1840 (*Kirsi Väinö-Korhonen*) 103

Harri Kalha, Kokottien kultakausi – Belle Époqueen mediatähdet modernin naiseuden kuvastimina (*Anne Ollila*) 104

Irma Tapaninen, Karnevalistinen henki – Algot Untolan varhaistuotanto ja virallisen kulttuurin muutos 1900-luvun alussa (*Irma Sulkuunen*) 105

Ari Uino, Sotiemme veteraanit – Rintamalta rakentamaan (*Teemu Kesäisjärja*) 107

Antti Malinen, Perheet ahtaalla – Asutuspula ja siihen sopeutuminen toisen maailmansodan jälkeisessä Helsingissä 1944–1948 (*Pauu Pulma*) 108

Kaisa Vehkalahti & Leena Suurpää (toim.), Nuoruuden sukupolvet – Monitieteisiä näkökulmia nuoruuteen eilen ja tänään (*Kirsi Tuobela*) 110

Antti Parpola, "Uinuvat metsävaramme käytön piiriin" – Valtionmetsien käytön suuri murros 1939–1970 (*Ismo Björn*) 111

Mikko Myllykangas, Rappeutuminen, tiedostamaton vai yhteiskunta? – Lääketieteellinen itsemurhatutkimus Suomessa vuoteen 1985 (*Antti Häkkinen*) 113

Pasi Nevalainen, Virastosta liikeyritys – Posti- ja telelaitoksen muutosprosessi 1930–1994 (*Niklas Jensen-Eriksen*) 115

Jenni Hokka, Kakkoselta kaikelle kansalle – Kuuluisen poliitikka YLE TV2:n arkirealistisissa sarjoissa (*Jukka Kortti*) 116

Tiedemaailma

Tieto-Finlandia jälleen historiategokselle 119

Vuoden professoriksi historiantutkija 119

Uusia professoreita 119

Kansi: Päätös neuvostosotilaiden hautamuistomeriksi vuonna 1947 pystytetyn pronssisoturipatsaan siirtämisestä synnytti hultikuussa 2007 Tallinnassa mellakoita. Patsaskiista on yksi esimerkki Virossa törmäyskurssilla olevista historiatulkinnoista. Nykyisin puretun patsaan rekonstruktio sijaitsee Tallinnan sotilashautausmaalla. Kuvaaja: Peeter Langovits. Kuva: Scanpix Baltics OÜ.

Tiede ja etiikka

Jos kaikki olisi käynyt suunnitellusti, olisin aloittanut tämän pääkirjoituksen onnittelemalla syntymäpäiväsankaria – yliopistoudistushan täytti vuoden alussa viisi vuotta – ja olisin tarkastellut, mitä uudistus on merkinnyt tieteen ja opetuksen sekä rivitutkijan ja -opettajan kannalta ja olisin myös tehnyt vertailuja Ruotsiin, mutta se kaikki jääköön toiseen kertaan. *Historiallisen Aikakauskirjan* toimitus kohtasi nimittäin eettisen ongelman, joka liittyi kuvien käyttöön ja joka johdatti kokonaan toisen aihepiiriin pariin.

Kyse ei sentään ollut profeetta Muhammedin kuvan tai pilakuvan julkaisemisesta, mutta yhtä lailla vaikeasta asiasta: voiko kuolleita ja nimenomaan väkivaltaisella tavalla kuolleita ihmisiä esittäviä kuvia julkaista silloin, kun ruumista on selvästi häpäisty? Olli Kleemolahan käsittelee tässä numerossa suomalaisten sotilaiden talvi- ja jatkosodan aikana ottamia kuvia kuolleista venäläisistä naisista. Varsinkin sodissa tapahtuu monenlaisia ihmisoikeuksien loukkaamisia, ja tieteellinen tutkimus voi paitsi tuoda esiin sodan raadollisen arjen vaiettuja puolia myös tulkita ja selittää niitä. Toimitus joutui kuitenkin pohtimaan kuvien julkaisemisen tarvetta ja asiallisuutta, koska vainajillakin on ihmisarvonsa. Pohdinnoissa tuotiin esiin se, että jos asiaa on jo käsitelty havainnollisesti tekstissä, kuvalla ei välttämättä ole tieteellistä lisäarvoa. Toisaalta jos analyysi selvästi perustuu kuvaan ja tulkinta sinänsä on asiallista, julkaisemiselle ei pitäisi

olla tieteelliseltä kannalta estettä vaan kuvat pitää nähdä olennaisena osana tutkimusraporttia metodin, analyysin ja tulosten havainnollistamisen kannalta. Lisäksi kuva korostaa tutkittavan ilmiön eettistä puolta pakottaessaan katsojan ottamaan kantaa kuvaamaansa ihmisoikeuksien loukkaamiseen.

Kuten tämän lehden sivuilta nähdään, lopputulos on kompromissi: artikkeli on julkaistu kahden kuvan kera, mutta ruumiinhäpäisyn yksityiskohtia on taitossa teknisesti häivytetty. Tätäkin ratkaisua voi kritisoida, niin kuvien julkaisemista kuin niiden osittaista sensurointia, mutta eettiset kysymykset ovat paitsi vaikeita myös pohjimmiltaan maailmankatsomukseen perustuvia mielipidekysymyksiä – yhtä ehdottoman oikeaa ja varsinkaan helppoa vastausta niihin tuskin löytyy. Joku päätös pitää useimmiten kuitenkin tehdä, ja tässä koskevassa tapauksessa toimitus ja viime kädessä päätoimittaja päätti näin.

Toimituksen tästä aiheesta käymä keskustelu poiki myös oivalluksen ”vaikeista historioista” – aiheista, joiden parissa työskenteleminen on historiantutkijalle tavallista vaikeampaa. Helppoa tutkimusaihetta on tuskin kellään. Nyky-yliopistossa jo tutkimusajan löytäminen on aiheesta riippumatta niin sanotusti haasteellista, ja moni tutkija saa kuluttaa paljon energiaa saadakseen rahoitusta hankkeelleen. Silti on selvää, että jotkut aiheet ovat eettiseltä ja mentaaliselta kan-

nalta vaikeampia lähestyä ja kuvata kuin toiset, joskin eri syistä. Rintaman arki ja *Historiallisen Aikakauskirjan* viime numerossa teemaosiona käsitelty kuolema ovat esimerkkejä aiheista, jotka kysyvät tutkijalta tietynlaista luonteenlaatua ja -lujuuutta. Suomen historiassa vuoden 1918 tapahtumat ja eräisiin kansallisen historian merkikhenkilöiksi nostettuihin yksilöihin liittyvät tulkinnot voivat nekin olla hankalia, ainakin kun tutkija esittää ne julkisesti: tulkinnoille löytyy herkemmin vastustusta suuren yleisön keskuudessa kuin jos tutkii kaukaisempaa historiaa ja tuntumattomampia yksilöitä. Tosin toisen tutkijan voi huonolla onnella saada aggressiivisesti vastaansa oli aihe mikä tahansa, jos oma tulkinta menee liiaksi ristiin kollegan jo dogmiksi nostaman tulkinnan kanssa.

Rikoksia ja väkivaltaa käsittelevät lähteet vaativat nekin tutkijalta kykyä sulkea tunteensa tai ainakin ylenpalttinen myöteläminen tutkimuksen teon ulkopuolelle – asia, mikä ei käytännössä aina ole helppoa. Jokin aika sitten etsiessäni 1600-luvun oikeudenkäyntipöytäkirjoista tietoja eräistä siviilioikeudellisista asioista silmät eksyivät turhankin yksityiskohtaiseen kuvaukseen pikkulapsen kuolemaan johtaneesta tapahtumaketjusta ilmeisen väkivaltaisen isän käsissä. Todistajalausunnot ja myöhemmin pöytäkirjoista paljastuva tieto, että oikeus oli katsonut pelkän kirkkorangaistuksen riittävän tässä tapauksessa, häiritsivät rehellisesti sanoen keskittymistä omaan aiheeseen sinä iltana. En voinut olla ajattelematta, että lakien mukaan oikeudella olisi ollut mahdollisuus langettaa kovempi tuomio. Tapaus myös muistutti media uutisointeja Suomessa ja Ruotsissa viime aikoina tapahtuneista lasten kuolemista väkivaltaisten lähiomaisten käsissä. Menneisyyden väkivaltarikollisuutta koskevia tutkimuksia on kuitenkin tehty

ja on edelleen välttämätöntä tehdä, jotta ymmärtäisimme yhtäläisyydet ja eroavaisuudet oman aikamme arvojen ja käytäntöjen kanssa, eikä tutkija voi kyynelehtiä jokaisen ihmiskohtalon vuoksi. Esimerkiksi holokaustin tai erilaisten diktatuurien uhreja koskevassa tutkimuksessa se olisi suoranainen tutkimuksen etenemisen este. Silti en väitä, että historioitsijan tulisi olla pelkkä tunteeton menneisyyden tulkki – kullekin tekee varmasti hyvää joskus pysähtyä pohtimaan omaa suhtautumistaan tutkittavaan aiheeseensa ja siihen liittyviin monitahoisiin eettisiin kysymyksiin.

Historioitsija voi törmätä kiperiin eettisiin kysymyksiin sinänsä harmittomilta vaikuttavien aiheiden yhteydessä. Kirkonkirjoja on vanhaan käytetty sukututkimuksessa ja laajemmin yhteisö- ja väestöhistoriallisissa tarkasteluissa. Kirkonkirjojen digitointihankkeet ovat helpottaneet niiden sisältämien tietojen hyödyntämistä, mutta Suomessa tietosuojalla sallii vain 125 vuotta vanhempien aineistojen julkaisemisen internetissä, mikä siis ulottaa yksilönsuojan suomalaisten keskimääräistä elinikää merkittävästi pidemmäksi ajaksi. Seurakunnat ovat puolestaan ryhtyneet rajoittamaan tietosuojan nimissä tutkijoiden mahdollisuuksia lukea omatoimisesti sata vuotta nuorempia kirkonkirjoja. Lähihistorian tutkimuksesta on siis tehty vaikeampaa kuin mitä olemassa olevat lähteet mahdollistaisivat. Mutta tämäkin ongelma on maailmankattomuksellinen: onko kaikkea saatava tutkia ja onko tieteen intressi suurempi kuin yksilön oikeus pitää oma elämänsä ja taustansa omana tietonaan?

MARKO LAMBERG

marko.lamberg@historia.su.se

marko.lamberg@helsinki.fi

marko.lamberg@uta.fi

Artikkelit

Yrjö Kaukiainen

Elikö Vanhan Suomen rahvas kurjuudessa ja sorron alla?

Käsitykset Vanhan Suomen oloista ovat suuressa määrin perustuneet niihin poliittisiin asiakirjoihin, jotka syntyivät Gustaf Mauritz Armfeltin lähipiirissä 1810-luvun alussa, kun alue liitettiin Suomen suuriruhtinaskuntaan. Yrjö Kaukiainen tarkastelee artikkelinsa alussa näiden lähteiden syntyä ja todistusvoimaa. Tämän jälkeen hän arvioi tavallisen kansan elinoloja muiden, pääasiassa ei-kertovien, kvantitatiivisten lähteiden valossa. Niistä saatu kuva poikkeaa huomattavasti ”armfeltilaisten” lähteiden antamasta.

Rahvaan vapauttamiseksi sorrosta ja kurjuudesta on jo voimakkaita toimenpiteitä toteutettu [...].¹

Käsitys Vanhan Suomen talonpoikaisväestön kurjuudesta ja sorronalaisesta asemasta ilmestyi näyttävästi suomalaisen historiankirjoitukseen vuonna 1894, kun J. R. Danielson-Kalmari julkaisi tutkimuksensa *Viipurin läänin palauttaminen*

muun Suomen yhteyteen. Matthias Akianderin *Om donationerna i Wiborgs län* (1864) oli tosin jo tätä ennen tuonut lahjoitusmaakysymyksen yleiseen tietoisuuteen, ja vuosisadan jälkipuolella ilmestyneet toinen toistaan kärjekkäämmät kuvaukset venäläisten donataarien mielivallasta nostivat sorron ja kurjuuden suorastaan myyttisiin mittoihin.²

Usein korostetaan, että Danielson-Kalmarin tutkimus heijastaa aikansa poliittista ilmastoa, niin sanotun sortokauden venäläisvastaisuutta. Nationalismistaan huolimatta hän oli kuitenkin myös empiirinen tutkija, jolle alkuperäislähteet olivat historian tutkimuksen ehdoton edellytys. *Viipurin läänin palauttaminen* perustuikin ensisijaisesti niihin muistioihin ja arvioihin, joita palauttamiseen keskeisesti vaikuttaneet autonomian ajan alun valtiomiehet, ennen muuta Gustaf Mauritz Armfelt ja Robert Henrik Rehbinder olivat jättäneet jälkeensä. Erityisesti ensiksi mainitun kirjoituksissa korostettiin voimakkaasti Vanhan Suomen kurjuutta ja siellä vallinnutta sortoa. Näin Armfeltia ja hänen piiriään voidaan pitää tämän historiaperinteen varsinaisina aloittajina.

1. G. M. Armfelt M. J. Alopaeukselle 28.1.1812 (u.l.). Suomennettuna teoksessa Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818*. SHS 1985, 229.

2. Anu Koskivirta, Karjala kansallisen herätyksen innoittajana. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Autonomisen Suomen rajalääni. Viipurin läänin historia* V. Karjalan kirjapaino 2014, 401–403.

FT Yrjö Kaukiainen on emeritusprofessori Helsingin yliopiston Euroopan historian oppiaineessa. Sähköposti: y.kaukiainen@gmail.com.

Kuva 1. Gustaf Mauritz Armfeltin johdolla laadittiin vuonna 1811 muistiot Vanhan Suomen liittämistä. Kuvassa Armfelt vanhuuden päivillään. Lähde: Wikimedia Commons.

Jostain syystä Danielson-Kalmari ei kysynyt, miten edustaviin havaintoihin tai lähdepohjaan aikalaisarviot olivat perustuneet. Kukaan niistä henkilöistä, jotka toukokuun 1811 jälkeen vaikuttivat aktiivisesti Vanhan Suomen liittämiseen, ei tuntenut ennestään maakunnan oloja. Esimerkiksi kaikki ”kolme vanhaa kustaviaania” (Gustaf Mauritz Armfelt, Johan Fredrik Aminoff ja Johan Albekt Ehrenström) olivat luoneet uransa Tukholmassa ja siirtyivät Suomeen vasta, kun venäläiset olivat sen valloittaneet: Aminoff keväällä 1809, Armfelt ja Ehrenström vuonna 1811. Näistä kolmesta Armfelt tunsu parhaiten Venäjää: hän oli kuulunut Kustaa III:n seurueeseen tämän neuvotellessa Katariina II:n kanssa Haminassa vuonna 1783, ja maanpakolaisvuosinaan hän asui vuosina 1794–1797 sisäisessä karkotuksessa Kalugan pikkukaupungissa Moskovon lounaispuolella. Vaikka näihin kokemuksiin vielä liittäisiin muutama matka Vanhan Suomen läpi

Pietariin ja takaisin, on selvää, että hänen tietonsa venäläisestä Suomesta olivat hyvin pinnallisia. Tässä suhteessa hänellä ei myöskään ollut sanottavasti apua luotetuimmista, Turun hovioikeuden piiristä rekrytoiduista avustajistaan: Robert Henrik Reh binder matkasi ensimmäisen kerran Pietariin syksyllä 1808 ja Carl Johan Walleen seuraavana vuonna. Kummankaan ei tiedettä ennen Vanhan Suomen liittämistä perehtyneen alueeseen Ahvenkoski–Viipuri–Pietari-tien varsia laveammalta.

Armfelt itse joutui käsittelemään Vanhan Suomen kysymystä vasta siinä vaiheessa, kun hallitsija oli jo tehnyt oman päätöksensä. Tavatessaan huhtikuussa 1811 keisarin Pietarissa tämä ilmoitti hänelle aikovansa yhdistää Vanhan ja Uuden Suomen, ja audienssin seurauksena Armfelt sai tehtäväkseen laatia Suomen asioiden uuden esittelyjärjestyksen.³ Koska hän nousi näin uuden Suomen asiain komitean johtoon, hän oli käytännössä avainasemassa myös yhdistämiskysymystä käsiteltäessä. Niinpä hänen johdollaan laadittiin loka-marraskuun vaihteen tienoilla kaksi Vanhan Suomen liittämistä puoltavaa muistiota. Niistä varsinkin jälkimmäisessä, joka Danielson-Kalmarin mukaan esitettiin Venäjän valtakunnanpuvoston valikoiduille jäsenille 6. marraskuuta 1811,⁴ Viipurin kuvernementin tila esitettiin täysin lohduttomana. Teksti alkaa suoralla hyökkäyksellä venäläistä hallintoa vastaan: ”Venäjän kaikista maakunnista vanha Suomi on aina ollut se, jota hallitus enimmäin on lyönyt laimin.” Tämän jälkeen kiirehditään kyllä toteamaan, että syy ei suinkaan ollut hallitsijan vaan ”tietämättömien tai pahaan tar koittavien” viranomaisten, jotka eivät olleet ker-

1. Ks. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen*, 2. painos, WSOY 1911, 108.

3. Ks. erit. Jyrki Paaskoski, G. M. Armfelt och Gamla Finland. *Historisk Tidskrift för Finland* 3 (1997), 304–311.

4. J. R. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen*. 2. painos. WSOY 1911, 108. Tämän mukaan toinen muistio oli ”Venäjällä tavattu”, eikä sitä ollut Armfeltin papereissa. Myöhemmin hän täsmensi, että U. L. Lehtonen oli löytänyt muistion Venäjän valtakunnanpuvoston arkistosta. Ks. J. R. Danielson-Kalmari, *Aleksanteri In aika* II:1. WSOY 1922, 218.

toneet keisarille asiain todellista laitaa. Tulokse-
na oli joka tapauksessa ollut ”siveellinen rappeu-
tuminen”, ”aineellinen häviö”, ”typeryys ynnä
köyhyys” ja ”ennen vallinneen hyvän järjestyksen
katoaminen”. Erityisesti mainitaan, että lahjoit-
usmaaisännät olivat ”kiskoneet saataviaan ja
kohdelleet julmasti alustalaisiaan”. Vahvojen
väitteiden tueksi esitetään seuraavat empiiristen
havaintojen muotoon puetut toteamukset:

- Maakunnan väkiluku on laskenut pienem-
mäksi kuin ”ennen sotaa 1704”.
- ”Oikea maanviljelys on kokonaan lyöty lai-
min.”
- Karjan määrä on ”paljon pienempi kuin
[...] ennen rauhaa 1743”.
- Vaikka veroja on vähennetty yli kolman-
neksella, talonpojat eivät pysty niitä mak-
samaan.
- ”Talonpoikain koulut ovat tyhjinä.”
- Papit ovat ”tietoja vailla” ja laiminlyövät
tehtäviään.
- ”Tuomarit ovat tietämättömiä, eivät tunne
lakeja eivätkä taida talonpoikien kieltä.
[...] oikeudenhoidosta on vain irvikuva jäl-
jellä.”⁵

Vielä vuonna 1911 Danielson-Kalmari luon-
nehti muistiota ”Armfeltin kirjoitukseksi”, mutta
myöhemmin hän oli varovaisempi ja katsoi sen
syntyneen tämän ”aloitteesta” ja valvonnassa.⁶
Sekä Danielson-Kalmari että Armfeltin elämä-
kerran kirjoittanut Carl von Bonsdorff ovat yhtä
mieltä siitä, että Armfeltin tärkein apulainen täs-
sä työssä oli balttilaissyntyinen Gustaf Adolf
Rosenkampff, joka oli Speranskin luottomies ja
toimi Venäjän lakikomitean sihteerinä. Sen si-
jaan Rehbinder ja Walleen eivät näytä osallistu-
neen muistioiden laatimiseen, mikä saattaa sel-
littää sen, miksi jälkimmäinen arvosteli Rosen-
kampffia varsin kärkevästi. Walleenin mukaan
tämä oli valmis kirjoittamaan vapaasti (*på fri
hand*) ”pitkiä filantrooppisesti sävytettyjä ku-
vauksia Viipurin läänissä vallitsevasta sorrosta,
vaikka ei tiennyt alueesta muuta kuin sen ni-
men.” Tätä Walleen piti onnettomana asiana,

koska se kasvatti keisarin katkeruutta Viipurin
läänin viranomaisia ja tilanomistajia kohtaan, ja
myötävaikutti siihen ”kevytmieliseen ja väkival-
taiseen tapaan”, jolla yhdistäminen suoritettiin.⁷

Missä määrin muistio todella laadittiin ”va-
paalla kädellä”, jää arvailujen varaan; eräät il-
maukset viittaavat siihen, että tekijät tunsivat
ainakin vanhan ”itsenäisyysmiehen”, Venäjälle
siirtyneen Carl Henrik Klickin Vanhan Suomen
tilasta 1790-luvulla laatiman muistion.⁸ Näyttää
kuitenkin varsin selvältä, että kirjallisia lähteitä
käytettiin hyvin vähän ja syntyperäisten vanha-
suomalaisten asiantuntemukseen turvauduttiin
tuskin lainkaan. Esimerkiksi David Alopaeus,
jonka on sanottu vaikuttaneen hyvin paljon kei-
sarin Vanhan Suomen liittämispäätökseen, ei
ollut enää Pietarissa vaan oli siirtynyt lähetti-
lääksi Württembergiin, eikä Armfeltin tiedetä
myöskään tavanneen Georg Magnus Sprengt-
portenian, joka oli jo Suomen sodan alkaessa eh-
dottanut Viipurin kuvernementin liittämistä
Ruotsilta vallattavaan Suomeen. Viipurin kuver-
nementin silloiseen johtoonkaan Armfelt ei näy-
tä ottaneen yhteyttä, vaikka siviilikubernöörin
(kuvernementtihallituksen päällikön) ja varaku-
vernöörin (kameraalihovin päällikön) viroissa
olivat tuolloin syntyperäiset viipurilaiset (Johan
Winter ja Joachim Jaenisch).⁹ Myöskään oikeus-

5. Danielson-Kalmari 1911, 108–109 (suorat sitaattit Dani-
elsson-Kalmarin suomennoksia).

6. Danielson-Kalmari 1911, 108; Danielson-Kalmari 1922,
218, 226–230.

7. Danielson-Kalmari 1922, 284–286, Carl von Bonsdorff,
Gustav Mauritz Armfelt. Levnadsskildring 3. Svenska litte-
raturvetenskapen i Finland 1932, 162–164. Walleenin väittä-
mää tukee myös se, että von Rosenkampff nimitettiin
seuraavana vuonna Suomen asiain komitean jäseneksi ja
suku naturalisoitiin Suomen ritarihuoneeseen jo 1817,
vaikka muuten balttilaisten oli vaikea päästä sinne.

8. Joh. Rich. Danielson, Kaarle Henrik Klick. Teoksessa
Joh. Rich. Danielson (toim.) *Suomen uudemmassa histo-
riasta* (ensimmäinen vihko). Weilin & Göös 1898, 58–59.

9. Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus
1743–1818*. SHS 1985, 121–122, 225–226; Kari Tarkiainen,
Luonnollisten rajojen oppi ja David Alopaeuksen osuus
Suomen suuriruhtinaskunnan rajojen synnyssä. *Historial-*

kollegion varapresidentin Pierre de Fricciuksen vuonna 1807 Pietarissa julkaisema asiantunteva Vanhan Suomen kuvaus ei ole jättänyt jälkiä muistion tekstiin.¹⁰

Edellä esitetyn perusteella voidaan päätellä, että Armfeltin niin sanottua toista muistiota ei ollut edes tarkoitettu empiiriseksi kuvaukseksi. Kysymys oli poliittisesta lausumasta, jonka propagandistinen sisältö oli valikoitu siten, että se palveli mahdollisimman tehokkaasti tavoitetaan, Vanhan Suomen liittämistä. Siinä esitetyt ajatukset näyttävät kuitenkin vastanneen Armfeltin omaa näkemystä, sillä samankaltaiset väitteet toistui hänen viimeisten vuosiansa kirjenvaihdossa.¹¹ Ne vaikuttivat hänen lähipiirinsäkin ajatteluun¹² ja tätä kautta myös siihen tapaan, jolla Viipurin läänin järjestäminen suoritettiin.

linen Aikakauskirja 107:4 (2009), 398; J. W. Ruuth & Erkki Kuujo, *Viipurin kaupungin historia* III. Torkkelin säätö 1975, 32. Johan Fredrik Aminoffin mukaan David Alopaeus, joka vuonna 1810 oli nimitetty jäseneksi Aleksanteri I:n salaiseen neuvostoon, oli (ilmeisesti neuvoston jäsenenä) saanut "aikaan Viipurin läänin yhdistämisen". Alopaeus oli Viipurin tuomiorovastin poika, joten hän ei olisi missään tapauksessa hyväksynyt muistion suorastaan halventavaa arviota (ks. viite 11) Kaakkois-Suomen papistosta, joka useissa lahjoitusmaaselkkauksissa asettui talonpoikien puolelle.

10. Pierre de Friccius, *Description chorographique de la Finlande Russe*. St. Petersburg 1807. Tästä teoksesta olisi löytynyt tietoja muun muassa alueen väkiluvusta. Armfelt suhtautui Fricciukseen lähinnä halveksivasti; hän kirjoitti vuonna 1812 Viipurin läänin uudelle maaherralle Carl Johan Stjernvallille: "Herra Friccius kannattaa näitä häiriön synnyttäjiä ["sellaisia veijareita kuin Grönqvist Käkisalmassa ja Kruskopfin sijaiset"] saadakseen siten pahan jatkumaan", sekä: "Friccius on – – paljasta ilmaa ja huonoa ilmaa". Danielson-Kalmari 1922, 259–260 (käännökset D-K:n).

11. Esimerkiksi kesällä 1812 hän kirjoitti Viipurin läänin maaherra Stjernvallille: "Ylipäänsä aatelismiehet ovat kohdelleet talonpoikiaan pahasti ja julmasti, tuomarit viekkaasti ja omaa etuaan tavoitellen; porvaristo ei ole rahtuakaan parempi; papit, heillä on kappi ja kaulus teko-pyhyiden ja epäsiiveyden peitteenä; talonpoika on kuin elukka, sorrettu, epätoivosta röyhkeä, kurjuutensa tähden

Vähenevä väestö?

Ei tiedetä, harrastiko Armfelt 1700-luvun muotitiedettä, poliittista aritmetiikkaa. Kielteisen vaihtoehdon puolesta puhuu ainakin se, että muistiossa esitetty väite Vanhan Suomen väkiluvun vähenemisestä osui harvinaisen pahasti harhaan. Nykyisin arvioidaan, että niillä Viipurin ja Käkisalmen läänin alueilla, jotka siirtyivät Venäjälle vuosina 1721 ja 1743, asui juuri ennen Pohjan sotaa noin 75 000 henkeä. Vuonna 1802 suoritettussa väestönlaskennassa (revisiossa), jonka tulokset kerrottiin myös Fricciuksen kirjassa, saman alueen väkiluvuksi saatiin yli 190 000 henkeä, siis 2,6 kertaa niin paljon kuin sata vuotta aikaisemmin. Liittämisen aikoihin se oli kasvanut jo runsaaseen 210 000:een.¹³

välinpitämätön koko olostaan, epäluuloinen, helposti petetty ja erittäin laiska ja haluton." Danielson-Kalmari 1922, 272 (käännös D-K:n).

12. Esimerkiksi maaherra Stjernvall kirjoitti langolleen eversti Palmfeltille Viipuriin saavuttuaan: "Mikä erotus maahan, kansaan ja hyvinvointiin nähden! Venäjä on täällä jo pilannut kansakunnan yksinkertaiset tavat; aasialainen ylellisyys ja komeus köyhyyden, sorron ja kurjuuden rinnalla. Loistavia ajopelejä, hevosia ja huonekaluja, mutta todellisuudessa vain kuorta ja petosta. [...] Viipurin läänistä ei koskaan tule muun Suomen veroista." Danielson-Kalmari 1922, 273 (käännös D-K:n).

13. Seppo Muroma, *Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetyks Suomessa*. Suomen historiallinen seura 1991, 180, 278–279 ja liitetaulukot XXXVII ja XLV; Kimmo Katajala, *Nälkähäpinä. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. SHS 1994, 77–78; Friccius 1807, 38; O. Hannikainen, *Vanhan Suomen eli Viipurin läänin oloista 18:lla vuosisadalla*. Helsinki 1888, liite 1. Fricciuksen ilmoittama luku on vähän alhaisempi kuin Hannikaisen, mikä johtunee siitä, että edellisen väkiluvussa ei ole mukana *podušnaja*-verosta vapautettuja säätyläisiä, virkamiehiä ja sotilaita. Vuoden 1812 luku perustuu Vanhan Suomen järjestämiskomitean keräämiin tietoihin alueen seurakunnista, joissa ei kuitenkaan ole mukana Viipurin ortodoksisväestöä. Sen määrä on arvioitu vuodesta 1818 alkaneiden henkikirjojen avulla. Niissä on koko väestö, koska niiden mukaan kannettiin venäläisiä henkirahoja (em. *podušnaja*-veroa), mutta niihin merkittiin myös verosta vapautettu väestö.

Taulukko 1. Vanhan Suomen (tai vastaavan alueen) väkiluku 1799–1820.

1699	(arvio) 75 000
1754/55	noin 112 000
1783/84	178 300
1820	230 300

Lähteet: 1699: ks. viite 13; 1754/55: KA, Läänintilit VA 10084; 1783/84: KA, Ragnar Rosénin kokoelma, kansio 13; 1820: KA, Viipurin läänin henkikirjat 1820.

Vanhassa Suomessa väkiluku laskettiin venäläiseen tapaan noin kymmenen vuoden välein suoritetuissa revisioissa; ensimmäinen, jonka yksityiskohtaiset tulokset ovat säilyneet, on vuosien 1754 ja 1755 vaihteesta. Siitä lähtien alueen väkiluvun kehityksestä voidaan muodostaa kohtuullisen luetettava kuva (taulukko 1).¹⁴ Sen mukaan Vanhan Suomen väestön keskimääräinen vuotuinen kasvu oli jokseenkin samaa luokkaa kuin Ruotsin Suomen:

A: 1754/55–1783/84

Vanhan Suomen länsiosa 1,5 %, Laatokan Karjala 1,3 %, Ruotsin Suomi 1,5 %

B: 1783/84–1820

Vanhan Suomen länsiosa 0,8 %, Laatokan Karjala 0,5 %, Ruotsin Suomi 0,9 %

14. Vuoden 1754/55 revisiossa ortodoksien määrä tosin arvioitiin vain karkeasti. Oiva Turpeinen on kuitenkin väittänyt vuonna 2001 julkaisemassaan artikkelissa, että alueen väkiluku oli isonvihan jälkeen paljon korkeampi kuin aikaisempi tutkimus esittää, ja että väestönkasvu oli erittäin hidasta. Ks. Oiva Turpeinen, Suomen väestö 1638–1815 sekä vertailu Viiron. J. Korpela, T. Hämynen & A. Nevala (toim.) *Ihmisiä, ilmiöitä ja rakenteita historian virrassa. Professori Antero Heikkiselle 60-vuotispäivänä omistettu juhlaKirja*. Hämeenlinna 2001. Tämä tulkinta perustuu yksinomaan venäläisen väestöhistorioitsija V. M. Kabuzanin esittämiin ”Viipurin kuvernementin” (joka todellisuudessa perustettiin vasta 1744) väkilukuihin 1720-, 1730- ja 1750-lukujen revisioissa. Ks. V. M. Kabuzan, *Narody Rossii v XVIII veka*. Nauka 1990, 75. Kabuzanin luvut ovat kuitenkin epäuskottavan suuria: niiden mukaan Viipurin ja Käkisalmen alueen väkiluku (esimerkiksi 128 738 henkeä vuonna 1727) olisi koko ajan ollut selvästi suurem-

Ainakin länsiosan (Viipurin-Karjalan ja Kymenkartanon provinssin) väestönkasvu voipi tää varsin nopeana siihen nähden, että kysymys oli vanhasta asutusalueesta, rintamaasta. Ruotsin Suomessa väestö kasvoi nopeimmin Pohjanmaan ja Satakunnan takamailla sekä itäisessä sisämaassa, kun taas Lounais-Suomi jäi tässä suhteessa selvästi Vanhan Suomen jälkeen.¹⁵ Kasvukertoimista näkyy myös, että länsiosan väestö kasvoi nopeammin kuin Laatokan Karjalan. Eroa selittävät sekä jälkimmäisen alueen korkeampi kuolleisuus että Pietariin suuntautunut muuttoliike. Kummallakin alueella kasvu hidastui 1780-luvulta alkaen, mikä johtui ennen muuta Kustaa III:n Venäjän sodan aikana riehuineista kulkutaudeista.¹⁶ Samoin kävi kuitenkin myös Ruotsin Suomessa, joten taustalla saattoi olla myös huonoja satovuosia.

pi kuin Pietarin kaupungin tai Inkerinmaan ja lähes yhtä suuri kuin Tallinnan kuvernementin. Ks. Kabuzan 1990, 71, 75. ”Viipurin kuvernementin” väkilukujen aitouden kyseenalaistaa ennen muuta se omituinen piirre, että ne ovat aina 95,2 % Tallinnan kuvernementin vastaavista luvuista. On siis ilmeistä, että hän ei löytänyt lähteistään tietoja alueen väkiluvusta ennen 1760-luvun revisiota, vaan on rekonstruoinut ne olettaen Viipurin ja Tallinnan kuvernementtien väestöjen kasvaneen samaa tahtia. Tällöin hän e ole tajunnut, että hattujen sodan jälkeen Vanhan Suomen alue laajeni huomattavasti ja väestö lähes kaksinkertaistui. Viipurin kamarikonttorissa vuonna 1724 laaditun luettelon mukaan (KA, Rosénin kokoelma, kansio 12) Inkerinmaalla oli noin 4 300 taloa ja Viipurin sekä Käkisalmen ”lääneissä” yhteensä noin 2 000 taloa. Näiden suhteiden mukaan (ja kun Inkerinmaan väkiluvuksi ilmoitettiin vuonna 1727 noin 105 000 henkeä) jälkimmäisen alueen väkiluku olisi jäänyt alle 50 000:n. Aikaisemman tutkimuksen esittämät väkiluvut ovat siis selvästi Kabuzanin arvauksia realistisempia.

15. Eino Jutikkala, Väestö ja asutus 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin. *Suomen kulttuurihistoria* II. Gummerus 1934, 121–122. Lounais-Suomen väestö kasvoi vuosina 1749–1809 keskimäärin 0,87 % vuodessa, Ruotsin Suomen sisäosien 1,8–1,9 %. Vanhan Suomen länsiosan vastaava suhde vuosina 1754–1820 oli 1,1 % vuodessa.

16. Ks. lähemmin Yrjö Kaukiainen, Asutus- ja väestökehitys. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 208–214.

Taulukko 2. Tilaluvun kasvu Vanhan Suomen alueella 1750–1820.

	1750	1780	1820	Keskim. lisäys
Länsiosia	4689	7226	13894	1,6 %/v
Laatokan Karjala	4032	..	10804	yli 1,4 %/v

Lähde: Kaukiainen 2012, 216.

Väkiluvun kasvu heijastui myös asutuskuvaan, sillä tilojen jakaminen miespuolisten perillisten kesken nosti viljelmien määrää huomattavasti (taulukko 2). Ruotsin puolellakin aikaisempia varsin ankaria jakorajoituksia lievennettiin 1740-luvulla, mutta Venäjän puolella tilojen jakaminen kävi käytännössä täysin vapaaksi. Niinpä tilaluvut kasvoivat vielä väkilukua nopeammin. Käytännössä tämä tarkoitti, että tilattoman väestön osuus laski selvästi. Vielä 1750- ja 1760-luvulla Käkisalmen läänissä populi- ja loisruokakuntien osuudet olivat liikkuneet 20 ja 30 prosentin tienoilla, mutta 1820-luvun alussa ne olivat painuneet lähelle kymmentä prosenttia. Koko Viipurin läänissä oli vuoden 1820 henkikirjan mukaan tilattomia vain 18,5 prosenttia kaikista maaseudun asukkaista; korkein suhdeluku (22,4 %) oli Kymenlaaksossa, alhaisin (11,6 %) Lappeen ja Jääsken kihlakunnissa.¹⁷

Ruotsin Suomessa kehitys oli kulkenut päinvastaiseen suuntaan: varsinkin lounaisissa lääneissä talonpoikaistaloja jaettiin vain harvoin, jolloin väestönkasvu kanavoitui tilattomaan väestöön. Torpparien ja tilattoman väestön osuus kasvoikin 1700-luvulla niin, että Lounais-Suomen vauraimmilla peltoalueilla se oli Suomen sodan aikoina jo 60 prosentin tuntumassa.¹⁸ Tähän verrattuna Vanhan Suomen puolella elettiin aivan eri maailmassa.

Kokonaan laiminlyöty maatalous?

Vanhakantaisessa maataloudessa aikaisempien sukupolvien raivaamat pellot olivat keskeinen tuotantoresurssi. Niiden niukkuus – samoin kuin tiloille määritellyt kiinteät vero- (manttaa-

li-) luvut – olivat Ruotsissa johtaneet siihen, että tilojen jakamista pyrittiin rajoittamaan, jotta ne eivät pirstoutuisi elin- ja veronmaksukelvottomiksi. Käytännössä pelko oli suuresti liioiteltu, sillä vanhakantaisen maatalouden toisesta tärkeästä resurssista, työvoimasta, ei yleensä ollut puutetta, ja ainakin Suomen puolella sitä riitti myös uudisraivaukseen, niin että peltoalat kasvoivat vähintään samassa suhteessa kuin väkiluvut.¹⁹

Myös Venäjän puolella esivalta kiinnitti huomiota tilaluvun kasvuun. Sitä ei tosin pyritty rajoittamaan, mutta tilojen veroja haluttiin nostaa kasvaneen kantokyvyn mukaan.²⁰ Niinpä Viipurin kuvernementtiin perustettiin vuonna 1765 (osana valtakunnallista reformia) erityinen revisiomaanmittauskomissio, joka ryhtyi kartoittamaan pelto- ja niittyaloja ja laskemaan karjakantaa. Vaikka työ ei koskaan johtanut verolukujen tarkistuksiin, sitä jatkettiin aina vuoteen 1802, jolloin koko Vanhan Suomen alueesta 60–70 prosenttia oli tullut kartoitetuksi.²¹

Revisiomittausten tuloksia löytyy laajan kartta-aineiston (ks. viite 26) lisäksi kootusti kahdesta tilastolähteestä: Friedrich Langellin konseptina säilyneestä, 1780-luvulla laaditusta Vanhan

17. Kaukiainen 2013, 214–218.

18. Jutikkala 1934, 123–130; Heikki Ylikangas, *Lohjalaisen historia* I. Lohjan kunta 1973, 392–393.

19. Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme*. SHS 1975, 136–138.

20. Taustalla vaikutti epäilemättä se, että Venäjällä keskeisin talonpoikiin kohdistettu vero oli päävero (podušnaja-vero), jota maksoivat kaikki miespuoliset, ja maksuperusteita tarkistettiin noin kymmenen vuoden välein suoritettuihin väestönlaskuihin eli revisioihin.

21. Jyrki Paaskoski, Valistunut keisari Katarina II. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 155–161. Frans P. von Knorringin mukaan alueen noin 6,9 miljoonasta tynnyrialasta oli ennen vuotta 1812 mitattu täydellisesti noin 4,1 milj. ja osittain 1,4 milj. tynnyrialaa. Ks. Frans P. von Knorring, *Gamla Finland eller det fornda Wiborgska Gouvernementet*. Åbo 1833, 137.

Taulukko 3. Läntisen Vanhan Suomen peltoalat Langellin kertomuksen ja isojakomittausten mukaan.

Piirikunta (aluejako 1784–1796)	Langell (1770/1780-luku) Tynnyrinalaa	Isojako* (1830-luku) Tynnyrinalaa	Keskim. kasvu %/vuosi
Haminan pk.	8 390	24 250	2,1
Viipurin pk.	9 450	25 500	2,0
Lappeenrannan pk.	6 960	n. 25 500**	2,6

Huom.: *Peltoalaan laskettiin myös ”pellontekomaa”, lähinnä keskeneräiset uudisraiviot. Tämän takia isojaon peltoaloista on varmuuden vuoksi vähennetty 15 %.

** Lappeenrannan piirikuntaan kuului osa Mäntyharjua (noin 1/3 pitäjän taloista), mutta isojakotilastossa entistä Venäjän osaa ei enää luettu Viipurin lääniiin.

Lähde: Friedrich Langellin kertomuskonsepti, KA: Topographica, Viipurin lääni; SVT III (1) (1869).

Suomen länsiosia koskevasta kuvauksesta sekä Frans P. von Knorringin vuonna 1833 painetun Vanha Suomi-teoksen liitetaulukosta, jossa peltoalat on esitetty ”vanhan mittauksen” (*äldre mätning*) mukaan. Kun lähes koko Viipurin lääni mitattiin uudelleen 1830-luvun alussa isojakoa varten (pinta-alatiedot julkaistiin virallisessa tilastossa 1869), voidaan pelto- ja niittyalojen kasvua seurata ainakin karkeasti noin 50 vuoden ajalta.²²

Valitettavasti Langellin tilasto kattaa vain puolet kuvernementin kuudesta piirikunnasta. Knorringin tilastosta löytyy tietoja vähän laajemmalla alueella, mutta niihin saattaa sisältyä myös uudempia mittaustuloksia.²³ Joissakin lahjoitusmaapitäjissä isojakomittauksia ei kuitenkaan tehty 1830-luvulla, mutta ainakin Valkjärveltä, Sakkolasta, Pyhäjärveltä ja Jaakkimasta viralliseen tilastoon on löydetty pinta-aloja 1800-luvun kahdelta ensimmäiseltä vuosikymmeneltä; jos niitä verrataan varhaisiin revisiomittauksiin (joiden tulokset löytyvät Knorringin taulukosta), vuotuinen lisäys olisi liikkunut parin prosentin tuntumassa.²⁴ Parista lahjoitusmaapitäjästä (Muolaa, Kivennapa) ja Laatokan-Karjalan pohjoisosista ei taas ole lainkaan tietoja revisiomittauksista. Kuitenkin näillä alueilla isojaon aikaisten peltoalojen suhde väkilukuun liikkui suunnilleen samalla tasolla kuin lännempänä,

joten myös peltoalojen on täytynyt kasvaa merkittävästi jo Vanhan Suomen aikana.²⁵

Revisiomittauksista laadittuihin tilastoihin on suhtauduttava tietyllä varovaisuudella: mikäli kaikkia tiloja tai kyliä ei ole mitattu, yhteenlasketut pinta-alat ovat liian alhaisia, jolloin kasvukertoimet puolestaan nousevat liian korkeiksi. Lisää epävarmuutta aiheuttaa se, että mittausten ajankohta voidaan määrittää vain suunnilleen. Revisiopinta-alojen luotettavuutta voidaan

22. Friedrich Langellin kertomuskonsepti; KA, Topographica, Viipurin lääni; Knorring 1833, liitetaulukko 2. Isojakomittausten tulokset: SVT III (1) (1869).

23. Esimerkiksi entisen Lappeenrannan piirikunnan pitäjien yhteenlaskettu peltoala oli vähän yli 10 000 tynnyrinalaa. Myös eräiden entisen Savonlinnan piirikunnan pitäjien (Jääski, Ruokolahti, Parikkala) peltoaloissa saattaa olla myöhempiä lisä: Knorringin ”vanhojen” mittausten ja isojakoalojen erotus viittaa näissä tapauksissa hitaampaan kasvuun (noin 1,5 %/vuosi) tai lyhyempään mittausväliin kuin taulukon 3 piirikunnissa. Valkealan kohdalla von Knorringin taulukossa on vain vähän isojakoalaa pienempi luku – kysymyksessä voi tuki olla myös painovirhe.

24. SVT III: 1 ilmoittaa eri aikoina mitatut pinta-alat sekä mediaanivuodet.

25. Vrt. Yrjö Kaukiainen, Maalaiskyläen elämän aineelliset puitteet. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 226–237.

kuitenkin arvioida myös toista tietä. Monet kylät mitattiin vielä toiseen kertaan 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa, ja tällöin eriteltiin usein myös ensimmäisten mittausten jälkeen tapahtunut uudisraivaus. Valitettavasti tällaisia uusintamittauksia on toistaiseksi löytnyt vain murto-osasta kyliä, runsaat 60 tapausta neljästä eri pitäjästä.²⁶

Vehkalahti, 13 kylää,
peltoalan kasvu 60 prosenttia
Virolahti, 12 kylää,
peltoalan kasvu 72 prosenttia
Valkeala, 22 kylää,
peltoalan kasvu 43 prosenttia
Uusikirkko, 12 kylää,
peltoalan kasvu 71 prosenttia

Tapaukset voidaan kuitenkin käsittää satunnaiseksi otannaksi, jonka tulokset ovat vähintäänkin suuntaa antavia. Jos mittauskierrosten keskimääräiseksi väliksi arvioidaan 25 vuotta, nämä kasvuosuudet tarkoittavat, että vuotuinen lisäys liikkui keskimäärin parin (1,4–2,2) prosentin vaiheilla. Se vastaa siis varsin tarkasti taulukossa 3 esitettyjä kasvukertoimia.

Siihen nähden, että alueen länsiosassakin väestön keskimääräinen kasvu jäi 1780-luvun jälkeen noin 0,8 prosenttiin vuodessa, peltoala kasvoi kaksi kertaa niin nopeasti. Niinpä keskimääräiset viljelyalat olivat 50 vuoden aikana laajentuneet tuntuvasti, 4–5 tynnyrinalasta 7–8 tynnyrinalaan (vajaaseen 4 hehtaariin) tilaa kohti. Lounaisen Suomen talonpoikaistaloihin verrattuna tyyppilliset kaakkoissuomalaiset pellot olivat kuitenkin vaatimattomia. Esimerkiksi Lohjalla, missä tiloja ei juuri jaettu, rusthollien ja talonpoikaistalojen keskimääräinen peltoala oli ennen Suomen sotaa noin 15 ja torppien vajaa kolme tynnyrinalaa.²⁷ Pohjanmaahan, Keski-Suomeen ja Savoön verrattuna Vanhan Suomen peltoalat olivat 1800-luvun alussa suunnilleen samalla tasolla: 60–70 tynnyrinalaa maalaisväestön sataa henkeä kohti; lounaisissa lääneissä suhde sen sijaan oli vähän yli sata. Toisaalta

Lounais-Suomessa peltoala kasvoi hitaasti, suunnilleen samaa tahtia kuin väkiluku tai vain hiukan nopeammin, kun taas Pohjanmaalla ja Savossa uudisraivaus lisäsi peltoja Vanhan Suomen tapaan väestönkasvua nopeammin.²⁸

Vanhassa Suomessa uudisraivaus tapahtui pääasiassa soita ojittamalla. Tällöin myös niittyjä voitiin lisätä suunnilleen samaa tahtia kuin peltoja, eikä karjanrehusta tullut puutetta.²⁹ Vanhassa Suomessa karjatalouden merkitys näyttääkin olleen suurempi kuin läntisen Suomen vanhoilla peltoviljelyalueilla.

Viipurin läänin karjakanta inventoitiin ensimmäisen kerran vasta 1820-luvun puolimaissa, jolloin kenraalikuvernööri Zakrevskin vaatimuksesta koko Suomesta kerättiin kattavat maataloustilastot. Kuitenkin jo revisiomaanmittarit merkitsivät karttaselitystensä taulukoihin kylien ja talojen karjamäärät, ja näiden avulla voidaan jälleen arvioida kehityksen yleissuuntaa (taulukko 4). Lukuja vertailtaessa on huomattava, että maanmittarit olivat liikkeellä kesällä, jolloin luonnollinen lisääntyminen oli kasvattanut karjakantaa tuntuvasti yli talvisen nälkäruokinnan tason (A-taulukon nuoren nautakarjan määrä kertoo lisäyksen vähimmäismäärän). Sen sijaan 1820-luvun tilastot kerättiin kevättalvella, jolloin karjakanta oli pienimmillään.

26. KA, Maanmittaushallituksen verollepanokartat, Viipurin läänin verollepanokartat.

27. Ylikangas 1973, 419.

28. Soininen 1975, 131–138. Vertailua vaikeuttaa erityisesti peltoalan kasvuvauhdin osalta se, että Soinisen kahdesta otannasta jälkimmäinen kohdistuu 1850-luvun jälkeiseen aikaan.

29. Ks. Kaukiainen 2013, 226, taulukko 2; Friccius 1807, 12.

Taulukko 4. Vanhan Suomen karjakanta 1760- ja 1770-lukujen revisiomittausten ja 1824–25 tilastojen mukaan.

A: Otos revisiomittauksissa 1770- ja 1780-luvulla rekisteröidyistä karjamääristä

a = keskim. pääluku tilaa kohti

b = keskim. pääluku maaseudun sataa asukasta kohti

Alue (otokseen sisältyvien tilojen luku suluissa)	Hevosia		Lehmiä		Nuorta karjaa		Lampaita	
	a	b	a	b	a	b	a	b
Vehkalahti, Pyhtää (135)	1,9	16	5,0	42	2,2	19	8,3	69
Jääski, Ruokolahti (115)	2,3	19	3,7	32	1,7	15	4,8	41
Viipurin pit., Johannes, Antrea (105)	2,0	16	5,2	40	3,3	25	8,0	61
Muolaa, Uusikirkko (106)	2,2	19	5,2	45	2,1	18	5,8	50
Rautu, Sakkola, Pyhäjärvi (107)	2,2	23	3,8	40	2,3	24	5,5	58
Räisälä, Jaakkima (123)	2,3	23	3,8	38	2,3	23	4,6	46
Koko otos (691): alueellisten ostosten aritmeettinen keskiarvo	2,2	19	4,5	40	2,3	21	6,2	54

B: Karjakanta Viipurin läänissä 1824–1825

Luvut tarkoittanevat täysikasvuisia eläimiä; a = pääluku b = sataa asukasta kohti

Kihlakunta (1816 rajat)	Hevosia		Nautoja		Lampaita	
	a	b	a	b	a	b
Kymi	3 930	15	13 770	52	21 330	80
Lappee	3 860	14	12 660	45	13 280	48
Jääski	4 290	15	14 980	54	11 820	43
Ranta	3 450	15	14 040	60	12 300	53
Äyräpää	2 840	12	9 450	41	12 030	52
Käkisalmen eteläinen	5 880	22	12 040	45	13 380	50
Käkisalmen keskinen	4 060	18	8 300	36	9 070	39
Käkisalmen pohjoinen	6 200	20	16 880	54	15 410	49
Viipurin lääni 1825	34 980	17	120 930	50	103 290	51
[Koko Suomi 1825	155 730	13	568 840	48	652 200	55]

Lähteet: A: Kansallisarkisto, Digitaaliarkisto: Maamittaushallitus, Viipurin läänin verollepanokartat (Otos digitoidusta aineistosta); B: Zakrevskille kerätyt tilastot, KKK: Hb 10; Soininen 1974, 211.

Ainakin 1820-luvulla Viipurin läänissä oli väkilukuun verrattuna enemmän karjaa kuin missään muussa läänissä Vaasan lääninä lukuun ottamatta.³⁰ Tämä johtui hevosten suuresta määrästä, joka puolestaan oli yhteydessä vilkkaaseen rahdinkuljetukseen Pietarin talousalueella. Nautakarjan suhteen läänin rannikkoseudut olivat myös keskitason yläpuolella, mutta alueelliset vaihtelut olivat melko selviä (joskin niihin saattoi vaikuttaa myös tietojenkeruun tarkkuus).

Vertailu revisioaineistoon viittaa siihen, että ainakin nautakarjan määrä oli lisääntynyt väki-

lukua nopeammin. Hevosten tai lampaiden osalta vertailua vaikeuttaa se, että revisiotilastoissa ei ilmoitettu erikseen nuoria eläimiä, mutta todennäköisesti niidenkin määrät kasvoivat vähintään yhtä nopeasti kuin väkiluku. Vaikka karjakanta näyttää kasvaneen peltoalaa hitaammin, luvut eivät anna vähäisintäkään vahvistusta väitteelle, että karjan määrä olisi liittämisen aikaan ollut ”paljon pienempi” kuin ennen hattujen so-

REVISIOMITTAUKSIA KÄSITTELEVÄT TILASTOT SAATAVAT SUORASTI KÄYTTÖÖN SUOMEN KIRJALLISEN PERINTÖKESKUKSEN (SOK) KOTISIVUSTON (WWW.SOKKI.FI) KÄYTTÄMÄLLÄ. SUOMEN KIRJALLISEN PERINTÖKESKUKSEN (SOK) KOTISIVUSTON (WWW.SOKKI.FI) KÄYTTÄMÄLLÄ.

30. Soininen 1975, 210–211.

taa. Vielä heikommalla pohjalla on väite maanviljelyksen täydellisestä laiminlyönnistä. Todennäköisesti maakunnan viljaomavaraisuus ei ollut kovin hyvä – esimerkiksi Fricciuksen mukaan huonoina vuosina viljaa tuotiin paljon Pietarista ja Virosta³¹ – mutta kun viljan hinnat olivat kummassakin tapauksessa hyvin kohtuullisella tasolla, ei täydelliseen omavaraisuuteen välttämättä kannattanut pyrkiäkään. Peltoalan kasvu väkilukua nopeammin kertoo tilanteen kuitenkin pikemmin parantuneen kuin huonontuneen.

Lahjoitusmaat ja sorto

Kun 1810-luvulla puhuttiin Vanhassa Suomessa vallitsevasta sorrosta, sillä viitattiin lähes poikkeuksetta lahjoitusmaihin. Tästä rajauksesta seuraa, että ”sorto” ei kohdistunut läheskään kaikkiin alueen talonpoikiin. Verolukujen, mantaalien tai vastaavien, mukaan alueen tiloista kuului 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa 35–40 prosenttia lahjoitusmaihin, ja vuoden 1802 väestönlaskun mukaan niiden asukkaiden osuus kuvernementin maalaisväestöstä jäi 33 prosenttiin. Rahvaan selvä enemmistö oli siis kruunulle veronsa maksavia talonpoikia.³²

Sorrolla voidaan tarkoittaa kahta erilaista, jos kohta toisiinsa liittyvää asiaa. Yhtäältä lahjoitusten haltijat saattoivat harjoittaa niin sanottua kartanokuria, ottaa itselleen oikeuden rangaista alustalaisiaan ja/tai sallia voimakeinojen käytön päivätöitä johdettaessa, toisaalta he saattoivat pyrkiä lisäämään talonpoikien veroja tai muuttamaan niitä päivätöiksi. Lahjoitusmaajärjestelmän juridiset puitteet olivat sinänsä varsin yksiselitteiset. Viimeistään vuonna 1728 suoritetun verorevision jälkeen kävi selväksi, että lahjoitusmaaisännillä ei voinut venäläiseen tapaan olla tuomio- tai hallintovaltaa alueillaan, eivätkä he voineet estää alustalaisiaan muuttamasta muualle; myös näiden verot ja päivätyöt oli määritelty samoiksi kuin kruunutiloilla – kysymys oli siis itse asiassa vain verojen lahjoittamisesta. Toki jotkut donataarit saattoivat ylittää valtansa rajat ja kantaa ylimääräisiä veroja tai estää oi-

keus- ja hallintoviranomaisten toimintaa, mutta useimmiten sellaiset yritykset torjuttiin oikeustoimin, viimeistään Viron, Liivinmaan ja Suomen oikeuskollegiossa. Eniten ongelmia näyttää 1700-luvun alkupuoliskolla olleen luostareiden ja muiden ortodoksisten korporaatioiden lahjoituksilla, koska ne eivät katsoneet olevansa paikallisen oikeusjärjestelmän alaisia.³³

Donataarien ja alustalaisten väliset ristiriidat pysyivät varsin maltillisella tasolla 1770-luvulle saakka. Tämä johtui yksinkertaisesti siitä, että pääosa lahjoituksista kuului valtakunnan mahtisuvuille, joilla oli paljon maaomaisuutta muualta. Nämä eivät yleensä oleskelleet suomalaisilla tiloillaan, eikä suhteellisen kevyiden verojen koekoaminen ja vähäisten päivätöiden johtaminen vaatinut voimakeinojen käyttöä. Tilanne muuttui, kun jotkut suvut myivät lahjoitusmaansa nousukaille, joilla ei ollut muita omistuksia. He ryhtyivät rakentamaan ”hovejaan” Vanhan Suomen maaperälle ja korottivat alustalaisten veroja ja muuttivat luontoissuorituksia päivätöiksi. Jo vuonna 1772 Raudun Sumbulan lahjoitusmaan ostanut hoviapteekkari Briskorn onnistui taivuttelemaan alustalaisensa sopimukseen, joka lisäsi päivätöiden määrän suunnilleen kymmenkertaiseksi. Hänen esimerkkiään seurattiin pian naapuripitäjissä Sakkolassa ja Pyhäjärvellä sekä pohjoisempana Kurkijoella. Aina eivät alustalaiset taipuneet lisättyihin päivätöihin: Pyhäjärven Taubilassa riitaa puitiin kaikissa oikeus-

31. Friccius 1807, 18–19.

32. Hannikainen 1888; Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*. SHS 1997, 10–12; Yrjö Kaukiainen, Vanhan Suomen aikakausi. Y-P. Mäkinen & I. Lehmusvaara (toim.) *Karjala 4. Karjalan vaiheet*. Karisto 1983, 112–114. Tähän ryhmään voidaan lukea myös joukko hallitsijahuoneen ns. pöytätiluksia ja ekonomiatiluksia, joilta kannettiin samat verot kuin tavallisilta kruunutiloilta. Niillä asui noin 10 % maalaisväestöstä.

33. Paaskoski 1997, 246–259; Jyrki Paaskoski, Kartanotalous ja lahjoitusmaatalonpojat. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 219–325.

asteissa, kunnes Hallitseva senaatti ratkaisi asian vuonna 1798 lahjoituksenhaltijan eduksi.³⁴

Kuinka yleisiä tällaiset veronlisäykset olivat ja kuinka raskaiksi alustalaisten ulosteot kasvoivat? Aivan kaikilta lahjoitusmailta ei ole säilynyt riittäviä tietoja, mutta ne 17, joiden verotaso tunnetaan 1800-luvun alusta, edustavat (lukumäärän mukaan laskien) liki kahta kolmasosaa kaikista lahjoitusmaista. Kahdeksassa tapauksessa veroja ei ollut korotettu käytännöllisesti katsoen lainkaan vuosien 1728 tai 1742 revisioiden³⁵ tasta, ja neljällä (jotka kaikki olivat Kymenlaaksosta), päivätyötkin korvattiin rahassa. Käytännössä näidenkin tilojen verokuorma oli silti korkeampi kuin kruunulle veroa maksavien. Tämä johtui siitä, että kruununtalonpojat saattoivat lunastaa veroparsellinsa vanhojen kruununhintojen mukaan, kun taas lahjoitusmailta verot piti useimmiten suorittaa luonnossa tai käyvin hinnoin. Kun 1780-luvulle tultaessa kruununhinnat olivat ruplainflaation seurauksena enää noin kolmasosa käyvistä hinnoista, lahjoitusmaiden alinkin vuotuinen verokuorma nousi siis noin

kolme kertaa niin suureksi kuin kruununtalonpoikien. 1780-luvulla tapahtui kuitenkin käänne: samalla kun henkirahat korvattiin venäläisellä pääverolla, maaveroakin nostettiin. Seuraavalla vuosikymmenellä suurin osa kruununtaloistakin joutui suorittamaan veronsa luonnossa, kun ne annettiin arenteina (eräänlaisina tilapäisinä läänityksinä) kuvernementin korkeimmille virkamiehille. Tällöin keskivertotilan maksamat verot nousivat (vuoden 1812 hinnoilla mitaten) noin 30 ruplaan, eli suunnilleen samaan, mitä maksoivat ne lahjoitusmaatalonpojat, joiden veroja ei ollut korotettu.³⁶

Niillä lahjoitusmailta, joiden veroja ei ollut korotettu, asui kuitenkin vain noin kolmasosa lahjoitusmaatalonpojista, joten selvän enemmistön verokuorma ja/tai päivätyörasitus nousi.³⁷ Yhdeksän tunnetun tapauksen perusteella (jotka edustavat noin 70 prosenttia Kannaksen ja Laatokan Karjalan suurista lahjoitusmaista), korotusten keskimääräiset vaikutukset olivat seuraavanlaiset (kaikki raha-arvot vuoden 1812 hinnoin).³⁸

	Ennen 1770-lukua	Noin 1810
Kaikki verot manttaalilta	160–180 ruplaa	350–590 ruplaa
Kaikki verot keskim./tila	40–45 ruplaa	35–59 ruplaa
Päivätöitä manttaalilta/vuosi	40–60 päivää	160–330 päivää
Päivätöitä keskim./tila/vuosi	10–15 päivää	16–33 päivää
Lisäksi henkirahat tai päävero/tila	alle 1 rupla	10–11 ruplaa

34. Paaskoski 1997, 185–206; Kaukiainen 1983, 114–117.

35. Turun rauhassa liitettyä alueella oli suoritettu samantapainen revisio kuin Viipurin alueella 1728.

36. Yrjö Kaukiainen, Viipurin läänin verotus Vanhan Suomen aikana. *Historiallinen Aikakauskirja* 1 (1970), 7–11; Kaukiainen 2012, 413–414.

37. Laskelma perustuu oletukseen, että rasitukset nousivat tuntuvasti kaikkialla Käkisalmen läänissä, mutta eivät

Viipurin kihlakunnassa ja Kymenkartanon provinssissa. Käkisalmen läänissä asui noin 63 % lahjoitusmaatalonpojista.

38. Kaukiainen 1983, 115; Yrjö Kaukiainen, Kymenlaakson 1700-luku. Y. Kaukiainen (toim.) *Kymenlaakson historia I. Jokilaakso ja rajamaa, esihistoriasta 1810-luvulle*. SKS, 2012, 407. Yleensä päivätoista puolet oli hevos- ja puolet jalkapäiviä.

Vertailun tulokset ovat yllättäviä. Vaikka nimellinen verorasitus manttaalia kohti kaksin- tai kolminkertaistui, tilaa kohti laskettu raskaus kasvoi korkeintaan kolmanneksen ja saattoi jopa laskea. Tämä selittyy sillä, että myös lahjoitusmailla tiloja jaettiin: vielä 1760-luvulla keskimääräinen veroluku oli noin ¼ manttaalia, mutta 1800-luvun alussa se oli pudonnut 1/10:aan.³⁹ Kun näitä lukuja verrataan entisten verojen raha-arvoon (noin 30 ruplaa/tila vuoden 1812 hintojen mukaan), voidaan todeta, että korotukset vaihtelivat runsaan kymmenen ja sadan prosentin haarukassa. Itse asiassa vuonna 1784 tapahtunut vanhojen henkirahojen korvaaminen venäläisellä pääverolla (jonka määrää nostettiin pariin otteeseen) kasvatti verokuormaa käytännössä yhtä paljon. Päivätöiden lisäys oli sentään suurempi, mutta edes maksimia, 33 päivää vuodessa (tai kolmea päivää viidessä viikossa), ei voi pitää kovin raskaana raskautena tilalle, jolla asui keskimäärin kahdeksan henkeä eli neljä tai viisi työkykyistä naista ja miestä.⁴⁰ Määrät näyttävät myös varsin kohtuullisilta, jos niitä verrataan Ruotsin Suomen rälssilampuodeilta vaadittuihin. Eino Jutikkalan mukaan näiden tyypillinen päivätyövelvollisuus oli kaksi tai kolme päivää viikossa, siis noin 100–150 päivää vuodessa, mikä lisäksi lampuodit maksoivat vielä tuntuvia viljajaveroja (esimerkiksi tynnyrin viljaa tynnyrin-alalta).⁴¹

Vanhan Suomen lahjoitusmailla yleisesti esiintynyttä veroniskurointia ja kapinointia (esim. Sakkola, Valkjärven Veikkola) ei siis selitä niinkään uusien verojen ja päivätöiden raskaus kuin periaatteelliset syyt. Lahjoitusmaatalonpojat katsoivat olevansa maidensa oikeita omistajia, joilta oli viety niiden hallinta laittomin keinoin. Päivätyöt olivat erityisen vihattuina, ennen muuta siksi, että niissä sovelletut pakkokeinot, kartanokuri, koettiin erityisen nöyryyttävänä. Tässäkin suhteessa ero läntiseen Suomeen on kuitenkin veteen piirretty viiva. Ruotsissa vuonna 1723 vahvistetut privilegiot olivat antaneet aatelille oikeuden kurittaa alustalaisiaan, ja näi-

tä oikeuksia käytettiin myös Suomen puolella. Vanhan Suomen lahjoitusmailla ei siis voitu torjua kovaksi koettuja työnjohtomenetelmiä edes Ruotsin lakiin vetoamalla.⁴²

Silti Vanhan Suomen lahjoitusmaatalonpoikien oikeudellinen asema oli parempi kuin Ruotsin rälssilampuodeilla. Ruotsalaisilla kartanonisännillä katsottiin olevan niin täydellinen omistusoikeus allodiaalirälssinä hallitsemiinsa tiloihin, että he saattoivat jakaa niiden peltoja uudelleen tai sijoittaa niille torppareita lampuoteja kuulematta.⁴³ Vanhan Suomen puolellakin alustalaisia saatettiin siirtää syrjemmälle hovileirin tieltä, mutta yhtään maiden uudelleenjakoa ei tunneta liittämistä edeltäneeltä ajalta. Nämä erot tulivat konkreettisesti näkyviin vuonna 1826, kun donaatiot julistettiin allodiaalirälssiksi: sen on aina katsottu merkinneen suurta huononnusta viljelijöiden asemaan. Lahjoitusmaatalonpojat menettivät silloin perinnöllisen nautintaoikeuden tiloihinsa – aivan kuten Viron maaorjatalonpojat niin sanotun vapautuksen seurauksena vuonna 1802 – mutta koska he eivät olleet maaorjia, he eivät saaneet vastikkeeksi mitään. Lahjoitusmaatalonpoikien tilanne huononi siis ”ruotsalaiselle” tasolle vasta pari vuosikymmentä Vanhan Suomen liittämisen jälkeen.⁴⁴

39. Suhde on laskettu Viipurin, Äyräpään ja Käkisalmen eteläisestä kihlakunnasta (viimeksi mainitussa verolukuna oli aatra, mutta sen katsottiin vastaavan manttaalia).

40. Ruotsin Suomen väestöstä oli vuonna 1810 noin 61 % 15–65-vuotiaita.

41. Jutikkala 1958, 232–233; ks. myös esim. V. J. Kallio, *Halikon historia*. Halikon seurakunta ja kunta 1930, 272–275. Mainittakoon, että K. M. Armfelt yritti lisätä Joensuun kartanon tuloja korvaamalla päivätyöt kiinteillä viljamaksuilla.

42. Jutikkala 1958, 231. Voutien kurinpidosta valitettiin muuan muassa Elimäen kapinan aikaan.

43. Esim. Eva-Liisa Oksanen, *Anjalan historia*. Anjalan kunta 1981, 423. Isonjaon seurauksena Anjalan lampuodeille jaettiin kaikille yhtä paljon maata, vaikka tilojen koot olivat tätä ennen vaihdelleet huomattavasti.

44. Kuten tunnettua, vuoden 1826 lahjoitusmaaukaasi astui voimaan kymmenen vuoden siirtymäkauden jälkeen.

Venäjän suurvalta ja talonpoikien sorto

Jostain syystä Vanhan Suomen historiassa ei ole kiinnitetty kovinkaan paljon huomiota instituutioon, jonka puitteissa tapahtui selvästi laajamittaisempaa "sortoa" kuin lahjoitusmailla. Koska alue oli rajaseutua, Venäjän armeijan läsnäolo oli massiivista ja tuntui kaikkialla. Vaikka Viipurin kuvernementti oli 1790-luvun lopulle asti vapautettu väenotoista, se joutui kuitenkin kantamaan oman osuutensa sinne sijoitettujen joukkojen ylläpidosta.

Venäjällä ei ollut Ruotsin ruotujakolaitoksen tai Preussin kantonijärjestelmän kaltaista pysyvää rekrytointia. Väenotoissa lähinnä isovenäläisiltä alueilta otettiin talonpoikaisia rekryttejä tarpeen mukaan joka vuosi tai harvemmin, yleensä 2–4 alokasta 500 miestä kohti. Toisaalta armeijaa ei koskaan demobilisoitu, joten sen miesmäärä kasvoi tasaisesti. Kasarmeja oli vain suurimmissa kaupungeissa (Pietari, Moskova, Kasan) ja linnoituksissa (Kronstadt, Orenburg, Viipuri). Muuten jalkaväen ja ratsuväen sotilaat majoitettiin rauhan aikana kaupunkeihin porvarien taloihin ja maalle talonpoikien luokse. Kesällä joukot olivat muutaman kuukauden harjoituksissa ja viettivät leirielämää. Vaikka sotilaat olivat talonpoikaista syntyperää, heidän yhteytensä vanhaan kyläyhteisöön katkesivat kokonaan. He joutuivat kyllä kosketuksiin maalaisyhteisön kanssa majoituskylyssään, mutta yleensä ne olivat kaikkea muuta kuin harmonisia kosketuksia.⁴⁵

Sotilaat ja rakuunat käyttäytyvät karkeasti majapaikoissaan ja syyllistyvät kauhistuttavaan väkivaltaan. Silloin kun heillä on upseereita mukanaan, heidän käytöksensä on tavallistakin pahempaa [...].⁴⁶

Heti Uudenkaupungin rauhan jälkeen Ruotsia ei pidetty merkittävänä sotilaallisena uhkana, joten Viipurin, Käkisalmen ja Sortavalan seuduille sijoitettiin normaalisti vain kolme tai neljä rykmenttiä. Hattujen sodan jälkeen joukkojen määrää lisättiin tuntuvasti, niin että koko Vanhan

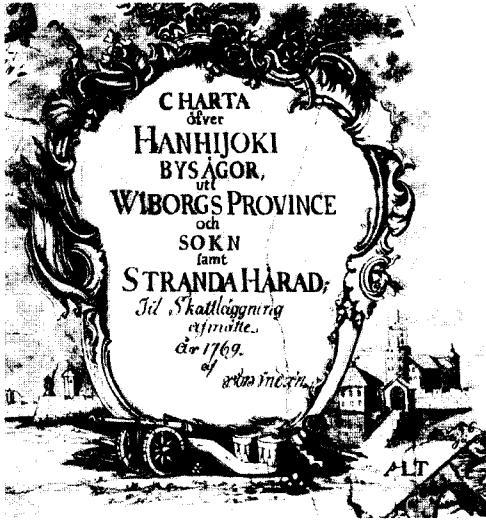
Suomen alueella oli kaupunkien ja linnoitusten varuskuntien lisäksi vähintään kymmenen, usein 13 rykmenttiä säännöllistä jalka- ja ratsuväkeä. Koska venäläiset jalkaväkirykmentit olivat tuntuvasti ruotsalaisia suurempia – tyypillinen rauhanajan rivivahvuus oli noin 1 800 miestä – joukkojen yhteismäärä nousi 25 000–30 000 mieheen. Näitä vastassa oli 1770-luvulla Ruotsin Suomessa ruotujakoisia ja värvättyjä joukkoja noin 12 000, seuraavalla vuosikymmenellä, varamiehet mukaan lukien, noin 17 000 miestä – venäläisillä oli siis tuntuva ylivoima. Tästä seurasi, että majoitusrasitus oli todella raskas: 1760-luvulla sotilaiden osuus Vanhan Suomen alueella pysyvästi oleskelleista ihmisistä oli noin 18 prosenttia – käytännössä heitä oli yhtä paljon kuin kantaväestön aikuisia eli 20–50-vuotiaita miehiä. Kustaa III:n Venäjän-sodan jälkeen määrät kasvoivat vielä tästäkin, noin 35 000–45 000 mieheen. Varsinkin talvella kaikkien sijoittaminen lämmitettäviin tiloihin oli melkoinen haaste.⁴⁷

Ainakin Turun rauhassa luovutellulla alueella luotiin eräänlainen määräjakoilaitos. Vuonna 1751 talonpojat määrättiin rakentamaan vierastupia sotaväkeä varten, keskimäärin tupa viittä maakirjataloa tai noin 15 silloista taloa kohti. Seuraavalla vuosikymmenellä maaseudulle jouduttiin rakentamaan vielä komppanioiden keskuspaikoiksi niin sanotut komppaniatalot. Niitä näyttää olleen yksi jokaista kymmentä vierastu-

45. John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462–1874*. Clarendon Press 1985, 190–191; Janet M. Hartley, *Russia 1762–1825. Military Power, the State and the People*. Praeger 2008, 5–9, 16, 108–112; Christoffer Duffy, *The Military Experience in the Age of Reason*. Wordsworth 1998, 17, 93.

46. Keep 1985, 191.

47. Yrjö Kaukiainen, Vanha Suomi Pietarin sotilaallisena suojavyöhykkeenä. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 272–274; Yrjö Kaukiainen, Suuren varustelun aika. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2013, 367.

Kuva 2. Sotilaiden läsnäolo Vanhassa Suomessa näkyy armeija-aiheisena koristeluna 1760-luvun revisiokartassa. Lähde: Kansallisarkiston digitaaliarkisto, Maanmittaushallitus, Viipurin läänin verollepanokartat.

paa kohti, mistä voidaan päätellä, että tupiin majoitettiin yleensä 20 miestä (venäläisen kompanian normaalivahvuus oli 200). Määräysten mukaan tupien tuli olla uloslämpiviä, ja sotilaille piti antaa polttopuut, valaistusvälineet, makuuvaatteet sekä pata tai kattila. Armeija hoiti muonituksen, mutta osti myös talonpojilta elintarvikkeita.

Selvistä pelisäännöistä huolimatta majoitusrasitus oli talonpojille hyvin vastenmielinen. Tämä johtui ennen muuta siitä, että sotilaat käyttäytyivät Vanhassa Suomessa samaan tapaan kuin muuallakin; kanssakäyminen saattoi olla jopa vähän tavanomaista väkivaltaisempaa, koska paikallinen väestö ei ainakaan aluksi ymmärtänyt venäjää ja oli vielä väärauskoista. Niinpä tappelut, pahoinpitelyt, muonavarkaudet ja jopa henkirikokset eivät olleet harvinaisia. Vuonna 1779 eräs vakoilumatkalla ollut ruotsalainen luutnantti osui näkemään, kuinka joukko sotilaita tuli yöllä luumäkeläiseen taloon vaatimaan kestitystä. Kun isäntä valitti, että hänellä ei ollut ruokaa edes omalle perheelleen, sotilaat

piiskasivat hänet ja tyhjensivät aitan. Kutsumattomien vieraiden poistuttua isäntä kuvaili olosuhteita seuraavasti:

Meidän veromme eivät ole suuret, mutta mitä se auttaa, kun emme kuitenkaan ole turvassa hengen ja omaisuuden puolesta. Jos venäläiset sotilaat, jotka kiusaavat meitä alituisesti, tappavat talonpojan niin eivät he saa muuta rangaistusta kuin että heidät siirretään toiseen rykmenttiin.⁴⁸

Vaikka Vanhalle Suomelle oli taattu entiset lait ja ruotsalainen oikeusjärjestys, siitä ei tässä tapauksessa ollut apua. Venäläinen sotaväki ei ollut paikallisen tuomiovallan alainen, vaan kaikki riidat ja rikokset, joissa sotilashenkilö oli osapuolena, oli tutkittava varuskunnissa tai sotaosastoissa sotaväen erityislakien mukaan. Paikallinen virkakunta ei siis voinut puuttua sotilaiden ja siviilien välisiin kahnauksiin. Jos talonpojat valittivat tuomioistuimeen, asiaa voitiin kyllä tutkia käräjillä, mutta ne eivät voineet tuomita sotilaita – näiden rankaiseminen kuului komentaville upseereille. Kaupunkihallintokaan ei voinut puuttua varuskuntien asioihin, vaikka varuskuntien päälliköt saattoivat puuttua kaupungin asioihin, varsinkin kun pormestareiden ja raati miesten virallinen status (rankiluokka) oli upseereihin verrattuna vaatimaton.

Jos luumäkeläisen talonpojan todistusta on uskomisen, tehokkain menetelmä oli upseerien lahjominen. Se tietysti lisäsi majoitusjärjestelmän taloudellisia rasituksia, mutta näin konfliktit voitiin pitää siedettävällä tasolla. Tällaiseen mafianomaiseen järjestelmään viittaa myös se, että yleensä väkivaltaa esiintyi eniten silloin, kun majoitettava joukko-osasto vaihtui. Siitä, että rinnakkaiselo oli ajoittain rauhallisempaa, kertovat myös seka-avioliitot sekä venäjän kielen taidon yleistyminen.

48. Kalevi Kumpulainen & Timo Miettinen, *Luumäen historia*. Luumäen kunta 1992, 217–218.

Vaikka Venäjää ei voi pitää suoranaisten sotilasvaltiona, Vanha Suomi oli muiden rajamaakuntien tapaan ”sotilasmaakunta”. Niinpä majotusrasitus oli poikkeuksellisen raskas, ja taloudellista taakkaa lisäsivät vielä linnoitusten rakentamisesta ja ylläpidosta aiheutuneet päivätyöt.⁴⁹ Toisaalta armeijan vahva läsnäolo toi myös tuloja: sotilaille voitiin myydä elintarvikkeita ja viinaa, ja ainakin kauden lopulla uusien linnoitusten rakennustyöt tarjosivat työtilaisuuksia lähiympäristön väelle.⁵⁰ Edut eivät silti liene korvanneet haittoja, ja taloudellisia rasituksia pahempi ongelma oli se, että paikallisen väestön oikeusturva oli sotaväen suhteen hyvin heikko. Tässä mielessä Vanha Suomi muistutti miehittyä aluetta.

Se, että Vanhan Suomen yhdistäjät eivät kiinnittäneet huomiota näin suureen epäkohtaan, johtui yksinkertaisesti siitä, että se oli poistunut Suomen sodan myötä. Jo Kustaa III:n Venäjän sodan jälkeen kaupunkiin ja linnoituksiin oli ryhdytty rakentamaan lisää kasarmeja, ja vuoden 1805 tienoilla jokseenkin kaikki Viipurin kuvernementin joukko-osastot oli siirretty kylistä kasarmeihin.⁵¹ Suomen sodan aikana niistä suurin osa siirtyi valloitetuille alueille, ja Haminan rauhan jälkeen vahvempia varuskuntia oli vain Viipurissa ja Haminassa. Liittämisen aikaan raskaasta majotusrasituksesta ja armeijan harjoittamasta ”sorrosta” oli siis vain muisto jäljellä. Teoriassa Armfeltilla olisi voinut olla siitä jotain tietoa aikaisemmilta Venäjän-matkoiltaan, mutta missään hänen kirjoituksissaan ei viitata tällaisiin kokemuksiin.

Irvikuvat ja arkipäivän todellisuus

Vanhasta Suomesta säilyneet varsin kattavat primariilähteet osoittavat, että niin sanotussa Armfeltin toisessa muistiossa esitetyt väitteet väestönkehityksen ja maatalouden kriisinomaisesta taantumisesta olivat tuulesta temmattuja. Myös muut edellä luetellut ”havainnot” ovat vähintäänkin kyseenalaisia. Väite, että talonpojat eivät pystyneet maksamaan verojaan, vaikka nii-

tä oli vähennetty kolmanneksella, sisältää itse asiassa kaksi virhettä. Todellisuudessa kruununverot olivat nousseet 1780-luvun alussa, kun Vanhassa Suomessa otettiin käyttöön venäläinen päävero (*podušnaja*-vero), mutta tästä huolimatta verorästit näyttävät jääneen melko pieniksi.⁵² Arvio papiston heikosta tasosta ei puolestaan saa juuri lainkaan tukea niistä havainnoista, jotka Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus teki tarkastusmatkallaan Vanhassa Suomessa talvella 1811–1812. ”Talonpoikien koulutkaan” (pitäjänkoulut, joita oli kaikissa seurakunnissa) eivät säilyneiden tietojen perusteella olleet tyhjiä, ja ilmeisesti niiden ansiosta lukutaito oli varsinkin nuoren polven keskuudessa hyvällä tasolla, kuten piispa Alopaeuskin totesi.⁵³ Myös arvio tuomareista ja oikeudenhoidosta tuntuu lähinnä mielikuvituksen tuotteelta: pääosa kihlakunnan tuomareista oli paikallista säätyläistöä, joka osasi suomea. Vaikka kovin monet eivät olleet suo-

49. Päivätyöt olivat ylimääräinen rasitus, jota vaadittiin niin kruununtiloilta kuin lahjoitusmailta. Yleensä niiden vuotuinen määrä jäi muutamaa päivään maantaaia kohden, ja käytännössä ne suoritettiin siten, että usea talo palkkasi puolestaan miehen niitä suorittamaan. Ks. lähemmin esim. Kaukiainen 2012, 282–283, 364–365.

50. Kaukiainen 2012, 276, 365.

51. Vanhassa Suomessa aloitettiin tosin väenotot vuonna 1797.

52. Kaukiainen 2012, 366. Knorring 1833, 43, 143, 151 julkaisi tietoja kuvernementin tuloista ja menoista 1784–1805; ks. myös Sulo Haltsonen (toim.) Nikolai Henrik von Engelhardt, *Die Beschreibung des Russisch Käyserlichen Gouvernements von Wiburg (1767)*. SHS 1973, 80–81. Kauden lopulla eräillä kapinoivilla lahjoitusmailta tosin päivätöitä jäi paljon rästiin.

53. Ad. Neovius, *Ur Finlands historia. Publikationer ur de Alopaeiska pappren* I. Borgå 1890, 29–46; Soili Tiimonen, *Valoa kansalle. Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämisyrittäykset autonomisessa Suomessa 1809–1848*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 2001, 157; Veli-Matti Syrjö, *Jääsken kihlakunnan historia* II. Imatran kaupunki 1976, 264. Tiimosen keräämien satunnaisten ja eriaikaisien tietojen mukaan pitäjänkoulujen vuotuiset oppilasmäärät liikkuivat 20 ja 50 välillä. Syrjön mukaan Ruokolahden koulussa oli vuosina 1811–1814 keskimäärin 92 oppilasta.

rittaneet tutkintoa Turun akatemiassa, joukossa oli niin Uppsalassa kuin saksalaisissa yliopistoissa opiskelleita sekä paikallisessa hovioikeudessa, Viron, Liivinmaan ja Suomen oikeuskollegiossa taitonsa hankkineita juristeja. Oikeuskollegio myös valvoi tuomareiden toimintaa, ja sen tiedetään varoittaneen ja jopa erottaneen virkaansa huonosti hoitaneita.⁵⁴

Tosiasiaksi jää kuitenkin, että samansuuntaisia joskaan ei yhtä jyrkkiä arvioita Vanhan Suomen oloista löytyy läänin maaherrojen ja alempien virkamiesten kertomuksista vielä parin vuosikymmenen ajalta liittämisen jälkeen. Kaksi ensimmäistä maaherraa, Stjernvall ja Walleen, olivat tosin Armfeltin luotettuja avustajia, mutta myöhemmätkin läntisestä Suomesta tulleet viranhaltijat – ensimmäinen vanhasuomalaisen suvun edustaja Fredrik Stewen nimitettiin kuvernööriksi vasta 1839 – näyttävät vierastaneen Viipurin läänin venäläisiä ja baltiansaksalaisia perinteitä. On vaikea sanoa, kuinka paljon nämä lähtökohdat vaikuttivat heidän esittämiinsä arvoarvostelmiin, koska heidän raporttejaan ei ole analysoitu tästä näkökulmasta. Täytyy kuitenkin muistaa, että kaikkein ennakkoluulottomimmatkin tarkkailijat joutuivat muodostamaan käsityksensä lähes yksinomaan sen perusteella, mitä he näkivät tienvarsilla liikkueensa. Ensimmäisiä taloudellisia tilastoja alettiin laatia vasta 1820-luvulla.

Näköhavainnot ovat siinä mielessä rajallisia, että ne kohdistuvat vain huomiota herättäviin aineellisiin ilmiöihin kuten rakennuskantaan. Matkustaja, joka ihasteli Uudenmaan rannikon komeita talonpoikaistaloja, ei voinut nähdä, että ne edustivat vain väestön vauraimman osan elintasoja. Köyhempi enemmistö näkyi paljon heikommin, koska palkolliset asuivat talojen renkituvissa ja torpat sijaitsivat usein kylien takamailla, poissa silmistä. Kymijoen itäpuolella talot olivat selvästi vaatimattomampia, mutta kun tilatonta väestöä oli korkeintaan viidennes, ne edustivat varsin hyvin koko väestön keskimääräistä elintasoja – tosin niihin painoi leiman-

sa myös vanhanaikaisempi (tai ”itäisempi”) rakennustapa. Arvioihin vaikutti luonnollisesti se, että vertailukohtana olivat läntisen Suomen vauraimmat alueet, eivät sisämaan syrjäseudut.

Eri maakuntien keskimääräisiä tulotasoja voidaan vertailla, tosin melko karkeasti, vasta vuodesta 1865, kun Suomessa alettiin kerätä tuloihin perustuvaa suostuntaveroa. Veronkannosta laaditut tilastot antavat varsin yllättävän kuvan: jos kaupunkeja ei huomioida, veroa maksaneiden osuus koko väestöstä oli Viipurin läänissä selvästi korkeampi kuin missään muualla. Tämä ei ole aivan odottamatonta, koska läänissä oli itsenäisiä maanomistajia lähes yhtä paljon kuin Uudenmaan, Turun ja Porin ja Hämeen läänissä yhteensä. Yllättävämpää on se, että myös maaseudun keskimääräiset tulot asukasta kohti arvioitiin vuonna 1881 maan korkeimmiksi – ainoastaan Uudenmaan lääni pääsi lähes samalle tasolle.⁵⁵ Tästä ei tietenkään voi päätellä, että varallisuussuhteet olisivat olleet samanlaiset jo 1810- ja 1820-luvulla, mutta verotilastot asettavat ainakin seuraavanlaisen reunaehdon: jos Viipurin lääni olisi liittämisen aikoihin ollut poikkeuksellisen köyhä, sen olisi pitänyt seuraavien 60–70 vuoden aikana kokea muuhun Suomeen verrattuna poikkeuksellisen nopea taloudellinen

54. Jyrki Paaskoski, Elisabet In uudistukset. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Vanhan Suomen aika. Viipurin läänin historia* IV. Karjalan kirjapaino 2012, 127–132; Håkon Holmberg, *Suomen tuomiokunnat ja kihlakunnantuomarit*. Suomen kihlakunnantuomarien yhdistys 1959.

55. Yrjö Kaukiainen, Kurja vai vauras Karjala. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Autonomisen Suomen rajamaa. Viipurin läänin historia* V. Karjalan kirjapaino 2014, 292–298. Tuloksen edustavuutta vähentää se, että verotettujen tulojen alaraja oli varsin korkea, 500 markkaa vuodessa, eli se vastasi suunnilleen tavallisen tehdastyöläisen vuosituloja. Toisaalta 1900-luvun alun kunnallisverotilastot antavat varsin samanlaisen kuvan: Uudenmaan ja Viipurin läänin maalaiskunnat olivat edelleen kärjessä.

kasvu. Sellaisesta ei ole toistaiseksi löytynyt todisteita.⁵⁶

Ainakaan yhdessä suhteessa Viipurin lääni ei ollut juuri muuttunut liittämisen ajoista: vielä 1880-luvulla se oli pientilavaltaista aluetta. Viljelmien keskimääräinen peltoala (noin 4 hehtaaria) ei ollut juuri noussut viiden vuosikymmenen aikana, ja maaseutuväestön määrään verrattuna se oli selvästi alhaisempi kuin Uudellamaalla, Varsinais-Suomessa tai Hämeessä.⁵⁷ Maaseudun suhteellisen hyvät tulotaso ei siis voinut olla yhtä kiinteässä yhteydessä maanviljelyksen ja karjanhoidon tuottoon kuin Lounais-Suomessa, vaan sitä selittävät ensi sijassa maatalouden sivuelinkeinot, viljelijäväestön monitoimisuus. Tämä heijasti puolestaan Pietarin vaikutusta: suuressa metropolissa oli kysyntää monista sellaisista tuotteista, joita voitiin tuottaa yli oman tarpeen pienillä perheviljelmilläkin (esimerkiksi karjantuotteet, kalastuksen, luonnon- ja metsäntuotteet). Lisäksi pääkaupungin talousalue tarjosi monenlaisia lisäansioita, rahdinkuljetusta ja tilapäistöitä, jotka työllistivät tehokkaasti sen väen, jonka työpanosta ei välttämättä tarvittu pienimittakaavaisessa maanviljelyksessä. Niinpä Viipurin läänissä oli vanhalle maataloudelle tyyppillistä piilotyöttömyyttä ilmeisesti vähemmän kuin muualla Suomessa. Pietarin taloudellinen vaikutus ei kuitenkaan ollut 1800-luvun uutuus, sillä se oli alkanut jo edellisen vuosisadan puolimaissa ja vahvistunut sen jälkeen tasaisesti. Pääkaupungista saadut ansiot olivat parantaneet väestön toimeentuloa myös liittämisen aikoihin, mitä osoittaa se, että vaihdanta- ja rahatalous oli tuolloin Viipurin läänissä selvästi yleisempää kuin Länsi-Suomessa. Näitä piirteitä läänin ensimmäiset kuvernöörit (tai heidän esikuntansa) eivät kuitenkaan osanneet pitää taloudellisen edistyksen merkkeinä – pikemmin niiden kat-

sottiin johtaneen ”oikean” (so. omavaraisen) maatalouden laiminlyömiseen.

Abstract: The miserable and oppressed peasants of Old Finland. A long-lived myth

The idea that the peasants of “Old Finland” – the provinces incorporated into Russia in 1721 and 1743 – lived in great poverty and under oppressive rule has prevailed in Finnish historiography until fairly recent times. This view was primarily based on political documents produced in the 1810s when the area was “re-incorporated” with the recently conquered Swedish Finland. The present article re-examines the conditions of the province by exploiting more factual 18th- and early 19th-century sources, in particular quantitative data of economic and social development. In terms of variables such as population, field area or animal husbandry, Old Finland was not an exceptionally poor province, neither was its overall development on the decline. It is true that a higher proportion of peasants than in Swedish Finland (about a third) lived as tenants on land donated to Russian nobility, but their burden of taxes and corvée was, on average, clearly lighter than in Sweden. Much heavier “oppression”, facing all peasants, resulted from the billeting of Russian regiments in the countryside – mainly because of the arbitrary behaviour of the armed forces.

Keywords: Finland, Russia, peasants, taxation, the nineteenth century

56. Suomen BKT:n on arvioitu kasvaneen autonomian ajan alkupuolella teollisuuden, ulkomaankaupan ja merenkulun ansiosta ainakin neljänneksen, mutta Viipurin läänissä mainitut toimialat eivät olleet erityisen vahvoja. Vasta höyrysafojen yleistyessä läänin rannikkoseudut tulivat uudenaikaisen teollisuuden piiriin. Toisaalta läänin henkeä kohti laskettu peltoala väheni hieman 1830–1880, koska isojako pysäytti vähäksi aikaa uudisraivauksen.

57. Vrt. Jaana Luttinen, Perinteiset maaseutuelinkeinot autonomian ajalla. Y. Kaukiainen, R. Marjomaa & J. Nurmiainen (toim.) *Autonomisen Suomen rajamaa. Viipurin läänin historia* V. Karjalan kirjapaino 2014, 201–202; Soimen 1975, 131. – *Nyt julkaistu Yrjö Kaukiaisen artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*

Anssi Halmesvirta

Casementin Kongon raportti, ulkopolitiikka ja julkinen moralismi Englannin alahuoneessa (1903–1904)¹

Belgian kuningas Leopold II (1865–1909) rikastui 1800-luvun lopulla Kongossa pakkotyöllä kootun kautsun myynnillä. Englannin parlamentin alahuoneessa Leopoldin liiketoimien paljastuminen aiheutti moraalisen suuttumuksen aallon², sillä tämä oli kansainvälisellä sopimuksella (1885) luvannut sivistää ja pitää hyvää huolta kongolaisista, lopettaa orjuuden ja orjakaupan sekä pitää Kongon auki vapaakaupalle. Anssi Halmesvirran aatehistoriallisen analyysin kohteena on tässä artikkelissa Englannin konsuli Roger Casementin Kongon raportti siitä, mitä hän näki ja koki paikan päällä Kongossa syysylä 1903. Lisäksi Halmesvirta tarkastelee Belgian reaktiota siihen ja sitä ”julkista moralismia”, jonka se herätti Englannin parlamentin alahuoneessa vuonna 1904.

Roger Casementin³ laatima raportti Kongon vapaavaltion hallinnosta ja tilanteesta tuotiin Englannin parlamentin alahuoneeseen helmikuussa 1904. Se aiheutti kansainvälisen skandaalin paljastamalla, kuinka raa’asti alkuperäisväestöä kohdeltiin Belgian hallitsemassa Kongossa. Oli tosin jo jonkin aikaa tiedetty, että suuret voitot kautsun (*India rubber*) viennistä virtasivat pää-

asiassa kuningas Leopold II:n henkilökohtaiseen kassaan.⁴ Sitä oli kritisoitu lehdistössä ja julkisuudessa siinä määrin, että alahuone oli antanut 20. toukokuuta 1903 päätöslauselman, jossa hallitusta vaadittiin selvittämään asia Belgian kanssa.⁵ Ennen kuin selitystä voitiin todella vaatia ulkoministeriö (FO) valitsi Casementin⁶, matkusta-

1. Tämä artikkeli on lyhennetty ja muokattu englanninkielisestä versiosta, joka on julkaistu Jyväskylän yliopiston historian opiskelijoille tarkoitettussa käsikirjassa (virallinen painos 20 kpl) *Aatehistorian harjoitus*. Jyväskylän yliopistopaino, Jyväskylä 2012, 123–149.

2. Moraalista suuttumusta parlamentissa olivat herättäneet myös kristittyjen murhat Bulgariassa (1876), armenialaisten joukkomurha (1894–1896) ja Makedonian tilanne (1903–1905). Niissä kaikissa vaadittiin ryhtymään toimiin Turkia vastaan. Ne vaatisivat oman tutkimuksensa eikä tässä ole tilaa verrata niitä Kongon tapaukseen.

3. Casementin on väitetty olleen eräs surullisimmista Englannin historian hahmoista. Hän ansaitsi kongolaisten ja myöhemmin perulaisten puolustuksesta mielivaltaa ja riistoa vastaan aateluuden vuonna 1911, mutta hänet hirtettiin vuonna 1916, kun hän yritti hankkia Pääsiäiskapinan aikana Saksasta aseita irlantilaisille. Ks. James Morris, *Farewell the Trumpets. An Imperial Retreat*. Penguin Books 1982, 231–232; P.A.R. Calvert, *The New World 1905–1914*. Teoksessa F. H. Hinsley (toim.) *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge 1977, 387. Casementin humanitaarisesta toiminnasta kansainvälisestä näyttökulmasta ks. Andrew Porter, *Sir Roger Casement and the International Humanitarian Movement*. *Journal of Imperial and Commonwealth History* 29:2 (2001), 59–74.

4. Vuonna 1889 kautsun viennin arvo oli 459 000 frangia ja 47,3 miljoonaa frangia vuonna 1903. Kautsun kysyntä kasvoi rajusti polkupyörien kumirenkaiden (Dunlop) tultua markkinoille. Luvut ks. William D. Rubenstein, *Genocide. A History*. Pearson Longman 2004, 96. Uusin tulkinta Kongon (vaikeasta) historiasta yleensä ks. David van Reybrouck. *Kongo. Historia*. Suomentanut Antero Helasvuo. Siltala 2010.

5. Päätöslauselma kehotti hallitusta neuvottelemaan niiden suurvaltojen kanssa, jotka olivat vuonna 1885 antaneet Kongon Leopoldin hallintaan. *Parliamentary Debates (= PD)*, series 4, CXXII. 20 May 1903, c. 1332. Kongoaktivisti F. D. Morel ei palkannut Casementia, kuten Rubenstein virheellisesti väittää. Rubenstein 2004, 97.

6. Casement oli jo aiemmin palvellut kruunua Länsi-Afrikassa ks. R. M. Burroughs, *Imperial Eyes or ‘the Eyes of Another Race’*. Roger Casement’s Travels in West Africa. *Journal of the Imperial and Commonwealth History* 37:3 (2009), 59–74.

FT, dosentti Anssi Halmesvirta työskentelee yliopistotutkijana Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksella. Sähköposti: anssi.halmesvirta@jyu.fi.

maan paikan päälle ja tutkimaan, oliko väitteissä julmuuksista ja muusta mielivallasta perää. Hänen raporttinsa todisti väitteet oikeiksi ja laukaisi alahuoneessa 1904 uuden myrskyisän keskustelun, jossa Kongon hallinto lähes yksimielisesti tuomittiin. Kongon tapaus paljasti kriittisen ja monisyisen suhteen diplomaattisen raportoinnin ja parlamenttikeskustelun välillä ja osoitti, miten parlamentti käytti valtaansa toimeenpanovaltaan päin ja miten hallitus reagoi, kun se tunsu itseään painostettavan päätöksiin ja toimintaan.

Parlamentin ja ulkoparlamentaaristen painostusryhmien vaikutus ulkopoliittikkaan oli 1900-luvun alussa vähäinen. Normaalisti parlamenttia vain informoitiin sopimuksista ja muista tärkeistä diplomaattisista asioista. Vain alueuuvutukset vaativat sen kuulemistä. Sitä paitsi buurisodan jälkeen Englannin Euroopan politiikassa ilmeni epävarmuutta, minkä seurauksena hallituksen asema oli voimistunut. Alahuone painosti hallitusta Kongon kysymyksessä kuitenkin niin voimakkaasti ja tehokkaasti, että sen oli vastattava esitettyihin kysymyksiin säännöllisesti ja ryhdyttävä panemaan parlamentin päätöslauselmaa toimeen.⁷

Poliittinen lehdistö ja humanitaariset järjestöt ilmaisivat syvän järkytyksensä, kun raportin tiedot tulivat julkisiksi. Tämä antoi sivustatukea niille alahuoneen edustajille, jotka asettuivat raportin taakse. Se vauhditti myös lähetyssurojen mediakampanjaa ja ihmisoikeus- ja vasemmistoaktivistin Edward Morelin (1872–1924) vuonna 1904 perustaman *Kongo Reform Association* -järjestön alkutaivalta semminkin, kun Casement liittyi siihen saman vuoden keväällä. Hallitus haastettiin nyt ottamaan Kongon kysymyksen tiukempi kanta, olihan se yksi valloista, jotka olivat allekirjoittaneet Berliinin konferenssin sopimusasiakirjan (1885). Belgian painostus kasvoi kestävämmäksi ja epäonnistuttuaan kumoamaan Casementin raportin todistusaineiston, Leopold lopulta taipui vuonna 1908 ja Kongo siirrettiin Belgian parlamentin hallintaan. On arvioitu, että hänen hallintonsa ehti murhata,

tappaa nälkään tai silpoa noin kymmenen miljoonaa kongolaista.⁸

Historioitsijoiden mukaan anti-imperialistiset agitaattorit voittivat Kongon kysymyksessä ensimmäisen suuren mediasotansa, jossa Leopoldin isällinen hahmo korjaamattomasti tahrattiin.⁹ Siksi on relevanttia analysoida tarkemmin, miten Casementin raportti syntyi, mitä aineistoa se sisälsi, miten Belgia suhtautui raporttiin, miten siitä keskusteltiin alahuoneessa ja miten hallitus asiassa toimi. Käyttökelpoinen analyysimenetelmä on soveltaa Stefan Collinin ”julkisen moralismin” käsitettä, kun kuunnellaan, millä äänillä Leopoldin järjestelmä tuomittiin. ”Julkinen moralistihan” hälytyskellon lailla herättää epäkohdan havaitessaan keskustelun paitsi sen korjaamisesta myös poliittisen kulttuurin perusarvoista (briteille muun muassa vapaus, solidaarisuus, kohtuullisuus, oikeus ja luottamus) ja osoittaa valtaapitävien moraaliset laiminlyönnit, puutteet ja virheet kuten esimerkiksi heikompian sarron tai sen sallimisen ja vaatii heitä siitä tilille. Hänellä moraaliset argumentit menevät aina poliittisten ja taloudellisten argumenttien edelle.¹⁰ Buurisodan lietsoma ja puoluerajat ylittänyt anti-imperialistinen retoriikka ei vaatinut tässä hengessä vain oikeudenmukaisista hallintoa, vaan se pyrki elvyttämään keskeisinä pidettyjä poliittisia arvoja ja ihmisoikeuksia.

7. K. G. Robbins, *The Foreign Secretary, the Cabinet, Parliament and the Parties*. Teoksessa F. H. Hinsley (toim.) *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge 1977, 3.

8. Philipp Blom, *The Vertigo Years. Change and Culture in the West, 1900–1914*. Phoenix 2009, 100, 107–108.

9. Ks. esim. Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa*. Houghton Mifflin 1999; S. J. S. Cooley, *Britain and the Congo Question 1885–1913*. Humanities Press 1968.

10. Stefan Collini, *Public Moralists. Political Thought and Intellectual Life in Britain 1850–1950*. Oxford 1991. ”Julkinen moralismin” ilmeni myös rasismin ja ”uuden orjuuden” kriitikkissä 1700-luvun lopulta 1950-luvulle. Ks. Anssi Halmesvirta, *Antirasismi. Neljä esimerkkiä brittiläisestä keskustelusta*. Teoksessa Jouko Jokisalo (toim.) *Rasismi tieteessä ja politiikassa*. Edita 1996, 192–215, 301–303.

Parlamenttikeskustelun ymmärtämiseksi on täten valaistava, miten Casementin todistusaineistoa käytettiin sekä hallitukselle esitettyjen kysymysten argumentoinnissa että hallituksen ulkopoliittisen linjan muotoilussa, ja samalla on määriteltävä keskusteluun osallistuneiden parlamenttiedustajien asema ja identiteetti.

Alkuperäiskansojen Suojeluyhdistys (*Aborigines Protection Society*) oli vuosisadan vaihteessa julkaissut hälyttäviä tietoja Kongon tilanteesta, mutta Lordi Salisburyn konservatiivihallitus ei ollut lähettänyt Belgialle virallista noottia. Yhtäältä siksi, ettei väärinkäytöksistä vielä tuolloin ollut pitäviä todisteita, ja toisaalta siksi, ettei kansainvälinen puuttuminen tullut kyseeseen. Lisäksi FO:n Afrikan osasto oli tuolloin kiinnostuneempi Afrikan tilanteen vaikutuksista Euroopan tilanteeseen kuin Afrikan asioista sinänsä, ja Kongon kysymys nousi esille vain silloin tällöin. Sen ei myöskään annettu haitata Englannin ja Ranskan lähentymistä eikä ajaa Belgiaa varustelukilvassa voimistuvan Saksan syliin. Tätä linjanvetoa tuki Balfourin unionistihallituksen (1902–1905) konservatiivi ulkoministeri Lansdowne, kun hän ei aluksi halunnut puuttua Belgian asioihin peläten sen edustajien viittaavan brittien alkuperäisväestön kohteluun Itä-Afrikassa ja Australiassa. Englannin Belgian lähettiläs, Constantine Phipps, tuki häntä kunnes Casementin raportti muutti politiikan linjan. Siitä lähtien FO piti Kongon hallinnon tuomitsemista oikeutettuna, vaikka ensin katsottiin, ettei ollut Englannin intressissä kutsua koolle kansainvälistä konferenssia, koska se olisi todennäköisesti merkinnyt koko Afrikan jaon uudelleen arviointia. Joka tapauksessa Casement oli lähetetty Kongoon, vaikka oli etukäteen tiedossa, että hän vastusti sen belgialaishallintoa. Kahden ja puolen kuukauden matkan jälkeen hän jätti raporttinsa FO:lle marraskuussa 1903.¹¹

Casementin raportti

Jaarli Cromerin Casementin raporttia aiempi (8.1.1903) raportti Belgian hallintomenetelmistä

Afrikassa nousi toistuvasti esiin, kun Kongon kysymyksestä keskusteltiin parlamentissa vuosina 1903–1904. Intian ja Egyptin hallinnossa mainetta niittänyt Cromer oli esimerkiksi havainnut Belgian Ugandan asemien olleen hyvässä kunnossa, kun sitä vastoin Kongossa belgialaisia pelättiin, koska sotilaat olivat siellä ryöstäneet ja polttaneet kyliä sekä jättäneet hankkimansa tuotteet maksamatta.¹² Cromerin raporttia ei kuitenkaan pidetty alahuoneessa lopullisena näyttönä julmuuksista ja väärinkäytöksistä.

Raporttinsa esipuheessa Casement ennakoii argumenttejaan muistuttamalla aikaisemmasta, vuoden 1887 käynnistään Kongossa. Silloin kongolaiset olivat vielä eläneet belgialaisilta rauhasa. Hän korosti belgialaisten myöhempää ”energistä interventiota” Kongoon, joka oli Afrikan alueista ”kaikista alkukantaisin” ja konflikteja aiheuttanut vastakohta eurooppalaiselle sivistykselle.¹³ Belgialaiset olivat tosin saaneet aikaan jotain hyvääkin: orjakauppa oli lopetettu, rautatie oli rakennettu ja 48 alusta palveli Kongojoen liikennettä. ”Edistystä ja nopeita tuloksia” oli saavutettu. Kolikon toinen puoli oli kuitenkin musta: paikallinen kauppa ja pienviljely oli lähes tuhottu. Katastrofista kertoi 1880-luvulta alkanut 70 prosentin väestökato, mikä johtui pääasiassa Belgian hallinnon käyttämästä pakkotyöjärjestelmästä, jota he itse hämäävästi nimittivät ”julkiseksi palveluksi” (*public service, service publique*). Sillä kerättiin vientituotteet kausu, kaakao ja kahvi. Casement oli omin silmin nähnyt kuinka kokonaiset kylät pakenivat Ranskan Kon-

11. Correspondence and Report from His Majesty's Consul at Boma respecting the Administration in the Independent State of Congo. February 1904. British Parliamentary Papers (=BBP), vol. LXII. FO:n linjamuutoksista ks. Richard Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865–1915*. Paladin 1976, 349–371.

12. Correspondence respecting the State of Administration of the Independent State of Congo. No. 1. Accounts and papers. BBP, LXII. Cromer to Lansdowne 21 Jan. 1903.

13. Correspondence from Boma. BBP, LXII, Prefacing letter to Lansdowne 11 Dec. 1903.

Kuva 1. Sir Roger Casement noin vuodelta 1910. Lähde: National Library of Ireland on The Commons, CAS1A.

goon ja monet jäljelle jääneet yhteisöt olivat kuihtuneet pieniksi perheryhmiä. Pakkotyössä oleville ei joko maksettu ollenkaan palkkaa tai heille maksettiin niin vähän, ettei sillä voinut elää. Ne, jotka eivät jaksaneet koota belgialaisten säätämiä määriä kassavaa, Kongon pääravintoainetta, piestiin. Heidän täytyi myös hankkia sitä kalliimmalla kuin he voivat siitä tehtyjä tuotteita myydä. Jos lampaita, vuohia, kuivattua kalaa ei toimitettu ajoissa, hallinto lähetti tuottajien perään rangaistusosastoja, joiden sotilaat olivat yleensä koulutettuja kongolaisia. Nämä sitten tappoivat kylissä naisia ja lapsia, ryöstivät kotieläimet, polttivat majat ja ottivat panttivankeja. Näistä rikoksista ei ollut ketään rangaistu.¹⁴

Kirjoittaessaan ylös kongolaisten haastatte-luja, Casement ei ollut uskoa, mitä hän oli nähnyt ja kuullut. Silminnäkijöitä varsinkin kautsun keruussa tehdyille raakuuksille oli kuitenkin niin paljon, ettei heidän todistuksiaan voinut epäillä. Casement tiesi, että vuodesta 1893, kun kautsun kysyntä oli alkanut Euroopassa jyrkästi nousta,

Belgian viranomaiset olivat alkaneet periä Kongossa erityistä kautsuveroa. Sitä ei kerätty normaalein rahaveron keruun periaattein, vaan suuri 20 kautsukorin kiintiö oli kerättävä 2–3 kertaa kuukaudessa. Casement arvioi, että 150 talouden kylä voi toimittaa kahdessa viikossa noin 6 500 kiloa kautsua arvoltaan kymmenen puntaa. Mak-su niistä toimittajille oli pieniä pakkauksia suolaa ja lähes arvottomia puuvillaryysyjä ja nappeja. Casementia kauhistutti saada tietää, että kiintiön alittajien käsiä usein silvottiin.¹⁵ Ja kun työvoima Kongossa väheni, belgialaiset olivat alkaneet käyttää kollektiivisia rangaistuksia, kidutusta ja pakkolunastuksia. Jotkut Casementin kuulemista kertomuksista olivat niin kamalia, että hän pidät-täytyi kirjaamasta niitä ylös.¹⁶

Casement pani myös merkille, miten Leopoldin ”järjestelmä” oli demoralisoinut Kongossa toimivat belgialaiset. Heidän oikeudentajunsa oli pahasti hämartynt. Paikallishallinnon laki-kirjoissa ei ollut rangaistusta veronmaksukyvyt-tömyydestä, mutta siitä rangaistiin säännöllises-ti ilman oikeudenkäyntiä. Shokeeraavinta todis-tusaineistoa tuli Ylä-Kongosta, missä A.B.I.R. Co. oli saanut Leopoldilta monopolin kautsun han-kintaan pakkotyöllä. Casement sai käsiinsä yhti-ön verokirjat, joista hän saattoi laskea, että yh-den henkilön työkiintiö oli ylimitoitettu niin, et-tei sitä voinut inhimillisesti täyttää – monet kuolivat joko työtaakan alle tai rangaistuksiin. Joskus pakkotyöläisiä piestiin julkisesti virtahe-von nahasta tehdyllä ruoskalla (*chicotte*). Yhtiön toiminta hänen mukaansa häpäisi sivistyneen imperiumin hallinnon standardit. Se oli tuhonnut pelot, puutarhat ja kalastamot ja siten teh-nyt alkuperäiset elinkeinot mahdottomiksi – Ca-semesterille ei ollut ihme, että Ylä-Kongo oli kapi-nan partaalla.¹⁷

14. Correspondence from Boma. BBP, LXII, 26–28.

15. Correspondence from Boma. BBP, LXII, 32.

16. Correspondence from Boma. BBP, LXII, Notes of Refu-gee Tribes encountered in 1903, inclosure 1, no. 3, 60–61, 73–77.

17. Correspondence from Boma. BBP, LXII, 48–50.

Raportin vastaanotto Belgiassa

Kutsuessaan Casementin kotiin lokakuussa 1903, hänen esimiehensä jo tiesivät, että raportti tulee tuomitsemaan Leopoldin Kongon hallinnon. Sillä välin Leopold oli koettanut suostutella FO:ta hiljentämään Casementin, mutta Lansdowne oli kieltäytynyt, koska tiedotusvälineet olivat tehneet Kongon kysymyksestä hallituksen luottamuksen mittarin. Kun Casementin raportti sitten saapui ulkoministeriöön, se leimattiin ”tuskallisen vakuuttavaksi”.¹⁸ Vaikka FO ei halunnut vieraannuttaa Belgiaa,¹⁹ raportti liitettiin Belgian ulkoministeriölle lähetettyyn noottiin. Siinä Lansdowne vaati selitystä Berliinin sopimuksen rikkomiselle. Pian Belgia lähetti vastauksen, jossa todettiin brittien harrastavan yli-erotusta, pakkotyövoiman ja sotavoiman käyttöä muun muassa Fiji-saarilla. Lansdowne torjui syytökset huomauttaen brittien väljentäneen verotusjärjestelmäänsä esimerkiksi Sierra Leonessa. Sotavoiman käytöstä hän totesi sen olleen tarpeen Sudanissa ja Somalimaassa, jotta anarkia vältettiin. Hän uhkasi myös viedä Kongon kysymyksen kansainväliseen oikeuteen, sitten kun toiset sopimusvallat olivat yhtyneet Englannin noottiin.²⁰ Tiukuudessaan brittinootti oli poikkeuksellinen, varsinkin kun se oli lähetetty periaatteessa ystävälliselle valtiolle.

Belgian vastauksessa pata soimasi kattilaa. FO piti sitä loukkaavana, koska brittejä vaadittiin paljastamaan Casementin raportissa koodattujen todistajien nimet. Belgialaiset pitivät Casementin tietoja Kongon väestökadosta ”epätarkkoina” ja huomauttivat sen johtuneen unitaudista, isorokosta ja sisäisestä muuttoliikkeestä eikä suinkaan hallinnon oletetuista väärinkäytöksistä. ”Julkisesta palvelusta” he heittivät kysymyksen takaisin briteille: jos kongolaisilla ei ollut rahaa maksaa veroja, eikö ollut järkevää muuttaa verot työksi? Lansdowne ei nähnyt siinä mitään järkeä. Lisäksi Belgian ulkoministeriö syytti Casementia herkkäuskoisuudesta; hän oli uskonut todeksi kongolaisten ”alkuasukkaiden julistukset ja suostuttelut”. Heidän tiedettiin olevan ”intohi-

moisia”, vaan ei ”vilpittömiä”, mikä tuli ilmi verojen maksun välttelynä. Koska Casement ei ollut haastatellut paikallishallinnon edustajia eikä ollut käyttänyt belgialaisia, vaan kongolaisia tulkeja, hän oli tullut harhaanjohtetuksi ja muuttunut siten vääräksi todistajaksi ja kongolaisten asianajajaksi. Belgian tietojen mukaan hän oli liikkunut vain alueilla, missä oli protestanttisia lähetyksensä, mikä myös teki hänestä puolueellisen. Vaikka belgialaiset eivät pitäneet Casementin raporttia velvoittavana, he lupasivat lopulta tutkia asian.²¹

Casementin raporttiin verrattuna Belgian vastaus oli heikko. Vaikka Casement oli nähnyt raakuuksien jäljet omin silmin, se ei ollut sille totuuden vakuus. Belgian oma todistusaineisto oli hämmäntävä: kun Kongon pääsyyttäjä oli kuulustellut miestä, jonka käsi oli silvottu, tämä oli viimein tunnustanut villisian pureen kättä.²² FO:n mielestä kaikkein pöyristyttävintä oli epäillä Casementin luotettavuutta ja rehellisyyttä, muun muassa sitä, että hänen esittämiensä valokuvien väitettiin otetun brittien Ugandan protektoraatissa. Vihjailuita, joiden mukaan britit itse asiassa havittelivat Kongon kysymyksen esiin nostamisella osaa Kongosta itselleen, FO ei edes piitannut torjua. Lansdowne ilmoitti Belgialle kierrättäneensä noottia muille suurvalloille, mutta ilmaisi tyytyväisyytensä siitä, että se oli nimittänyt komission tutkimaan Kongon tilannetta. Nootin liite sisälsi vielä toivomuksen muuttaa Kongo vapaakauppavyöhykkeeksi.²³ Juuri se, että britit olivat nostaneet Kongon kysymyksen kansainväliselle areenalle, närkästytti Belgiaa siinä määrin, että diplomaattista ratkai-

18. Lainaus W. R. Louis, Roger Casement and the Congo, *Journal of African History* 1 (1964), 108.

19. Robbins 1977, 86.

20. Lansdowne to Phipps 11 Feb. 1904. BBP, LXII, inclosure 8, no. 4, 82–83.

21. Further correspondence, BBP, LXII, de Cuveleir's answer, 12 Mar 1904, 18–19, 23.

22. Ibid. 14–17.

23. BBP, LXII, Lansdowne to Phipps, 19 April 1904, 40–42.

sua ei saatu aikaan ja neuvottelut päätyivät umpikujaan. Britit pitivät Casementin todistusta vastaansanomattomana, belgialaiset puolestaan epäluotettavana.²⁴

Casementin raportti alahuoneessa

Kongon kysymyksessä hallitus joutui varsin ennenkuulumattomaan tilanteeseen. Se joutui paitasi vastaamaan alahuoneen kysymyksiin myös toimimaan sen toukokuussa 1903 antaman päätöslauselman edellyttämällä tavalla, niin yksimielinen alahuone Kongon kysymyksessä oli. Muutoin hallitus oli itse asiassa vaarassa kaatua.²⁵ Alahuone oli pommittanut hallitusta kesällä ja syksyllä 1903 kysymyksillä siitä, oliko se lähettänyt toisille suurvalloille kutsun liittyä Belgian vastaiseen noottiin. Hallitus oli vastannut nootin olevan tekeillä, mutta sitä ei ollut vielä lähetetty, koska sen sanamuotoa oli tarkasti harkittava. Keskustelu parlamentissa vain kiihtyi, kun Casementin raportti tuli käsittelyyn 11. helmikuuta 1904. Haluttiin tietää, oliko se jo lähetetty Belgiaan ja Kongoon, sillä tietoon oli tullut myös, että brittikauppiaiden toimintaa Kongossa oli häiritetty.²⁶ Kongon kysymyksestä oli tulossa kriittinen, hallituksen luottamusta mittaava.

Liberaali Sir Charles Dilke (1843–1911) oli nostanut Kongon kysymyksen pöydälle jo vuonna 1897, kun tietoja Kongon hallinnon vääryyksistä oli alkanut vuotaa julkisuuteen.²⁷ Hän oli kunnostautunut imperiumin asioissa erityisesti despoottisen hallinnon (tsarismi, brittien Intian *Raj*) radikaalina kriitikkona ja luonut tiiviit suhteet Kongon reformijärjestykseen. Vaikka Dilke oli kannattanut kovaotteista, lakiin perustuvaa ”anglosaksisen rodun” sivistystehtävää, hän piti tekopyhänä sitä, että eurooppalaiset esiintyivät afrikkalaisten suojelijoina samalla, kun he valloittivat sen sosiaalidarwinistisilla aatteilla ja moderneilla aseilla. Hän oli kyllä itsekin osallistunut vuonna 1882 Egyptin valtauksen suunnitteluun ja vuosisadan vaihteessa hän kuului komiteaan, joka muotoili Englannin laivasto- ja puolustusstrategiaa.²⁸

Dilke oli palannut Kongon kysymykseen maaliskuussa 1903, ennen parlamentin päätöslauselman antamista tiedustellen hallitukselta, oliko se ollut yhteydessä toisiin suurvaltoihin ja oliko se ryhtynyt mihinkään toimiin Kongon raakuuksien estämiseksi. Toukokuussa hän vaati nähtäväkseen Kongon diplomaattiasiakirjat erityisesti monopolien hallitsemilta alueilta. FO oli tuolloin kieltäytynyt vedoten siihen, ettei sillä vielä ollut ”täyttä mielipidettä” asiassa. Elokuussa Dilke muistutti hallitusta parlamentin päätöslauselmasta ja ihmetteli, miksei se ollut pannut sitä toimeen, ikään kuin se ei olisi käsittänyt, että koko kansa oli Kongon julmuudet jo tuominut.²⁹ Hän myös vakavasti epäili, oliko briteillekään Afrikan protektoraateista mitään hyötyä. Esimerkiksi Ugandan rautatiet eivät tuottaneet yhtään voittoa, vaikka niihin oli sijoitettu paljon. Yleensäkin tropiikki saattoi olla Dilken ”pikku-englantilaisten” eli ekspansiivisen imperialismin

24. BPP, LXII, Phipps to Lansdowne, 14 May 1904, 58–60; Lansdowne to Phipps, 6 June 1904, 62–68.

25. Parlamentin vahva rooli tuli vastaavalla tavalla esiin Krimin sodan aikana, kun paljastui, miten huonossa kunnossa brittijoukot olivat, miten epäpätevä sodanjohto oli ja miten huolettomasti hallitus oli sodankäynnin epäkohtiin suhtautunut. Skandaali saavutti huippunsa tammihelmikuussa 1855, kun radikaali parlamenttiedustaja John Roebuck vaati lehdistön tuella tutkimuskomission perustamista selvittämään vastuunalaisten hallinnon osastojen toimintaa. Pääministeri Aberdeenin hallitus kaatui. Ks. tark. Orlando Figes, *Crimea*. Penguin books 2008, 310–311.

26. Parliamentary Debates (=PD). Great Britain. House of Commons. Hansard Series 4, 1892–1908. HMS Office 1970, vol. 133, roll. 46, 527–528, 548–550, 1194. Mfr. 136, Eduskunnan kirjaston mikrofilmikokoelmat.

27. Ks. E. D. Morel, *The Black Man's Burden. The White Man in Africa from the Fifteenth Century to World War One*. MR-Press 2010 [1920], 121. Tämä anti-imperialistinen historiateos sisälsi Belgian Kongon historian ohella Ranskan Kongon historian, mikä ei ollut sen lohdullisempi.

28. Dilke oli formuloinut radikaalit ideansa kuuluisan maailmanympärysmatkansa aikana vuosina 1866–1867. Ks. Anssi Halmesvirta, *Turanilaisia ja herrasneekereitä. Aatehistoriallisia tutkimuksia brittiläisestä rotuajattelusta*. Historiallinen arkisto 103. SHS 1993, luku 2.

29. PD, vol. 127–128, roll 41(1903), 1107; roll 42(1903), 1196; Dilke 10 Aug. 1903, roll 44, 697–698.

vastaisten näkemysten mukaan tuottava vain, jos siellä käytettiin pakkotyövoimaa, kuten Kongon tapaus räikeästi osoitti. Se oli kuitenkin täysin liberaalien oikeudenmukaisen hallinnon periaatteiden vastaista.³⁰

Dilken kritiikkiä säesti Tory demokraatti Sir John Gorst (1835–1916). Hän oli Cambridgen yliopiston edustaja vuosina 1892–1906, joka oli toiminut eri humanitaarisissa yhdistyksissä ja tullut tunnetuksi sosiaalisten kysymysten asiantuntijana. Gorst kysyi yksinkertaisesti, millä keinoin ”uusi orjuus” Kongossa saataisiin loppumaan. Hänen mielestään oli häpeällistä, että joku hänen kollegoistaan oli ehdottanut sitä myös britti-imperiumin tuotantotavaksi.³¹ Pääministeri Balfourin vastaus oli välttelevä. Balfour muistutti kiihtyneitä edustajia Kongon kysymyksen diplomaattisesta arkaluontoisuudesta, koska Leopoldilla oli Kongoon yhä ”oikeutettu intressi”. Samalla hän vakuutti, että sen vastainen protesti ohjasi hallituksen toimia, koska se oli ”tietoinen tilanteen vaikeuksista”. Välttämättä vastaamasta kysymyksen ytimeen, Balfour korosti, ettei hänen hallituksensa sallinut mitään väärinkäytöksiä brittiläisessä imperiumissa.³² Myös pysyvä ulkoasiainvaltiostieeri jaarli Percy (1871–1909) samoin kehotti arvoisia edustajia olemaan kärsivällisiä ja odottamaan Casementin raporttia ja toisten suurvaltojen reaktioita brittien kiertonoottiin.³³ Percyä pidettiin riippumattomana konservatiivipoliitikkona, jota myös liberaalit kunnioittivat tiukkana vastustajanaan. Hänen kykynsä punnittiin nyt, kun hallitus joutui vastaamaan hankaliin kysymyksiin niin Kongon kuin Etelä-Afrikan kaivosten tautiepidemioiden kysymyksissä. Ennen Casementin raportin tuloa alahuoneeseen hallitus ei enää antanut lisäselityksiä.

Casementin raportin käsittelyä varten Dilke oli valmistellut neljä argumenttia: Englannin kunnian puolustus, vastuu Kongosta toisten suurvaltojen kanssa, inhimilliset näkökohdat ja taloudelliset intressit. Raportti oli todistanut hänelle Leopoldin hallinnon itsevaltaiseksi, orjatyöhön perustuvaksi imperialismiksi. Jos Britan-

nia olisi pitänyt kiinni periaatteestaan lopettaa orjuus maailmasta, sen olisi pitänyt lähettää sotalaivoja, demonstraatio, minkä se olisi Dilken mielestä varmasti tehnyt, jos orjuutta olisi tavattu esimerkiksi Marokossa. Unohtaen, mitä hän oli matkakirjassaan kirjoittanut brittien ihmismetsästyksestä Tasmaniassa ja Uudessa Seelannissa, Dilke palautti kollegojensa mieliin Espanjan aikoinaan suorittaman Perun ja Länsi-Intian valloituksen aiheuttaman protestiaallon. Erityisen tyrmistynyt Dilke oli siitä, että Kongossa raa-kuuksia oli tehty myös hallinnon käskystä, mikä todisti sen syvästä korruptiosta. Oli myös niitä tapauksia, että Kongon oikeusistuimet olivat lieventäneet terrorisoivien sotilaiden rangaistuksia juuri tuolla perusteella.³⁴ Vastauksessaan Percy osoitti tilannetajua: tutkittuaan Casementin raportin, hän nyt hyväksyi Dilken argumentit korostaen, ettei ylempien viranomaisten hyväksyntää voinut käyttää tekosyynä julmuuksiin. Näin hän myös oikeutti hallituksen lähettämät nootit toisille suurvalloille.³⁵ Hallitus oli nyt taipunut parlamentin tahdon edessä.

Monet alahuoneen edustajat olivat Dilken kanssa samoilla linjoilla, mutta heillä oli myös omia toimintaehdotuksia. Afrikan asioihin perehtynyt liberaali poliitikko ja diplomaatti Herbert Samuel (1870–1963), jonka nimissä 1903 päätöslauselma oli annettu, puolusti Casementia belgialaisten esittämiä epäilyjä vastaan: hän tiesi Casementin luotettavaksi herrasmieheksi ja raporttoijaksi. Juuri Kongon raportti oli saanut

30. Dilke 10 Aug. 1903, roll 44, 694. PD, vol. 127–128.

31. Sir John Gorst 10 Aug. 1903. PD, vol. 127–128, roll 44, 703–704. Tory demokraatit olivat konservatiivien vanhoillinen ryhmä, joka kannatti kansakunnan orgaanista yhteyttä ja isällisen pragmaattista politiikkaa suhteessa alkupe- räiskansoihin.

32. Balfour 10 Aug. 1903. PD, vol. 127–128, roll 44, 718–719.

33. Earl Percy 10 Aug. 1903. PD, vol. 127–128, roll 44, 329, 343, 479–480.

34. Dilke 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1238–1247.

35. Earl Percy 9 June 1904, PD, vol. 129, roll 45, 329, 343, 479–480.

Kuva 2. Belgian kuningas Leopold II rikastui pakkotyöllä kerätyllä kautsulla. Kuvassa kautsun kuivausta ennen vuotta 1905. Lähde: *The Story of the Congo Free State. Social, Political, and Economic Aspects of the Belgian System of Government in Central Africa* (1905), 348. Wikimedia Commons.

Samuelin vastustamaan ”kaikkea orjuutta”, myös brittien harjoittamaa kiinalaisten laivaimista Transvaaliin. Hän oli vakuuttunut, että vain vapaakauppa voi tuoda kongolaisille onnen. Tähän monet muutkin edustajat saattoivat yhtyä tosin valittaen sitä, etteivät kaupalliset intressit olleet saaneet ääntään tarpeeksi kuuluville.³⁶ Liverpoolin ja muiden Afrikan kanssa kauppaa käyvien satamakaupunkien edustajat, joukossa muiden muassa konservatiivi Austin Taylor (1859–1955), valittivat, että vain belgialaiset monopolit voivat hyötyä kautsukaupasta, mikä oli paljon tuottavampaa kuin brittien Etelä-Afrikan kultakauppa. Taylor korosti, että brittien järjestelmässä alkuperäisväestö sentään sai vapaasti valita työnsä, mistä seurasi se yhteistä hyvää (*common good*) tukeva moraalinen päätelmä, että vapauttaan harjoittamalla he voivat oppia käyttämään sitä myös yhteisön hyväksi. Brittien yleisesti käyttämä ”taloudellisen vaiston” kasvatamisen puolustus ei kuitenkaan hänelle riittänyt. Humanitaarisen tahdon laaja herättäminen

oli kongolaisten pelastamiseksi ja ”regeneroimiseksi” läntiseen, kristilliseen sivistykseen välttämätöntä. Taylor väitti, ettei briteillä ollut belgialaisten epäilemää valloitus halua, vaan aito halu reformeihin, joilla kapina Kongossa voitiin välttää.³⁷ Tätä sanomaa tuki myös liberaali Alfred Emmott (1858–1926; siirtomaa-asioiden alivaltiosihteeri 1911–1914), joka ehdotti kansainvälistä voimannäyttöä Belgiaa vastaan, jotta se avaisi Kongon vapaakaupalle. Hän vaati myös Haagin kansainvälisen oikeuden koollekutsuamista. Jollei se saisi Belgiaa taipumaan, suurvaltojen tuli konferenssissa säätää Kongolle konsulilainsäädäntö. Oli vain huolehdittava siitä, ettei

36. Samuel 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1261–1267; Louis Sindar 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 45, 1318–1319.

37. Taylor 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1247–1251. Regeneraatio-opeista sovellettuina afrikkalaisten sivistämiseen ks. Markku Hokkanen, *Medicine and Scottish Missionaries in the Northern Malawi Region 1875–1930*. The Edwin Mellen Press 2007, luku 7.

sen toimeenpanossa aiheutettaisi haittaa Englannin ja Ranskan lähentyimiselle.³⁸

Gorst sitoi humanitaariset ja taloudelliset intressit vakuuttavimmin yhteen, kun hän vertasi brittiläistä ja belgialaista imperialismia toisiinsa. Brittiläinen versio oli siinä mielessä ”liberaali”³⁹, että se salli brittien arvokkaimpien alusmaiden, Intian ja Egyptin alkuperäisväestön pitää resurssinsa ja imperiumi hyötyi vain välillisesti niiden tuotteiden kaupasta.⁴⁰ Samuel sitä vastoin käänsi puheensa hallitusta vastaan vaatien siltä ”kiihkeää” (*spirited*), muttei aggressiivista ulkopoliittikkaa, koska se oli brittien arvokkuuden mukaista. Sen oli johdettava muut suurvallat perustamaan komissio kontrolloimaan Kongojoen liikennettä.⁴¹ Mitä sitten tuli Belgian vuoden 1885 sopimuksen rikkomiseen, paras asiantuntija arvioimaan sitä oli liberaali Edmund Fitzmaurice (1846–1935), joka oli ollut tuolloin FO:n alivaltiosihteeri. Hän oli ollut laatimassa sopimuksen asiakirjoja, joten hänen oli helppo sanoa, että belgialaisten taholta oli silkkaa vääristelyä väittää Kongon olevan itsenäinen valtio. Kongo oli Euroopan suurvaltojen luomus, jonka ne saattoivat halutessaan purkaa. Tässä valossa Belgian toimet vaativat vastatoimia, ja ”vanhan imperialismi” (ennen 1870-lukua) diplomaattina Fitzmaurice olisi lähettänyt laivasto-osaston demonstroimaan Kongon edustalle.⁴² Tämän ala-huone kuitenkin torjui.

Hallituksen vastaukset antanut Percy oli debatin aikana tulilinjalla, mutta hän käänsi hallituksen kritiikin edukseen tulkitsemalla sen hallituksen linjaa tukevaksi. Hän asettui puhujien asemaan ymmärtäen heidän suuttumuksensa ja kritisoi Belgiaa Balfouria avoimemmin. Hän antoi ymmärtää, ettei briteillä ollut Kongon kysymyksessä Belgian vihjaamaa ”itsestä” eli valloitushaluista tarkoitusta, kun he vetosivat kansainvälisiin sopimuksiin. Heidän motiivinsa epäily oli ”yksinkertaisesti naurettavaa”. Percy lausui ymmärtävänsä, etteivät ”filantrooppiset ristiretket”, kampanjat alkuperäisväestöjen oikeudenmukaisen kohtelun puolesta, paranta-

neet brittien mainetta ulkomailla, koska heitä oli silloin helppo syyttää tekopyhydestä. Pahempaa kuin osoittaa myös brittien kohdelleen alusmaidensa asukkaita huonosti oli väittää, että heidän ulkopoliittikkansa lepäsi ”korkealla moraalisisella maaperällä”. Näin Percy torjui korkealentoisen ”julkisen moralismin”, koska sillä ei ollut ulkopoliittikassa toivottua tehoa. Ulkopoliittikan tuli perustua vakaumukselle, että kansainvälisiä sopimuksia oli noudatettava, ja toiminnan piti olla sen mukaista. Belgia oli pettänyt brittien luottamuksen. Percyn johtopäätös oli looginen: koska Belgian asettama tutkimuskomissio ei ollut löytänyt mitään Casementin raporttia horjuttavaa todistusaineistoa, kansainvälinen tribunaali oli kutsuttava koolle. Kongoa koskeva sopimus ei ollut vanhentunut ja siksi velvollisuudet siellä oli yhä täytettävä.⁴³

Niiden äänet, jotka uskaltautuivat olemaan eri mieltä Kongoon kohdistuvan kritiikin kanssa, vaiennettiin välihuudoilla niin, että parlamentin puhemiehen täytyi palauttaa järjestys. Näin kävi, kun eräs edustaja muistutti alahuonetta brittien tekopyhydestä buurisodassa ja kun toinen epäili brittien motiivina Kongon agitaatiossa olevan vain kateuden, koska Belgia rikastui Kongon kustannuksella.⁴⁴ Periaatteessa hallitus ei sekaantunut julkis-moralistisiin mielenilmauksiin, mutta sen viivyttely poliittikka oli aiheutta-

38. Emmott 2 & 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1251–1257.

39. Liberaali-imperialistit, jotka olivat hallituksessa konservatiivien kanssa, muodostivat liberaalipuolueen parlamentiedustajista vuonna 1892 yhden kahdeksasosan, kun jo 1905 heitä oli yksi kolmasosa. Ks. James Sturgis, *Britain and the New Imperialism*. Teoksessa C. C. Eldridge (toim.) *British Imperialism in the Nineteenth Century*. Macmillan 1984, 96.

40. Gorst 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1257–1261.

41. Samuel 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1267–1268.

42. Lord Edmund Fitzmaurice 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1268–1270.

43. Percy 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1272–1284.

44. John Campbell 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1324; James Conner 9 June 1904, PD, vol. 138, roll 48, 1044–1045.

nut sellaisen julkisen metelin, että sen täytyi viimein ilmaista kantansa. Osoittautui kuitenkin vaikeaksi saada muita suurvaltoja mukaan Belgian vastaisiin toimiin eikä Percy enää elokuussa 1904 vastannut parlamentin kysymyksiin. Mahdollisen yhteistyön ongelmat uusien liittokuntien muodostumisen aikoihin olivat yhä akuutteja.⁴⁵ Vain Turkki ja Italia olivat valmiita yhteistointaan.

Epilogi

Kongon raportti toi Casementille mainetta Afrikan asiantuntijana, mutta sen arvo oli hänelle henkilökohtaisesti ristiriitainen. Hän oli tyytymätön diplomaattien jatkotoimiin ja alkoi tukea Kongon reformoijia, joiden argumentit raportti myös oikeutti. Sen keskeinen meriitti oli antaa alahuoneelle vahva näyttö Kongon julmuuksista ja sen todistusvoima oli myös hallituksen viimein hyväksyttävä. Raportin pohjalta käyty parlamenttikeskustelu todisti briteille Belgian mieltävaltaisesta imperialismista, mikä oli syvässä ristiriidassa vuosisadan vaihteessa demokratisoituvien poliittisten arvojen kanssa. Se tahrasi Euroopan valtojen sivistystehtävän, se oli sietämätöntä alahuoneelle ja kannusti hallitusta vastatoimiin. Vaikka julkis-moralistiset puheet alahuoneessa olivat Kongon tuomitsemisessa yksimielisiä – Sir Edward Greyn mielestä tuo yksimielisyys oli jo ”kaameata” laatua – mihinkään yksipuolisiin tai kansainvälisiin toimiin ei Kongoa vastaan ryhdytty. Kongo-kriitikot eivät voineet ymmärtää, miksi toiset valtat eivät nähneet pelissä olevan muita kuin vain taloudellisia intressejä. Yhtenä käytännön esteenä tosin oli muun muassa se, ettei Kongojoki ollut kokonaisuudessaan kansainvälisen lain alainen.

Pitkällisten neuvottelujen jälkeen Kongo lopulta siirrettiin Leopoldilta Belgian parlamentille vuonna 1908, kompromissiratkaisu, mitä Grey oli ehdottanut jo kesällä 1904.⁴⁶ Se ilmeisesti tyydytti Britanniaa, koska sillä oli myös vanhoja sitoumuksia taata Belgian koskemattomuus, mikä aktualisoituivat, kun Saksan mahti manner-

Euroopassa kasvoi. Tämä muutos näkyi siinä, miten Lansdowne oli kiinnittänyt päähuomionsa imperiumin asioihin, Grey sen sijaan havaitsi jännityksen Euroopassa kasvavan.⁴⁷ Britit tunsivat olevansa haavoittuvia, vaikka heillä oli sopimukset sekä Venäjän että Ranskan kanssa. Kongon kysymyksestä tuli toissijainen samaan aikaan, kun Belgian parlamentti keskusteli Leopoldin syrjäyttämisestä. Ennen kuin se ehti tapahtua, Leopold kuoli joulukuussa 1909.

Parlamentin ja hallituksen välinen debatti tuli Kongon kysymyksen yhteydessä epätavallisen säännölliseksi, kun aiemmin parlamenttiedustajat olivat saaneet keskustella tärkeistäkin asioista keskenään. Parlamentti oli nyt avoimempi ja edustajilla oli kiinteämpiä kontakteja parlamentin ulkopuolisiin organisaatioihin ja painostusryhmiin. Se tuli näin ainakin joksikin aikaa suositummaksi yleisön keskuudessa ja vahvisti parlamentin ulkopuolista ”julkista moralismia”. Masapuolueiden organisoitumisen aiheuttama puoluehenkisyys taantumisen ja suuri yksimielisyys kuului Kongoa kritisoivissa puheissa vuosina 1903–1904. Toisaalta parlamenttiedustajien oli helpompi olla yhtä mieltä yhteisen moraalien perusteista ja ulkopolitiikasta kuin sisäpolitiikasta.

Parlamenttikeskustelu Kongon kysymyksestä oli varsin kiihkeää ja se oli suunnattu sekä monopoleja että kongolaisten perusoikeuksien loukkauksia vastaan. Se oli ”julkista moralismia” parhaimmillaan. Casementin raportti viittasi välillisesti myös brittiläiseen imperialismiin, kuten Etelä-Afrikkaan, missä ei vallinnut vapaakaup-

45. Ks. PD, vol. 139, roll 48, 269, 976. Vrt. David Runciman, *Political Hypocrisy*, Princeton University Press, 2008, 182.

46. Grey 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1286–1288. Greyn roolista Belgian painostamisessa ks. John B. Osborne, Wilfred Thesiger, Sir Edward Grey and the British Campaign to Reform the Congo, 1905–09. *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 27:1 (1999), 59–80.

47. Zara Steiner, The Foreign Office under Sir Edward Grey. Teoksessa F. H. Hinsley (toim.) *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge 1977, 22–24.

pa, epäkohta, minkä FO myönsi.⁴⁸ Marssijärjestys pysyi siis sekä Belgiassa että Britanniassa ennallaan: ensin lähetysaarnajat, sitten kauppiat ja konsulit ja viimeksi sotilaat. Alusmaat olivat raaka-aineiden tuottajia ja imperiumin keskus teollisuustuotteiden viejä. Leopoldin virhe oli tehdä Kongosta yhden miehen monopoli. Casementin raportin evidenssin nojalla siitä tuli helppo ”julkisen moralismin” kohde. Itse- ja mielivaltainen hallinto loukkasi brittien traditionaalista moraalisen ylemmyyden tunnetta ja kunniakäsitystä, heidän ”oikeuteen” ja oikeudenmukaisuuteen vetoavan imperialistisen identiteettinsä perusteita.

Abstract: The Casement Report on the Congo, foreign policy and public moralism in the House of Commons of the United Kingdom (1903–1904)

In this article, the parliamentary report of Consul Roger Casement on the administration of the Congo (1903) and the heated debate it aroused in the British Parliament are analysed. The report disclosed the harsh methods of accruing profits (forced labour) used by the king of Belgium, Leopold II. Applying Stefan Collini's concept of "public moralism", the moral

outrage and arguments of the members of the Parliament are disentangled. As Leopold had breached the 1885 international agreement to protect and "civilize" the Congolese, the MPs, mainly from the Liberal party, demanded action from the government, which seemed to hesitate and sway in this critical matter. Finally, when the pressure mounted to the point of threatening to bring the Government down, a note demanding an explanation was sent to Belgium. What was remarkable in the parliamentary debate was that it made the Government, usually the sole agent in foreign policy, listen to MPs and acquiesce in their demands, so unanimous was the moral indictment against Leopold's administration. The political rhetoric was imbued with moralistic lessons, referring to British honour, responsibility towards the Congo, humane and just treatment of the native population, and freedom of trade and movement.

Keywords: the Congo, the Casement report, 20th century, public moralism, parliamentary debate, Britain

48. Fitzmaurice 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 1267–1270; Percy 9 June 1904, PD, vol. 135, roll 47, 21. – *Nyt julkaistu Anssi Halmesvirran artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*

Olli Kleemola

Vihattu, pelätty, haluttu?

KUOLLUT NAINEN SUOMALAISEN JA SAKSALAISEN SOTAVALOKUVAKSEN KOHTEENA TOISESSA MAAILMANSODASSA

Olli Kleemola tarkastelee artikkelissaan suomalaisten ja saksalaisten rintamasotilaiden kuolleista neuvostoliittolaisista siviilinaisista ja naissoitilaista toisen maailmansodan aikana ottamia valokuvia. Miksi kuvia otettiin, minkälaisia merkityksiä niille annettiin ja minkälaisia eroja kuolleiden naisten kuvaamisessa oli maiden välillä? Artikkele osoittaa, että sotilaat kytkivät näihin nykykatsannosta julmalta näyttäviin kuviin monenlaisia merkityksiä, joista osa lienee jäänyt tiedostamatta myös kuvaajilta itseltään. Tutkittu kuva-aineisto kertoo myös Suomen ja Saksan erilaisista kohtaloista sodan jälkeen: Saksassa huomattavasti useampi sotilas joutui sodan lopuksi sotavankeuteen, ja tulenaraksi koettua kuvamateriaalia on säästynyt Suomeen verrattuna vähemmän.

Naisten sota-ajan kokemuksia on viime vuosina tutkittu varsin paljon. Sotia on tarkasteltu esimerkiksi seksuaalisen väkivallan tiloina. Voittajien hävinneen osapuolen naisiin kohdistama seksuaalinen väkivalta on kiinnostanut tutkijoita niin yleisellä tasolla¹ kuin Saksan toisen maailmansodan rintamien² ja suomalaisten miehittämän Itä-Karjalan³ osalta. Toki tutkimusta on olemassa muistakin konflikteista⁴.

VTM Olli Kleemola työskentelee tohtorikoulutettavana Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa. Sähköposti: owklee@utu.fi.

Yhtä lailla tutkijoiden kiinnostusta on herättänyt naisten rooli aktiivisina toimijoina sotilaallisissa konflikteissa. Vaikka naiset ottivat osaa taisteluihin jo Venäjän vallankumouksen ja Suomessa käydyin vuoden 1918 sodan aikana, todellisenä murrosajankohtana voidaan pitää toista maailmansotaa. Silloin naiset tarttuivat miesten rinnalla aseisiin Neuvostoliitossa ja osallistuivat sotatoimiin esimerkiksi ilmatorjuntavalonheittinten käyttäjinä myös länsimaissa.

Neuvostonaisotilaiden kokemuksia on tarkasteltu sekä muistelmiin perustuvissa kokoo-

1. Gaby Zipfel, *Ausnahmezustand Krieg? Anmerkungen zu soldatischer Männlichkeit, sexueller Gewalt und militärischer Einhegung*. Teoksessa Insa Eschebach & Regina Mühlhäuser (toim.) *Krieg und Geschlecht. Sexueller Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit im NS-Konzentrationslagern*. Metropol Verlag 2008.

2. Birgit Beck, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Krieg in der Geschichte, Band 18. Ferdinand Schöningh Verlag 2004; Wendy Jo Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence on the Eastern Front During World War II*. Painamaton väitöskirja. University of Minnesota 2004; David Snyder, *Sex Crimes under the Wehrmacht*. University of Nebraska Press 2007; Regina Mühlhäuser, *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft mbH 2010.

3. Ville Kivimäki, Ryvetetty enkeli. Suomalaisotilaiden neuvostoliittolaisiin naissoitilaisiin kohdistama seksuaalinen väkivalta ja sodan sukupuolittunut mielenmaisema. *Naistutkimus* 20:3 (2007), 19–33; Tiina Vatanen, *Moitteetonta käytöstä sota-alueella? Suomalaisotilaiden seksuaalirikokset Karjalassa jatkosodan aikana 1941–1944*. Suomen historian pro-gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto 2010; Pauliina Salminen, *Miehitäjän morsiamet. Rakkautta ja petoksia jatkosodan Itä-Karjalassa*. Atena 2013.

4. Esim. Anne-Maria Marttila, *Ruumiin politiikkaa. Nationalismi, etnisyyys ja seksuaalisuus naisiin kohdistuvan seksuaalisen väkivallan näkökulmasta Bosnian ja Kosovon konflikteissa*. Poliittisen historian tutkimuksia 25. Turun yliopiston Poliittisen historian laitos 2003; Anne-Maria Marttila, *Nationalismit, maskuliinisuudet ja naisiin kohdistunut seksuaalinen väkivalta Bosnian ja Kosovon konflikteissa*. Teoksessa Ulla Aatsinki & Johanna Valenius (toim.) *Ruumiita ja mustelmia. Näkökulmia väkivallan historiaan*. Väki Voimakas 17. Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seura 2005.

mateoksissa⁵ että akateemisissa tutkimuksissa. Niissä on analysoitu esimerkiksi neuvostonaisen muutosta siviileistä sotilaisiksi ja heidän kokemuksiinsa saksalaisten ja suomalaisten sotavankueudessa.⁶ Sen sijaan vastapuolen sotilaiden mielikuva neuvostoliittolaisista naissotilaista on jäänyt suhteellisen vähälle käsittelylle. Suomalaisotilaiden neuvostonaissotilaista muodostama mielikuvaa on tähän mennessä analysoinut ainoastaan Ville Kivimäki muistitietoaaineistoon perustuvassa artikkelissaan.⁷ Saksalaisten mielikuvaa neuvostoliittolaisista naissotilaista ovat tutkineet ainakin Claudia Freytag ja Bernhard Strebel.⁸ Lisäksi historioitsija Felix Römer on tutkinut Wehrmachtin virallisten asiakirjojen neuvostoliittolaisista naissotilaista välittämää kuvaa.⁹

Artikkelillani osallistun keskusteluun vihollispuolen sotilaiden neuvostoliittolaisista naissotilaista muodostamista mielikuvista. Lähestyn aihetta naisten sota-aikana kokeman seksuaalisen väkivallan näkökulmasta käyttäen uutta aineistoryhmää, valokuvia. Kysyn, minkälaisia merki-

tyksiä kaatuneiden ja kuolleiden naisten kuvilla ottajilleen oli. Aluksi esittelen suomalaisten sotilaiden ottamat kuvat, sitten saksalaiset kuvat. Lopuksi pohdin, minkälaisia tulkintoja kuvista voi esittää.

Tutkimukseni kuuluu niin kutsuttuun *visual history* -tutkimussuuntaukseen¹⁰, jossa kuvia tarkastellaan historiantutkimuksen kannalta primärlähteistönä. Kuva-aineistot ovat historian-tutkimuksen piirissä olleet pitkään erityisesti keskiajan historian ja taidehistorian lähteitä. Muun historiantutkimuksen parissa kuvien käyttö on ollut vähäistä, ja vasta 1990-luvulla alkunsa saanut *visual history* -suuntaus on havahduttanut historioitsijat huomaamaan kuvien arvon läheteistönä. Vasta saksalaisia sotilaiden ottamia valokuvia esitelleen näyttelyyn, niin kutsutun *Wehrmachtsausstellungin*,¹¹ sekä Habbo Knochin, Petra Boppin ja Janina Strukin tutkimusten myötä havahduttiin kuvien sopivuuteen myös sotahistorian lähteiksi.¹² Historiallisen kuvatutkimuksen lisäksi artikkeli edustaa niin sanottua uutta sotahistoriaa (*new military history*).¹³

5. Svetlana Alexijewitsch, *Der Krieg hat kein weibliches Gesicht*. Berliner Taschenbuch Verlag 2004; Kazimiera J. Cottam, *Women in War and Resistance. Selected Biographies of Soviet Women Soldiers*. New Military Publishing 1998. Venäjäksi Alexijewitschin haastatteluaineistosta koostama kokoomateos ilmestyi jo 1980-luvulla.

6. Vera Unverzagt, "Dass soll sich nicht wiederholen." Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Ravensbrück. Teoksessa Claus Füllberg-Stolberg et al. (toim.) *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen. Ravensbrück*. Edition Temmen 1994, 307–312; Tanja Sairila, Puna-armeijan naissotureita. Naiset suomalaisilla vankileireillä 1941–1944. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) *Vihollisen armoilla. Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948*. Minerva 2004, 145–186.

7. Kivimäki 2007.

8. Claudia Freytag, Kriegsbeute "Flintenweib". Teoksessa Peter Jahn (toim.) *Mascha + Nina + Katjuscha. Frauen in der Roten Armee 1941–1945*. Ausstellungskatalog. Museum Berlin-Karlshorst & Ch. Links Verlag 2002, 32–37; Bernhard Strebel, Feindbild "Flintenweib". Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Flossenbürg. Teoksessa Johannes Ibel (toim.) *Einvernehmliche Zusammenarbeit. Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene*. Metropol Verlag 2008, 159–180.

9. Felix Römer, Gewaltsame Geschlechterordnung. Wehrmacht und "Flintenweiber" an der Ostfront. Teoksessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov (toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand Schöningh Verlag 2011, 331–352.

10. Gerhard Paul, Visual History. Version: 1.0. Verkkotietosanakirjassa *Docupedia-Zeitgeschichte*, http://docupedia.de/zg/Visual_History_Version_1.0_Gerhard_Paul?oldid=77929 (22.5.2013).

11. Näyttely järjestettiin ensimmäisen kerran vuosina 1994–1999 ja uudistettuna vuosina 2001–2004.

12. Habbo Knoch, *Die Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur*. Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft mbH 2001; Petra Bopp, *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*. Kerber 2009; Janina Struk, *Private Pictures. Soldiers' Inside View of War*. I. B. Tauris 2011; "Wehrmachtsausstellung"-näyttelyn verkkosivusto *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, <http://www.verbrechen-der-wehrmacht.de/> (22.5.2013).

13. Laajemmin uudesta sotahistoriasta ks. Thomas Kühne & Benjamin Ziemann (toim.) *Was ist Militärgeschichte?* Ferdinand Schöningh Verlag 2000.

Olen käynyt artikkelia varten läpi yhteensä noin 100 000 kuvaa suomalaisissa ja saksalaisissa arkistoissa.¹⁴ Neljästä, yhteislaajuudeltaan noin 70 000 saksalaista kuvaa käsittävästä kokoelmasta ei löytynyt yhtään kaatuneen naisso-tilaan kuvaa. Sen sijaan raiskattuja ja tapettuja vihollisen siviilinaisia esittäviä kuvia on kokoelmissa yhteensä viisi kappaletta. Kuvia vangituita naisso-tilaista kokoelmissa on useita kymmeniä. Suomalaisten kuvien kokoelmissa on noin 20 000 kuvan joukossa yhteensä noin 20 kuvaa kaatuneista neuvostonaisso-tilaista. Määrän arvioinnissa on huomioitava, että samaa kuvaa on usein vedostettu hieman erilaisina versioina moneen eri albumiin. Toisin kuin saksalaisesta aineistosta, kuvia tapetuista siviilinaisista ei suomalaisten rintamamiesten ottamien kuvien joukosta löytynyt, vaikka raiskauksia tapahtui¹⁵. Niin suomalaisten kuin saksalaistenkin sotilaiden albumeissa ja kuvakokoelmissa pääosa kuvista esittää omia tovereita, vapaa-ajan askareita sekä sotilaiden asemapaikkoja ja niiden ympäristöä nähtävyyksineen. Kuvia vastustajan kaatuneista sekä tuhotusta kalustosta on albumeissa jonkin verran, mutta esimerkiksi omia kaatuneita ei ole säilyneen kuva-aineiston perusteella kuvattu käytännössä lainkaan.

Tarkastelen rintamamiesten kuvia kertomuksena, jota ei ole välttämättä tarkoitettu julkisuuteen ja jossa yksittäisillä kuvilla ei useinkaan ole välitettäväänään ainoastaan yhtä yksiselitteistä sanomaa: sama kuva saattoi kertoa yhdelle katsojalle viestiä voitonriemusta ja toiselle kauhus- ta. Molempien maiden rintamasotilaat myös vaihtoivat kuvia keskenään ja ostivat ja myivät niitä suuressakin mittakaavassa. Näin saman kuvan lukuisat vedokset päätyivät jopa eri rintamasuunnilla taistelleiden sotilaiden albumeihin – joskus keskenään ristiriitaisin kuvatekstein varustettuna. Samalla kuvien alkuperäinen ottaja saattoi jäädä anonyymiksi ja kuvien ympärille syntyi erilaisia tarinoita, jotka jättivät tapahtumien todellisen kulun arvoitukseksi. Kuvien keskinäinen vaihto ja myynti oli ymmärrettävää,

sillä sotavuosien Suomessa kameraa pidettiin vielä ylellisyysesineenä. Arvioiden mukaan toisen maailmansodan alla vain joka kymmenen- nellä saksalaisella oli kamera,¹⁶ köyhemmissä Suomessa luku lienee ollut tätäkin pienempi.

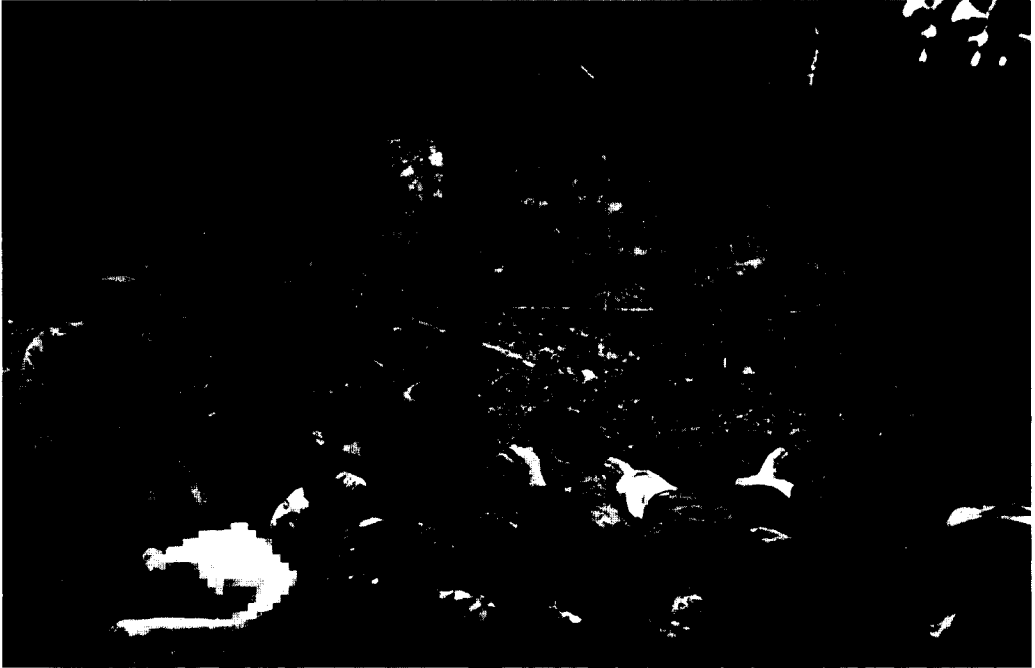
Useimmiten rintamamiesten kuvissa ei ole lainkaan kuvatekstejä, jotka antaisivat kuvaa tarkastelevalle yksiselitteisiä tulkintaohjeita. Historiallisen valokuvatutkimuksen asiantuntija Jens Jäger luonnehtiikin valokuva-albumia monitasoiseksi kertomukseksi, jonka kokonaisuus hajoaa viimeistään siinä vaiheessa, kun viimeinen kuvissa esiintyneet ihmiset tuntenut henkilö kuolee.¹⁷ Lähestynkin rintamamiesten kuvia keskustelevalta näkökulmasta: dialogissa aiemman tutkimuksen kanssa esitän kuvatyyppeihin jaoteltujen kuvien pohjalta useita mahdollisia tulkintoja ja vertailen näitä keskenään. Lisäksi vertaan epävirallisten kuvien muodostamia osatari- noita propagandakuvien muodostamiin kerto- muksiin. Päästäkseni mahdollisimman lähelle

14. Lähdemateriaalina käytetyt saksalaiset kuvat koostuvat lähinnä Deutsch-Russisches Museumien 20 000 kuvan kokoelmasta kerätyistä otoksista. Olen hyödyntänyt myös muita kuvakokoelmia: Hampurissa sijaitsevan Hamburger Institut für Sozialforschungin 10 000 kuvan laajuista kokoelmaa, suomalaisen keräilijä Jukka Halosen noin 10 000 kuvan sekä düsseldorfilaisen kustannusyhtiö Auris Verlagsgesellschaftin noin 30 000 kuvan laajuista kokoelmaa. Suomalaisten rintamamiesten kuvien lähteenä olen käyttänyt Sotamuseon, SKS:n, Kansan Arkiston, Karjalan Sivistysseuran ja Laatokan puolustuksen perinnekirjaston kokoelmia sekä omia kuvakokoelmiani; viimeksi mainitusta ks. Olli Kleemola, *Kaksi kameraa – kaksi totuutta? Omat, liittolaiset ja viholliset rintama- ja TK-miesten kuvamina*. Poliittisen historian tutkimuksia 37. Turun yliopiston Poliittisen historian laitos 2011a, 14.

15. Kivimäki 2007, 20; Vatanen 2010; Salminen 2013.

16. Ulrike Schmiegel, "Macht euch um mich keine Sorgen...". Teoksessa Peter Jahn & Ulrike Schmiegel (toim.) *Fotofeldpost. Geknipste Kriegserlebnisse 1939–1945*. Museum Berlin-Karlshorst e.V. & Elefant Press Verlag GmbH 2000, 25; Jäger 2009, 72–73. Jäger arvioi kirjassaan kameroiden hinnan niin korkeaksi, että aina toiseen maailmansotaan asti kameroiden omistus työväenluokassa on ollut suhteellisen rajattua eikä "jokamiehen valokuvauksesta" voitaisi puhua kuin vasta toisen maailmansodan jälkeen.

17. Jäger 2009, 42–43, 71.

Kuva 1. Humaljoella tai Maaselän kannaksella otettu, tuhattua venäläistä partiota esittävä kuva on levinnyt laajalle suomalaissotilaiden albumeihin. Koska Historiallisen Aikakauskirjan toimituskunta haluaa kunnioittaa kuvassa esiintyvän naisen ihmisarvoa, valokuva julkaistaan lehdessä poikkeuksellisesti sumennettuna. Lähde: Olli Kleemolan sotakuvakokoelmat. Albumi isänmaan puolesta, 20.

kuvien ottajien ajattelutapaa hyödynnän tulkinan tukena Suomen armeijaa ja Saksan Wehrmachtia käsittelevää sosiologista ja kokemushistoriallista kirjallisuutta¹⁸. Sellaiseksi käsitän tässä yhteydessä teokset, jotka valaisevat suomalaisten tai saksalaisten sotilaiden maailmankuvaa ja sotakokemusta ja auttavat sitä kautta ymmärtämään heidän suhtautumistaan viholliseen tai sellaisiin muihin seikkoihin, joilla voi katsoa olleen merkitystä sotilaiden viholliskuvan muotoutumiselle.

Kaatuneet naissotilaat suomalaisissa sotavalokuvissa

Toisen maailmansodan aikana puna-armeijassa palveli yhteensä noin 800 000–1 000 000 naissotilasta puna-armeijan kokonaisvahvuuden ollessa vajaat 35 miljoonaa sotilasta.¹⁹ Suomalaissotilaiden sotakokemuksia ja traumoja tutkineen Ville Kivimäen mukaan kaatuneet naissotilaat kiin-

nostivat suomalaissotilaita suuresti. Kivimäki kertoo suomalaissotilaiden harjoittamaa seksuaalista väkivaltaa käsittelevässä artikkelissaan tapauksesta, jossa suomalaisjoukkojen keskuuteen levisi tieto suomalaisten ja neuvostoliittolaisten linjojen väliin kaatuneesta neuvostoliittolaisesta naissotilaasta. Kaksi sotilasta lähti etsimään ruumista. Räjähäntynyt miina tappoi toisen ja haavoitti toista vaikeasti. Moiset retket kiellettiin, mutta uusi kaksikko lähti liikkeelle seura-

18. Knut Pipping, *Komppania pienoisyhteiskuntana. Sosiologisia havaintoja suomalaisesta rintamayksiköstä 1941–1944*. Otava 1978; Sönke Neitzel & Harald Welzer, *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. S. Fischer Verlag GmbH 2011; Felix Römer, *Kameraden. Die Wehrmacht von innen*. Piper 2012.

19. Beck 2004, 53; Anna Krylova, *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge University Press 2011, 3. Beckin mukaan noin puolet neuvostonaissotilasta oli varsinaisesti rintamalla.

vana yönä – samoin tuloksin. Tarvittiin vielä kaksi haavoittunutta, ennen kuin tappioita pidettiin niin korkeina, ettei kukaan uskaltanut enää yrittämään.²⁰

Esimerkkinä tällaisista laajalle levinneistä ja legendoja ympärilleen synnyttäneistä kuvista on kuva 1, joka on löydettävissä usean veteraanin kuvakokoelmasta.²¹ Kuva on otettu jonkin matkan päästä niin, että kaatuneen naissotilaan lisäksi siinä erottuu myös taustalla oleva metsä sekä etualalla naissotilaan ympärille kaatuneet miehet. Katsojan huomio kiinnittyy kuitenkin kuvassa olevan kaatunutta naista tarkastelevan suomalaissotilaan katseen ohjaamana ensimmäiseksi naiseen, jonka univormun yläosa on riisuttu niin, että koko ylävartalo on paljaana. Nainen näyttää kuvassa varsin rauhalliselta, kuin nukkuvalta, eikä hänen kasvoissaan tai vartalossaan erotu ulkoisen väkivallan merkkejä. Kuvan yläkulmassa oleva valkoinen numero 77 viittaa siihen, että kuvaa on myyty osana jotakin epävirallista kuvasarjaa. Tämä selittäisi monet vedokset.

Ainoastaan yhdessä kuvan 1 vedoksessa on kuvateksti: ”tuhottu ryssän partio Humaljoella” (Karjalankannaksella). Haastattelemani lietolainen sotaveteraani Urho Jalonen kertoi kuitenkin, että kuva esittää tuhottua venäläispartiota Maaselän kannaksella kesällä 1943. Monissa kaatuneita riisuttuja naissotilaita esittävässä kuvissa tilanne on sama: kuvissa ei joko ole tekstejä tai mikäli samasta kuvasta tunnetaan monia eri vedoksia, voivat tekstit olla ristiriidassa keskenään. Ristiriidat ovat todennäköisesti syntyneet, kun sotilaat ovat ostaneet kuvien kopioita asotovereiltaan ja tekstittäneet ne sitten ”vähän sinne päin”. Kuvateksteistä osa on laadittu vasta kauan sodan jälkeen ja niissä esiintyvät ristiriitaisuudet saattavat selittyä muistivirheillä. Suurimmassa osassa vedoksista ei kuitenkaan ole minkäänlaista kuvatekstiä. Yhdelle ja samalle kuvalle on näin syntynyt useita konteksteja.

Tutkimuksen myötä on selvinnyt, että tavalisten sotilaiden lisäksi myös sodanjohdon alai-

suudessa propagandistista kuvamateriaalia tuottaneet, niin kutsutut TK-kuvaajat (TK = tiedotuskomppania) kuvasivat riisuttuja kaatuneita naissotilaita. Kaatuneilta on poistettu vaatteita niin, että joko rinnat tai sukuelimet ovat paljaina. Täydellisenä säilyneessä TK-aineistossa tällaisia kuvia on viisi kappaletta, joista kaksi esittää samaa naista kahden eri kuvaajan kuvaamana. Saksan sodanjohdon alaisuudessa toimineet propagandakuvaajat eivät tällaisia kuvia ottaneet tai ainakaan niitä ei ole jälkipolville säilynyt, sillä suuri osa Saksan kuva-aineistosta tuhoutui sodan loppuvaiheessa.

Kaikki naiskaatuneita esittävät suomalaiset TK-kuvat ovat sota-aikana olleet julkaisukielloissa. Tämä kertonee siitä, että TK-kuvaajat toimivat omavaltaisesti ja ottivat myös kuvia, joiden motiivina oli omakohtainen kiinnostus ja joiden he jo kuvatessaan tiesivät päätyvän julkaisukielloon. Suomalaisen TK-kuvauksen kohdalla voi-

20. Kivimäki 2007, 26.

21. Kuvan levinneisyydestä Kaija Möttö kirjoitti allekirjoittaneelle 11.7.2011 lähettämässään sähköpostissa ”Helsingin Sanomat 24.6.2011/tutkimuksesi”, jossa Möttö ilmoittaa saman kuvan löytyvän oman isänsä kuvakokoelmasta. Sama kuva löytyy myös sotaveteraani Urho Jalosen kuvakokoelmista. Edelleen kuva löytyy myös Eino Rantalalan kuvakokoelmista, jossa kuvaajaksi on näkyvä teksti väittää kuvassa olevan tuhottu ryssän partio Humaljoella. Eino Rantalalan allekirjoittaneelle 4.12.2010 lähettämä sähköposti ”tuhottu ryssän partio Humaljoella”. Kuva löytyy myös Sotamuseosta sekä Kansan Arkiston kokoelmista (kuva 168/70), joissa siitä on olemassa kaksi eri vedosta erilaisin tekstein. Toisessa väitetään kuvassa olevan venäläinen partio Kannaksella ja naisen olleen siihen kuuluva sairaanhoitajatar. Toisessa esitetään, että kuva olisi otettu Rakkolanjoella. Kuva julkaistiin *Hymy*-lehdessä huhtikuussa 1979, ja tämän johdosta Kansan Arkistoon on tallennettu myös anonyymien soittajan 25.4.1979 kuvan taustoista esittämä kertomus, jonka mukaan kuvan ottaja tai otattaja olisi Jokelasta kotoisin ollut lääkintäkersantti Aatu Korpela, joka olisi kuvassa näkyvä suomalainen. Anonyymien soittajan mukaan Korpela olisi teettänyt kuvasta kopioita ja myynyt niitä ansaitsemistarcoituksessa. Kertomuksen muistiin merkinneen arkistonhoitaja Pirjo Koivumäen mukaan soittaja oli toisaalta väittänyt kuvan naista sairaanhoitajaksi ja toisaalta todennut tämän kaatuneen taistelussa luutnanttina.

taneen puhua eräänlaisesta ”puoliohjatusta” toiminnasta, sillä tiedotuskomppanioissa toimineille henkilöille ei ollut järjestetty minkäänlaisia tiedotuskoulutusta.²²

Kaatonutta naista esittävät suomalaiset TK-kuvat näyttävät poikkeuksetta naiskaatuneen ruumiin kuvan keskiössä läheltä kuvattuna. Kuvausetäisyydeltään TK-miesten kuvat eroavat selvästi tavallisten rintamamiesten valokuvista, jotka on poikkeuksetta otettu kauempaa niin, että kuvissa näkyy myös ympäristö. TK-kuvaajien ottamissa kuvissa naiset näkyvät kokonaan. Kasvot vammoineen näkyvät joko edestä tai osittain sivulle kääntyneenä. Ylävartalo on osittain riisuttu paljaaksi, ja alapää on paljastettu.

TK-kuvat naiskaatuneista eroavat selvästi tavallisista propaganda- ja tiedotuskuvista, joissa kaatuneet esitettiin kasvottomina myttyinä. TK-kuvaajista suuri osa oli koulutukseltaan lehtimiehiä tai ammattivalokuvaajia; kenties he ovat halunneet ottaa mahdollisimman dramaattisia kuvia siviiliammattinsa oppien mukaisesti.

TK-kuvien kuvatekstit ovat suhteellisen toiteavia ja neutraaleja. Eräässä kuvassa puhutaan ainoastaan kaatuneesta venäläisestä naisesta, ja osassa kuvia ei edes viitata kaatuneen sukupuoleen. Kuvatekstien neutraalius erottaa suomalaisen TK-kuvan saksalaisesta vastineestaan. Wehrmachtin kielenkäytössä aseistettu nainen oli aina *Flintenweib* (*Flinte* ’pyssy, ase’; *Weib* ’akka, eukko, ämmä, naikkonen’). Tämä propagandan luoma alentava nimitys, jota saksalaiset rintamamiehet vangittuja naissotilaita esittävien kuviansa kuvateksteissä toistivat, riisti naiselta aseman laillisen armeijan osana ja siten lakien suojaamana sotavankina ja kuului kiinteänä osana armottoman tuhoamissodan retoriikkaan. Saksalaisotilaiden sotakokemusta tutkineen historioitsija Felix Römerin mukaan nimenomaan ristiriita naissotilaiden virallisen aseman kiistävän retoriikan ja naisten tosiasiallisen sotilasaseman välillä teki heistä saksalaisille bolsevistisen rappion ikoneita. Synnä tähän propagandaratkaisuun Römer pitää yhteiskunnallista konf-

liktia, joka Saksassa oli ollut käynnissä jo pitkään: miesten ylivalta oli yhteiskunnallisen kehityksen myötä yhä useammin kyseenalaistettu. Kansallissosialistit puolestaan yrittivät propagandassaan palauttaa naisen ja miehen roolit vuosisadan vaihteen tilaan, jolloin miehen ylivalta keisarillisessa Saksassa oli ollut kiistaton.²³

Naissotilaan ase ei näy yhdessäkään kaatunutta naista esittävässä suomalaisessa eikä saksalaisessa kuvassa. Vaikka ase olisi naissotilaan kaatuessa lentänyt kauaskin, olisi se erottunut etäämpää otetuissa kuvissa. Yksinkertainen selitys tälle on se, että kuvat on otettu vasta kun kaatuneilta pudonneet aseet on kerätty pois. Aseen puuttuminen valokuvista saattaa kuitenkin selittyä myös sillä, että kaikki naissotilaat eivät kuuluneet taistelujoukkoihin eivätkä he siten kantaneet asetta. Taistelujoukkojen lisäksi naissotilaita työskenteli huolto-, esikunta- ja sairaanhoitotehtävissä.

Aseiden sukupuolittuneita merkityslatauksia tutkineen Urte Evertin tulkinnan mukaan miehet ovat kokeneet naissotilaita kohdatessaan mieheytensä uhatuksi: naissotilas piti hallussaan yhtä perinteisimmistä fallossymboleista, asetta, ja ylitti siten perinteisen sukupuolten välisen rajan. Aseistettu nainen uhkasi sotilaiden sukupuolittunutta maailmankuvaa, jossa nainen oli suojeltava ja mies aseellinen suojelija. Aseella oli niin suuri merkityslataus, että Wehrmachtin pääesikunta korosti vielä syyskuussa 1944 annetussa käskyssään, että naispuolinen sotilas ei millään muotoa sovi yhteen kansallissosialistisen maailmankäsityksen kanssa. Wehrmachtin naispuoliset avustajat eivät missään tilanteessa saaneet osallistua taisteluun ase kädessä, eivät edes välittömän vangiksi jäämisen uhatessa.²⁴

22. Kleemola 2011a, 10, 122.

23. Römer 2011, 346–350; Freytag 2002, 33.

24. Urte Evert, *Soldatenbraut und Mannesehre. Geschlechtsspezifische Symbolisierungen und Zuordnungen militärischer Waffen*. Teoksessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov (toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand Schöningh Verlag 2011, 90.

Suomessa oltiin naisten aseistamisen suhteen hieman joustavampia: pitkän harkinnan jälkeen päätettiin Helsingin ympäristössä ilmatorjuntavalonheittäjiä suunnanneet lotat aseistaa kasvaneen desanttivaaran vuoksi.²⁵ Toisaalta Saksassa suunniteltiin eräiden lähteiden mukaan keväällä 1945 aseistettujen naispataljoonien perustamista.²⁶

Kuolleet siviilinaiset saksalaisissa sotakuivissa

Siviilinaisiin kohdistuvan väkivallan kuvaamisella on pitkät perinteet. Ensimmäisen maailmansodan sotavalokuvia tutkineen valokuvahistorioitsija Anton Holzerin mukaan siviiliväestön kokemien väkivaltaisuuksien kuvaaminen alkoi jo ensimmäisessä maailmansodassa, jossa sitä harrastivat erityisen innokkaasti Itävalta-Unkarin sotilaat: itävaltalaisissa valokuivissa esiintyy runsaasti murhattuja siviilejä, jopa jonkin verran naisia.²⁷ Saksalaisten sotilaiden valokuvia tutkineen kansatieteilijä Petra Boppin mukaan ensimmäisen maailmansodan kuvat toimivat esikuvina toisen maailmansodan otoksille.²⁸ Saksalaissotilaiden murhatuista siviilinaisista ottamat kuvat voidaan näin ollen nähdä tradition jatkeena. Siviilinaisiksi käsitetään tässä artikkelissa kaikki, jotka eivät kantaneet puna-armeijan ase-pukua, siis myös saksalaisvastaiseen taisteluun osallistuneet naispartisaanit, joista Regina Mühlhäuserin mukaan on olemassa ainakin yksi ruumiinhäpäisykuva.²⁹ Saksan joukot saattoivat toisessa maailmansodassa julistaa vaikkapa partaveistä hallussaan pitäneen neuvostosiviilinaisen aseistautuneeksi ”Flintenweibiksi”.³⁰

Saksalaissotilaiden Neuvostoliitossa harjoittamaa seksuaalista väkivaltaa tutkineen Mühlhäuserin mukaan saksalaiset sotilaat kuvasivat koko sodan ajan riisuttuja neuvostonaisia.³¹ Väite ei välttämättä tässä laajuudessa pidä paikkaansa, sillä tämän artikkelin lähdeaineistona olevan yli 70 000 valokuvan joukosta mainitunlaisia kuvia löytyi yhteensä vain viisi. Ne vaikuttavat ensisilmäyksellä lähes identtisiltä suoma-

laisten naissotilaskuvien kanssa, mutta yhdessä suhteessa ne eroavat: neljässä niistä kuolleilla naisilla on yllään hame, kuten kuvassa 2, ja vain yhdessä kuvassa naisella on päällään housut. Neljässä tapetun siviilinaisen kuvassa ei ole minikäänlaista kuvatekstiä. Viidennen kuvan tekstissä todetaan kuvassa olevan raiskattu ja murhattu siviilinaisen.³²

Puna-armeijan naissotilaiden on sodan alkuvaiheessa todettu käyttäneen pääosin miesten vaatteita: housuja, saappaita ja jopa alusvaatteita.³³ Sodan loppupuolella naissotilaat saivat käyttöönsä myös naisten alusvaatteita ja hameita.³⁴ Petra Boppin tutkimusten mukaan saksalaisten sotilaiden valokuva-albumeissa olevat

25. Olli Kleemola, Lotta aseissa. Teoksessa John Lagerbohm, Jenni Kirves & Olli Kleemola, *Me puolustimme elämää. Naiskohtaloita sotakuvien takaa*. Otava 2010, 51.

26. Franz W. Seidler, *Frauen zu den Waffen? Marketenderinnen, Helferinnen, Soldatinnen*. Geschichte und Bestandsaufnahme. Wehr&Wissen 1978, 153–158; Gaby Zipfel, *Wie führen Frauen Krieg?* Teoksessa Hannes Heer & Klaus Naumann (toim.) *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburger Edition 1995, 464–465. Seidlerin mukaan aivan sodan lopussa suunniteltu, mutta kokoamatta jäänyt naispataljoona oli lähinnä puoluejohdon propagandistinen projekti, jolla pyrittiin aikaansaamaan kuria karkuruudesta pahasti kärsivän Wehrmachtin riveihin.

27. Anton Holzer, *Das Lächeln der Henker. Das unbekanntete Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Primus Verlag, 2008, 128–130.

28. Bopp 2009, 27–37.

29. Mühlhäuser 2010, 96.

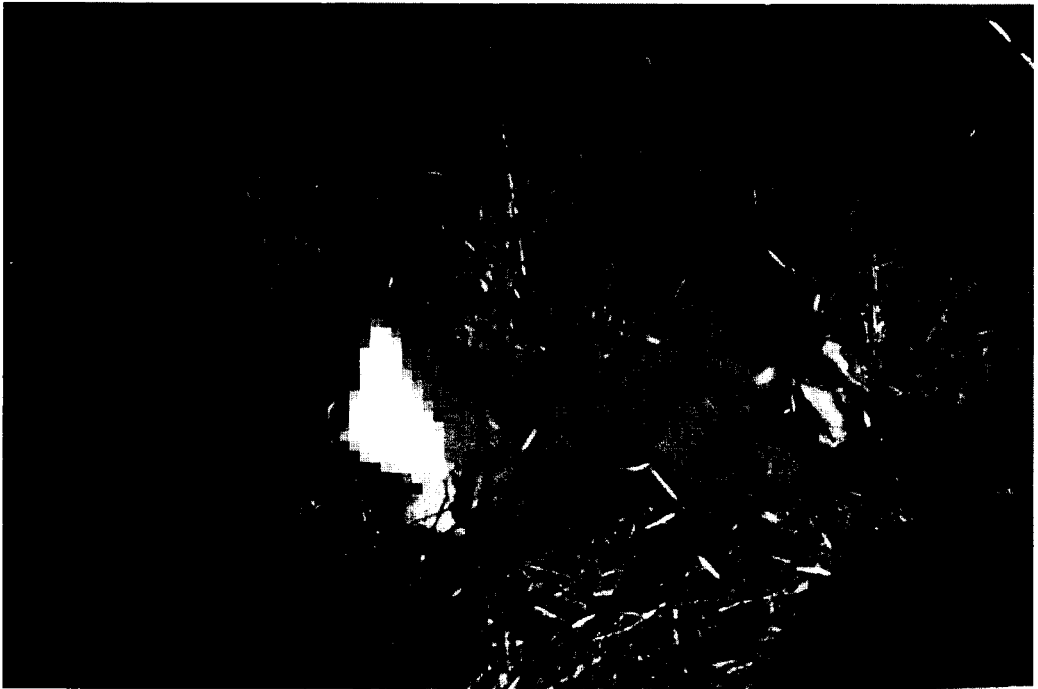
30. Rüdiger Overmans, Andreas Hilger & Pavel Polian (toim.) *Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Ferdinand Schöningh 2012, 327.

31. Mühlhäuser 2010, 95–99.

32. Mühlhäuser 2010, 96.

33. Bopp 2009, 95; Mühlhäuser 2010, 117.

34. Beate Fieseler, *Rotarmistinnen im Zweiten Weltkrieg. Motivationen, Einsatzbereiche, und Erfahrungen von Frauen an der Front*. Teoksessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov (toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand Schöningh Verlag 2011, 321.

Kuva 2. Saksalaisen rintamasotilaan albumista löytynyt, riisuttua siviilinaista esittävä otos kuuluu kolmen kuvan sarjaan. Kaikissa niissä näkyy hameeseen pukeutunut, kuolleena maassa makaava nainen. Koska Historiallisen Aikakauskirjan toimituskunta haluaa kunnioittaa kuvassa esiintyvän naisen ihmisarvoa, valokuva julkaistaan lehdessä poikkeuksellisesti sumennettuna. Lähde: Deutsch-Russisches Museum, KH209435.

kuvat ovat kuitenkin pääosin peräisin vuosilta 1941–1943; sodan viimeisiltä vuosilta kuvia on tuskin lainkaan.³⁵ Toisaalta vangittuja naissoitilaita esittävästä kuvista käy ilmi, että myös naissoitilailta oli asuinaan hameita, eli tätä kuvan ajoituskeinoa ei voi pitää aukottomana. Tarkempi ajoitus ei kuvasta saatavien tietojen perusteella ole mahdollista.

Saksalaisista arkistoista löydetty viisi kuolleiden naisten kuvaa esittävät naisten vaatetuksesta päätellen kuitenkin kaikki kuolleita siviilinaisia. Myös tutkimuskirjallisuudessa käsitellyt saksalaiskuvat ovat kaikki esittäneet siviilivaatteisiin pukeutuneita naisia.³⁶ Kaikissa suomalaisten kuvissa puolestaan kaatuneilla naisilla on ollut päällään univormuksi tunnistettava vaatetus eli he ovat olleet sotilaita.

Pelon, vihan ja seksin kuvat

Kuolleiden naisten, niin sotilaiden kuin siviilienkin, kuvien merkityksistä voidaan esittää monenlaisia tulkintoja. Sosiologi Klaus Theweleitin mukaan tapa kuvata kaatuneiden naissoitilaiden ruumiita alastomina syntyi ensimmäisen maailmansodan jälkeen Saksassa perustetuissa Freikorps-joukoissa, jotka kommunistisia vallankumouksellisia vastaan taistellessaan kohtasivat

35. Petra Bopp, „...ich habe ja nun aus Russland genug Bilder.“ Soldatenalltag im Sucher eines Amateurfotografen im zweiten Weltkrieg. Teoksessa Irene Ziehe & Ulrich Hägele (toim.) *Der engagierte Blick. Fotoamateure und Autorenfotografen dokumentieren den Alltag*. LIT Verlag 2007, 73–96; Bopp 2009, 55.

36. Gertjeanssen 2004, 272–274; Mühlhäuser 2010, 95–99.

myös naispunakaartilaisia. Freikorpsiin kuuluneiden miesten maailmankuva ja sitä kautta taistelunmotivaatio perustui Theweleitin mukaan siihen, että miehen tuli puolustaa kotona odottavaa naista ja samalla naisen symboloimaa puhtautta ja kauneutta. Sotivan naisen kohtaaminen horjutti tätä maailmankuvaa ja sitä kautta taistelun mielekkyyttä sekä uhkasi sotilaiden mieheyttä – symbolisesti tällainen nainen kastroi miehet.³⁷ Tuntiessaan mieheytensä ja sitä kautta minäkuvasa olevan uhattuna miehet tappoivat naisen ja häpäisivät ruumiin riisumalla vaatteet tai jopa raiskaamalla ja leikkelemällä ruumista, toteaa Ville Kivimäki muistitietoaineistoon perustuvasa artikkelissaan.³⁸ Valokuva riisutusta ruumiista on voitu ottaa voitonmerkiksi.

Mühlhäuser siteeraa saksalaisveteraania, jonka kertomuksesta käy ilmi, miten naissotilaita pelättiin:

Meille kaikkein kauhistuttavinta oli... naiskomppania, jossa myös naiset sotivat... se oli todella pelottavaa. Todella pelottavaa...että nainen... se oli täysin meidän järjestelmämme ja käsityskykymme vastaista...koimme sen kerran, se oli... herrajumala... tien vieressä... univormupukuinen venäläisnainen, jonka housut oli otettu pois ja jalat levitetty, ja sillä tavalla hänet oli asetettu tienposkeen – -. Miesten kesken, siellä viha ja ymmärtämättömyys saattoivat vaihtua raivoksi, ilman muuta. Se on ymmärrettävää.³⁹

Samantyyliisiä mainintoja löytyy Kivimäen artikkelin mukaan SKS:n korsuperinneaineistosta.⁴⁰ Suomalaisia kuvia naissotilaista voidaan näin ollen tarkastella eräänlaisina *terapiakuvina*, joiden tehtävä oli todistaa järkyttävien ja jopa epärealistisilta tuntuneiden tapahtumien olleen totta ja siten helpottaa kauhunäkyjen psyykkistä käsittelyä.⁴¹ Terapiakuvat on poikkeuksetta otettu kaukaa (kuva 1), koska tilanne on koettu niin ahdistavaksi, että kovin lähelle ei ole haluttu mennä. Tapahtuman käsittelyn ohella kuvien tarkoitus on ollut etäännyttää kuvaaja järkyttävästä näystä. Myös saksalaissotilaiden riisutuis-

ta siviilinaisista ottamissa kuvissa (kuva 2) on samanlaisia piirteitä.⁴²

Saksalaisten tuhoamispolitiikkaa Valko-Venäjällä tutkinut Christian Gerlach on esittänyt saksalaisten keskuudessa vallinneen erityisen vihan neuvostoliittolaisia naissotilaita kohtaan. Historioitsija Felix Römer puolestaan toteaa naissotilaiden edustaneen saksalaisille bolševistisen degeneraation huippua, joita ei tarvinnut kunnioittaa sitäkään vähää kuin miespuolisia sotavankeja: Saksalainen sotilas Bruno Schneider kertoo kuinka 15. jalkaväkidivisioonan 106. jalkaväkirykmentin 4. komppanian päällikkö yllluutnantti Prinz antoi sodan alussa salaisen käskyn, jonka mukaan kaikki puna-armeijassa palvelevat naiset olisi ammuttava. Tämä käsky perustui Armeieberkommando 4:n kesäkuun 29. päivänä 1941 antamaan käskyyn. Armeijan ylljohto antoi kuitenkin jo seuraavana päivänä käskyn, että univormuun pukeutuneita naisia on kohdeltava sotavankeina, mutta siviilipukuisia ei. Käytännössä tämä ei kuitenkaan Römerin mukaan toiminut vaan univormupukuisia naisia ammuttiin edelleen sodanjohdon puuttumatta asiaan.⁴³

37. Klaus Theweleit, *Männerphantasien 1. Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*. Rowohlt Taschenbuch Verlag 1987, 78–81; Kivimäki 2007, 23–27. Kaatuneiden naisten kuvamista harrastettiin myös Suomen sisällissodassa. Vuonna 1918 tapahtuneista ruumiiden häpäisystä Tiina Lintunen, *Filthy Whores and Brave Mothers. Women in War Propaganda*. Teoksessa Marja Vuorinen (toim.) *Enemy Images in War Propaganda*. Cambridge Scholars Publishing 2012, 28.

38. Kivimäki 2007, 26–27.

39. Mühlhäuser 2010, 117 (suomennos Kleemola).

40. Kivimäki 2007, 26.

41. Bopp 2009, 40–42; terapiakuva-termi Kleemola 2011a, 109.

42. Schmiegelt 2000; Mühlhäuser 2010, 97.

43. Hannes Heer, *”Stets zu erschießen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen”. Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront*. Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft mbH 1995, 10; Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*. Hamburger Edition 2000, 777; Römer 2011, 333–337; Overmans, Hilger & Polian 2012, 326–328.

Tällaiset viitteet antaisivat ymmärtää että saksalaissotilaat ovat suomalaissotilaiden tavoin häpäisseet kaatuneiden naissotilaiden ruumiita, mutta valokuvausta ei ole harrastettu. Saksalaissotilaita valistettiin propagandassa neuvostonaissotilaiden julmasta ja kavalasta taistelutavasta. Naissotilaiden kerrottiin toimivan sala-ampujina, heistä luotiin kuvaa miehisen sodan kunniallisten sääntöjen rikkojina ja naiseudestaan luopuneina amatsoneina, joita vastaan piti taistella säälimättömyydellä ja kovuudella.⁴⁴ Saksalaissotilaiden näkökulmasta kaatunut nainen oli odotettu asia, ei erityinen kiinnostuksen kohde vaan itsestäänselvä merkki Wehrmachtin voitokkuudesta. Suomalaissotilaan näkökulmasta näin ei ollut: suojeltavan sukupuolen kuolema oman väkivaltaisen toiminnan tuloksena ja naisen ruumis puettuna vastustajan univormuun järkyttivät sukupuolten välistä dikotomiaa ja saattoivat laukaista häpäisyn johtavan toimintamallin.⁴⁵ Toisaalta myös suomalaissotilaat saivat jo sodan alkupuolella tietoa naissotilaista suomalaisen lehdistön kautta, kun *Uusi Suomi* uutisoi ensimmäisestä naisvangista. Aihe ei siis ollut tabu myöskään suomalaisessa propagandassa.⁴⁶ On mahdollista, että sama motiivi selittäisi saksalaisten surmatuista siviilinaisista ottamia kuvia ainakin osittain – saksalaisia oli kyllä valmisteltu siihen, että punaarmeijan riveissä taistelisi naisia, mutta siviilipuolueiden naisten partisaanitoiminta saattoi pelottaa ja vihastuttaa saksalaissotilaita.

Voisiko synnä naiskaatuneita esittävien kuvien puuttumiseen saksalaissotilaiden albumeista olla sotilaiden pelko siitä, että kuvaamalla he luovat rikoksesta kertovan todisteen, jota voidaan myöhemmin käyttää heitä vastaan oikeudessa? Toisin kuin Suomessa lähes jokainen saksalaissotilas joutui toisen maailmansodan lopuksi sotavankeuteen. On todennäköistä, että sotilaat tuhosivat ennen vangiksi jäämistään hallussaan pitimiään todisteita julmuudesta vihollisen siviiliväestöä tai sotilaita kohtaan. Tällöin hävityksen kohteeksi olisivat saattaneet jou-

tua myös häpäistyjä naissotilaita ja -siviileitä esittävät kuvat.

Neuvostoliittolaisten tiedetään myös keränneen vangituilta ja kaatuneilta saksalaisilta valokuvia todisteiksi saksalaisjoukkojen julmuudesta.⁴⁷ Niin sanotun Erityisen komission keräämien kuvien joukossa on myös muutamia otoksia murhatuista ja riisutuista siviilinaisista.⁴⁸ Kun suuri osa kuvista oli kuitenkin otettu jo sodan alkuvuosina ja sotilaat olivat lähettäneet niitä kotiinsa tai liimanneet kotilomilla albumeihinsa, ei kuvien tuhoaminen sodan lopulla tai niiden takavarikointi yksinään riittä selittämään niiden täydellistä puuttumista. Toisaalta Saksan ja Suomen sodanjälkeiset kohtalot erosivat voimakkaasti toisistaan: Saksan sota päättyi antautumiseen ja miehitykseen, kun taas Suomi säilytti itsenäisyytensä. Tällöin voidaan ajatella saksalaissotilaiden tai heidän omaistensa tuhonneen raskauttavia todisteita myös kotona olevista albumeista. Tätä teoriaa tukee myös se, että saksalaissotilaiden albumeissa säilyneitä, riisuttuja kuolleita siviilinaisia esittäviä kuvia voi ajatella yksittäistapauksina, jotka ovat sattumalta säilyneet. Tulkintaa tukee sekin, että saksalaissotilaiden ottamia kuvia riisutuista siviilinaisista on ulkomaisissa, sotarikosten todistamiseksi kerätyissä arkistoissa.

Kuvien ja kuvaamisen seksuaalisia merkityksiä ei myöskään voi ohittaa. Kivimäki toteaa, että

44. Römer 2011, 333–337.

45. Marttila 2003, 65–73, 93–94.

46. Sairila 2004, 147.

47. Hannes Heer & Klaus Naumann (toim.) *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Zweitausendeins 1997, 17.

48. Gertjeanssen 2004, 272–274. Gertjeanssenin työsään käyttämistä kuvista osa on peräisin entisten itäblokin maiden arkistoista, joihin ne päätyivät Neuvostoliiton asettaman erityisen komission kerääminä. Bundesarchivin kuvakokoelmissa on myös osa näistä "todistekuvista" kopioina, jotka on saatu itäblokin arkistoista ja joita on käytetty todisteina sotarikosoikeudenkäynneissä (kokoelma Bild 162). Bild 162:ssa ei kuitenkaan ole kuvia riisutuisista siviili- tai sotilasnaisista.

”vapaan riistan” asemassa olleet kuolleet neuvostonaissotilaat tarjosivat suomalaissotilaille mahdollisuuden käsitellä seksuaalisia patoutumiaan, etenkin kun kaatuneet naiset eivät voineet edes puolustautua.⁴⁹ Miehet ovat saattaneet ottaa kuvia riisutuista ja raiskatuista naisotilailta ryhmäpaineen vaikutuksesta tai eräänlaisena henkilökohtaisena mieheyden voitonmerkinä. Kuvia on voitu ottaa myös eräänlaisiksi rintamapornokuviksi. Suomalaissotilaille ei ollut saksalaisten tavoin käytössään esimerkiksi *Signal*-propagandalehden kaltaisia lehtiä, joista korsiin olisi saatu silmäniloksi vähäpukeisten näyttelijättärien tai tanssijattarien kuvia.⁵⁰ Sotilaat alkoivat levittää keskuudessaan pornokuvia rintaman lähellä toimineiden asemieskuvaamojen kautta. Olavi Paavolainen mainitsee päiväkirjassaan tällaisen tapauksen:

14.12.[1943] [...] Joensuussa sijaitseva kuvaamo osoittautui näet pornografisten valokuvien valmistuskeskukseksi. Asia tuli ilmi kun kenttäpapat rupesivat löytämään kaatuneiden taskuista mainitunlaisia valokuvia.⁵¹

Suomalaissotilaiden kaatuneista naisotilailta ottamissa kuvissa yleisin seksuaalinen elementti on riisuminen, joka toistuu kaikista kuvissa. Seksuaaliset elementit korostuvat erityisesti sellaisissa kuvissa, joissa ei näy verta eikä naisotilaiden vammoja (esim. kuva 1). Myös saksalaissotilaiden siviilinaisista ottamat kuvat sisältävät paljon samanlaisia pornografisia elementtejä, jotka synnyttävät ”katsomisen halun ja pakon” (*Schau-lust und Schauzwang*).⁵² Sen sijaan kuvia, joissa ruumis esitetään pahasti vahingoittuneena ja vaikkapa naisen kasvopiirteet vääristyneinä, voitaneen pitää ensisijaisesti muista lähtökohdista syntyneinä, esimerkiksi terapia- tai voitonmerkkikuvina. Naissotilailta otettuja valokuvia ei voida pitää ainoana rintamapornokuvina, sillä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuonna 1973 keräämässä Korsuperinneaineistossa eräs muistelija kertoo sota-aikana tilanneensa myös kuvia

alastomista naisista poseeraamassa sohvalla.⁵³ Monet sotaan lähteneistä suomalaissotilailta olivat nuoria ja seksuaalisesti kokemattomia.⁵⁴

Suomalaisten sotaveteraanien kertomuksissa kuvauksen motiiveina nousevat esille myös yhtäältä naissotilaita kohtaan tunnettu suuri uteliaisuus ja toisaalta halu todistaa vääräksi neuvostoliittolainen propaganda, jonka mukaan puna-armeija ei käyttänyt naisia etulinjan joukoissa. Kun kaatunut naissotilas ikuistettiin sukupuolielimet paljastettuina, neuvostopropagandan valheellisuus tuli konkreettisesti todennettua.⁵⁵

On myös mahdollista, että naissotilaskuvia otettiin, koska suomalaissotilaat halusivat mahdollisimman raakoja sotakuvia, joita olisi mahdollista myydä eteenpäin. Kuvien oton todellisenä motiivina saattoi tällöin olla toimeentulon parantaminen.⁵⁶ Toisaalta kantamalla lompakossaan vaikka vain muilta ostettuja toinen toistaan rajumpia ja usein nimenomaan vastapuolen kaatuneita esittäviä valokuvia sotilaat halusivat osoittaa kuuluvansa etulinjan sotilaiden yhteisöön, sillä etulinjassa taistelevien miellettiin kunniaakkaimmaksi.

Kuvilla voidaan katsoa olleen myös haltijaansa suojaava vaikutus: pitämällä hallussaan kiis-

49. Kivimäki 2007, 28.

50. Esim. Rainer Rutz, *Signal. Eine deutsche Auslandsillustrierte als Propagandainstrument im Zweiten Weltkrieg*. Klartext Verlag 2007, 425.

51. Olavi Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Otava 2006, 457.

52. Mühlhäuser 2010, 97.

53. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkiston Korsuperinnearkisto, sidos 3, EJ [muistelijan nimi-kirjaimet] sivu 34. SKS:n korsuperinnearkisto on kaikkiaan 12 000 sivun laajuinen, 265 vastaajan haastatteluun perustuva muistitietoaaineisto.

54. Herbert Maeger, *Verlorene Ehre – Verratene Treue. Zeitzeugenbericht eines Soldaten*. Rosenheimer Verlags-haus 2010, 270 (suomennos Kleemola). Gustav Hägglund, John Lagerbohm & Matti Simula, *Me olimme nuoria sotilaita. Tuntemattomat sotakuvat kertovat*. Otava 2009, 132.

55. Kleemola 2011a, 116.

56. Ibid., 109.

tatonta todistetta vihollisotilaan kaatumisesta sotilaat muuttuivat tavallaan ”kuoleman uhkaamista kuoleman haltijoiksi”, toteaa Kivimäki. Hän käyttää esimerkkinä suojaavasta amuletista vihollisen pääkalloa.⁵⁷ Valokuva vihollisotilaan ruumiista toimi samalla tavalla. Myös taidehistorioitsija Hoffmann-Curtius toteaa julmien sotakuvien roolin suojaavina amuletteina kirjoittaessaan miespuolisista viholliskaatuneista otettujen kuvien merkityksestä.⁵⁸

Kivimäki ja Mühlhäuser nostavat riisuttujen naisten valokuvaamisen mahdollisena synnä esiin tiedostamattoman halun häpäistä viholliskansakunnan moraalinen ja kulttuurinen ylevyys, jota perinteisesti symboloi nainen.⁵⁹ Vihollisnaisen ruumiin häpäisemisellä on Mühlhäuserin mukaan voinut olla myös sotilaiden keskinäisiä siteitä vahvistava vaikutus: karmivasta teosta yhdessä kannettu tietoisuus sitoi miehet tiiviisti toisiinsa ja toisaalta kollektiivinen vastuu oli kevyempi kantaa.⁶⁰ Sukupuolittuneen väkivallan tutkija Gaby Zipfel puolestaan korostaa, että uhkaamalla tai häpäisemällä vastustajan naista todistetaan samalla miespuolisen vihollisen kyvyttömyys suojella tätä ja sitä kautta liitetään viholliseen feminiiniseksi miellettyä avuttomuuden piirteitä. Tämä prosessi vähentää omaa pelkoa.⁶¹

Saksalaisten, raiskattuja siviilinaisia esittävien kuvien ottamista voisi selittää myös tiedostamaton tai tiedotettu halu toistaa propagandakuvissa näkyneitä aiheita. Toisessa maailmansodassa puolalaisista otettuja kuvia tutkinut Miriam Arani osoittaa, kuinka Saksan propaganda toisti Puolan-sodan alussa väitteitä puolalaisten julmuuksista saksalaisyntyisiä, Puolan alueella asuvia siviilinaisia ja -miehiä kohtaan oikeuttaakseen sodan Puolaa vastaan ja vahvistaakseen olemassa olevia viholliskuvia.⁶² Samantyyliä propagandakuvia otettiin ja julkaistiin myös Neuvostoliiton-sodan alkupuolella.⁶³

Kuvien kautta ei voida saada varmuutta siitä, ovatko naiset joutuneet todella puna-armeijan uhriksi. Kontekstittomat kuvat eivät tarjoa mahdollisuuksia edes niin tarkkaan ajoitukseen että

olisi mahdollista päätellä, voivatko kuvien naiset olla puna-armeijan raiskaamia. Saksalaisotilaiden viholliskuvia tutkinut Sven Oliver Müller toteaa kirjassaan *Deutsche Soldaten und ihre Feinde*, että saksalaisotilaat näkivät Neuvostoliitossa juuri sitä, mitä halusivatkin nähdä.⁶⁴ Valokuvia voidaan tarkastella tästä näkökulmasta eräänlaisina omien ennakkoluulojen kuvallisina vahvistuksina⁶⁵: saksalaiset sotilaat vahvistivat – ja ehkä myös käsittelivät – propagandan synnyttämiä ennakkoluulojaan kuvaamalla asioita, joita esimerkiksi kuvalehtien välittämä propaganda väitti Neuvostoliitossa esiintyvän. Tässä tapauksessa vetäytyvän puna-armeijan raiskaamia siviilinaisia.

Ainoaksi selitykseksi raiskattujen siviilien kuville ajatus propagandan toistosta ei kuitenkaan kelpaa, sillä Bildarchiv Preußischer Kulturbesitzin kuvakokoelmasta löytyy Mühlhäuserinkin

57. Ville Kivimäki, Rintamaväkivalta ja makaaberit ruumis. Nuorten miesten matka puhtaudesta traumaan. Teoksessa Sari Näre & Jenni Kirves (toim.) *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia*. Johnny Kniga 2008, 135–150.

58. Kathrin Hoffmann-Curtius, Trophäen und Amulette. Die Fotografien von Wehrmachts- und SS-Verbrechen in den Brieftaschen der Soldaten. *Fotogeschichte* 78 (2000), 70.

59. Kivimäki 2007, 26; Mühlhäuser 2010, 97.

60. Kivimäki 2007, 28; Mühlhäuser 2010, 100.

61. Zipfelin toteamus teoksessa Mühlhäuser 2010, 100.

62. Miriam Y. Arani, Wie Feindbilder gemacht wurden. Zur visuellen Konstruktion von ”Feinden” am Beispiel der Propagandakompanien aus Bromberg 1939 und Warschau 1941. Teoksessa Rainer Rother & Judith Prokasky (toim.) *Die Kamera als Waffe. Propagandabilder des Zweiten Weltkrieges*. Richard Boorberg 2010, 150–154.

63. Illustrierter Beobachter 28/1941 (10.7.1941), 743, kuvasarja Greuel jüdischer Sowjet-Kommissare (”Juutalaisten neuvostokomissaarien hirmutekoja”); Arani 2010, 150. Illustrierter Beobachterin kuvasarjan kuvassa makaa lattialla selällään kuollut nainen, jonka hame on noussut tai nostettu niin, että jalat paljastuvat. Aranin mukaan tämä on ollut aikalaiskatsojille varma merkki raiskauksesta, vaikka siitä ei kuvatekstissä erikseen mainita.

64. Sven Oliver Müller, *Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront im Zweiten Weltkrieg*. S. Fischer Verlag 2007, 181.

65. Jahn 2000, 11.

käsittelmä kuva murhatusta ja raiskatusta juutalaisnaisesta Virossa vuodelta 1942. Koska Mühlhäuserin mukaan saksalaiset valloittivat Kloogan kylän jo kesäkuussa 1941⁶⁶, kuvan otossa ei ole voinut olla kyse neuvostoarmeijan julkumuuden dokumentoinnista, eli kuvaamisella on täytynyt olla muita motiiveja. Juutalaisnaisten raiskaaminen ja murhaaminen teon jälkeen, jotta nämä eivät pääsisi lavertelemaan rikoksesta, näyttää olleen suhteellisen yleistä.⁶⁷

Periaatteessa miesten albumeissa olevat kuvat voisivat olla myös PK-miesten ottamia virallisia propagandakuvia. Kansallissosialistisen Saksan propagandajärjestelmä pyrki integroimaan sotilaiden omat, epäviralliset kuvat osaksi virallista propagandakuvakaanonia. Tätä varten miehille tarjottiin mahdollisuus kehittää kuvansa ja ostaa uusia filmejä yksikkönsä yhteydessä toimivilta propagandakuvaajilta. Boppin mukaan propagandakuvaajat saivat näin haltuunsa rintamasotilaiden kuvia ja myivät näille vastavuoroisesti propagandakuvien vedoksia albumeihin kiinnitettäväksi.⁶⁸ Näin pyrittiin yhtenäistämään yksityisalbumien ja propagandakuvien visuaalista ilmettä.⁶⁹

Suomessakin TK-kuvaajia ohjeistettiin toimimaan siten, että miehistön omia kuvia saataisiin TK-kuvaajien haltuun.⁷⁰ Tätä varten perustettiin myös niin sanottuja asemieskuvaamoja, joihin sotilaat saivat tuoda kuvansa kehitettäväksi ja joissa epäsovitavat kuvat sensuroitiin.⁷¹ Päämajan ohjekäskyssä 58 kuitenkin todetaan, että TK-kuvia voidaan toimittaa vain pieniä määriä virkakäyttöön ja että yksityishenkilöille järjestetään tilaisuus tilata kuvia vasta sodan päätyttyä.⁷² Suomessa ei siis pyritty aivan Saksan veroiseen mielipiteen muokkaukseen. Siten kuvat riisuistuista neuvostonaissojista eivät voi olla TK-kuvia.

Kuolleiden naisten koko kuva?

Mikään edellä esitellyistä tulkinnoista tuskin riittää sinänsä selittämään kuvien olemassaoloa tai niiden puuttumista. Pelon, vihan ja seksuaali-

sen väkivallan kietoutuminen toisiinsa sotatilanteen luomissa poikkeusoloissa aiheuttaa kuviin vahvoja merkityslatauksia, joiden tulkitseminen on varsin haasteellista. Todennäköisesti kuvaamisen motiivit eivät olleet täysin yksiselitteisiä edes kuvat ottaneille tai niitä myyneille sotilaille. Onkin tärkeää, että kuvia tulkitaan tiiviissä dialogissa aiemman tutkimuksen kanssa, sillä ilman huolellista kontekstointia valokuva tarjoaa moniulotteisuutensa vuoksi lähes äärettömän määrän tulkintoja.

Miten kuolleiden naisten valokuvaamista sotatilanteessa voisi jatkossa tutkia? Asiaa voidaan lähestyä esimerkiksi siitä näkökulmasta, miten sotilaat ovat kuvia säilyttäneet. Osa kuvista kulki irrallaan esimerkiksi lompakossa – kertooko tämä halusta pitää amuletti aina mukana? Jos kuvat liimattiin albumeihin, minkälaisen kuvien rinnalle ne liitettiin? Voidaan myös pohtia kuvien julkaisemisen ja näytteille asettamisen eettisiä ongelmia. Eräässä saksalaismiehittäjien ri-

66. Mühlhäuser 2010, 96. Mühlhäuser viittaa kuvaan, joka on löydettävissä Bildarchiv Preußischer Kulturbesitzin internetkuvalpavelusta kuvanumerolla 30046339, http://bpgate.picturemaxx.com/?LANGUAGE=EN_EN (12.11.2013).

67. Neitzel & Welzer 2011, 219.

68. Luis Raffener, *Wir waren keine Menschen mehr. Erinnerungen eines Wehrmachtssoldaten an die Ostfront*. Edition Raetia 2011, 66. Raffener kirjoittaa muistelmissaan, kuinka SS-upseeri jakoi Bahrissa Winnizan lähellä joukoille kuvia ruumiista, joita väitettiin NKWD:n eli Neuvostoliiton salaisen poliisin ampumiksi.

69. Peter Jahn & Ulrike Schmiegelt (toim.) *Fotofeldpost. Geknipste Kriegserlebnisse 1939–1945*. Museum Berlin-Karlshorst e.V. & Elefanten Press Verlag GmbH 2000, 60; Bopp 2009, 105.

70. Kansallisarkisto, kansio T-20680/13, Ohjekäskyt tiedotuskomppanioille, ohjekäsky I (23.6.1941).

71. Reijo Porkka, *Sodasta kuvin. TK-valokuvaus 1941–1944*. Suomen valokuvataiteen museon säätiö 1983, 13; Jyri Paulaharju & Martti Uosukainen, *Kamerat – huomio – tulta! Puolustusvoimat kuvaajana. Puolustusvoimien kuvaustoiminta 1918–1999*. Puolustusvoimien koulutuksen kehittämiskeskus 2000, 71.

72. Kansallisarkisto, kansio T-20680/13, ohjekäsky 58 (6.3.1942). – *Nyt julkaistu Olli Kleemolan artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin*.

koksia esitelleessä ranskalaisessa näyttelyssä oli esillä kuva kuolleesta, riisutusta naisesta. Kuva oli peitetty valokuva-albumien lehtien välissä käytetyllä, osittain läpinäkyvällä suojakalvolla. Näin katsojat saattoivat nähdä, mitä kuva esitti, mutta nainen ei ollut täysin suojattomana katseiden alla.

Abstract: Loathed, Feared, Desired? Dead Women in Finnish and German War Photographs from the Eastern Front (1941–1945)

In this article, I analyse from a comparative viewpoint photos which were taken by Finnish and German sol-

diers during the Second World War and which show dead Soviet women, both civilian and soldiers. I seek to discuss the different meanings soldiers gave to these photos as well as the different ways of photographing dead women in both countries. My article shows that photographing dead women was often caused by fear, hatred or sexual needs – or all of them together. The reasons for photographing such motifs may have been unclear even for the photographer himself.

Keywords: Germany, Finland, Second World War, photography, Soviet women, new military history, visual history

Risto Degerman

Radiouutinen kertovana äänenä

RADION KUVAUS TŠEKKOSLOVAKIAN MIEHITYKSESTÄ 1968

Yleisradio alkoi 1960-luvulla rakentaa radiosta ja televisiosta Suomen oloissa uudentyyppistä länsimaiseen uutiskäsitykseen pohjautuvaa ja nopeasti reagoivaa uutismediaa. Yksi alkuvaiheen suurimmista haasteista oli Tšekkoslovakian miehityksen uutisoiminen vuonna 1968. Risto Degerman analysoi artikkelissaan kuinka miehitys näyttäytyi radion uutisvirrassa. Aiheiden lisäksi hän analysoi uutisia sen mukaan, miten radio tapahtumista suomalaisille kertoi.

Pitkin 1960-lukua Yleisradio alkoi haastaa uutistoiminnallaan siihenastista valtamediaa eli painettua lehdistöä. Television uutislähetykset olivat alkaneet jo vuonna 1959. Radio sai omat uutislähetyksensä 5. syyskuuta 1965¹ ja pian uutislähetyksiä täydennettiin uutismaisilla ajankohtaisohjelmilla.² Suurten uutistapahtumien yhteydessä Yleisradio lisäsi uutislähetystensä määrää.³ Vuonna 1968 Yleisradion tuottamista noin 100 000 uutisvälähdyksestä leijonanosa eli 75 prosenttia julkaistiin radiossa.⁴ Voidaankin sanoa, että 1960-luvun lopussa Yleisradion pääuutisväline oli radio. Muutoksen taustalla oli sähköisen median käytön lisääntymisen⁵ ohella pääjohtaja Eino S. Revon johdolla Yleisradiossa omaksuttu niin sanottu informatiivinen ohjelmapolitiikka,⁶ johon uutistoiminta kytkeytyi oleellisesti.

FM, sosionomi Risto Degerman työskentelee radio- ja online tuottajana Yle Oulussa. Sähköposti: risto@degerman.fi.

Artikkelissani analysoin, miten Yleisradion muutaman vuoden ikäinen radion uutistoiminta välitti uutisia Tšekkoslovakian miehityksestä 20.–21. elokuuta 1968. Neuvostoliiton johdolla toteutettu viiden Varsovan liiton maan sotilasoperaatio oli poikkeuksellisen mittava sotilasoperaatio⁷ keskellä Eurooppaa. Tarkastelen lähinnä taustoittavia uutis- ja ajankohtaisohjelmia, jotka sisälsivät sähkötekstien lisäksi raportteja, haastatteluja ja kommentoivaa aines-

1. Radiossa uutistarjontaa olivat siihen asti hallinneet 1920-luvulta lähtien Suomen Tietotoimiston (STT) uutiset. Terhi Rantanen, *STT:n uutisia sadan vuoden varrelta*. WEILIN+GÖÖS 1987, 32.
2. Raimo Salokangas, *Aikansa oloinen. Yleisradion historia 2. Osa 1949–1996*. Yleisradio Oy 1996, 178–180.
3. Esimerkiksi Tšekkoslovakian kriisin yhteydessä elokuussa 1968 radiolla oli ylimääräisiä uutisia heti aamusta lähtien, Radiouutisten tallenne 21.8.1968, ARK-3903-5. Tallenteisiin viitataan tässä artikkelissa Radioarkiston tallennenumeroilla ja päivämäärällä, ohjelmaraportteihin ohjelman nimellä ja päivämäärällä. Tv-uutisillakin oli ensimmäinen ylimääräinen lähetys jo aamupäivällä klo 11. Ville Pernaa, *Uutisista, hyvää iltaa. Ylen tv-uutiset ja yhteiskunta 1959–2009*. Karttakeskus 2009, 104.
4. *Yleisradion vuosikirja 1968*. Oy Yleisradio Ab 1968, 86–87.
5. Sanomalehdet ja radio tavoittivat käytännössä jokaisen suomalaisen, mutta pääasiassa iltaisin ohjelmaa lähettävä televisiokin saavutti jo kolme neljästä suomalaisesta. Päivittäin suomalaisista käytti radiota 75 prosenttia, sanomalehteä 85 prosenttia ja televisiota 65 prosenttia. Kaarle Nordenstreng, Tiedotusvälineiden kulutus. Levikki ja käyttömäärät. Teoksessa Kaarle Nordenstreng (toim.) *Joukkotiedotus ja yleisö*. Prisma tietokirjasto 14. Weilin+Göös 1969, 14.
6. Informatiivisella ohjelmapolitiikalla tarkoitetaan näkemystä, jossa kuulijoille haluttiin tarjota erilaisia näkemyksiä edustavaa informaatiota, josta tämä saattoi itse rakentaa oman näkemyksensä asiasta. Ks. esim. Revon puhe Yleisradion hallintoneuvoston juhlapöytäkirjassa 1966, <http://yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=4&ag=2&t=32&a=00435> (15.1.2015).
7. Miehitykseen kerrotaan osallistuneen liki puoli miljoonaa sotilasta, joilla oli kalustunaan muun muassa 5000 taistelupanssarivaunua ja 250 kuljetuslentokonetta. Pekka Visuri, Tšekkoslovakian miehitys 1968. Teoksessa Tuomas Forsberg et al (toim.) *Suomi ja kriisit Vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Ulkopoliittisen instituutin julkaisu nro 8. Gaudeamus 2003, 73.

ta.⁸ Pohdittavaksi nousee myös se, millainen lähde radion välineominaisuuksiin sovellettu uutinen on historian tutkimuksessa.

Radio saa omat uutiset STT:n rinnalle

Radion suomenkielisillä kanavilla eli yleis- ja rinnakkaisohjelmissa kuultiin vuonna 1968 päivittäin 11 uutislähetystä aamukuudesta puoleenyöhön saakka. Osa oli lyhyitä muutaman minuutin sähköuutisia.⁹ Radion päivittäisiä uutismakasiineja olivat parinkymmenen minuutin mittaiset Päivän peili ja Ajankohtainen studio, joita voidaan pitää uutistoimituksen ”lippulaivoina” sekä keskipäivällä kuultu Päivätarjotin ja huhtikuun alusta alkanut Aamun peili. Näissä ohjelmissa julkaistiin yhteensä 1301 erillistä ohjelmasa.¹⁰

Yleisradion uutispalvelu jakautui radion ja television uutistoimituksiin sekä ulkomaankirjeenvaihtajaverkostoon,¹¹ jota hyödynnettiin sekä radiossa että televisiossa. Suomen- ja ruotsinkielistä uutispalvelua koordinoitiin yhteisesti, mutta hallinnollisesti ne olivat eri ohjelmajohtajien alaisuudessa. Kotimaisen STT:n lisäksi käytettävissä oli ulkomaisia uutistoimistoja, joiden avulla saatiin perustiedot ulkomaan tapahtumista.¹²

Uutistoimitusta johti uutispäällikkö Ralf Friberg,¹³ jonka sanotaan ihailleen yhdysvaltalaista uutistoimintaa ja vaatineen radion uutisilta nopeutta, mutta myös myyviä, värikkäitä ja dramaattisia uutisia.¹⁴ Fribergin mielestä radion uutispalvelun etuja olivat: nopeus, säännöllisyys ja radionomaisen uutisen tajuttava, herättävä muoto, mihin muut tiedotusvälineet eivät pystyneet.¹⁵

Vuoden 1968 Tšekkoslovakian tapahtumien seurannassa Yleisradion kirjeenvaihtajaverkoston merkitys oli keskeinen ja erityisen tärkeässä asemassa olivat Varsovan kirjeenvaihtaja Jarmo Jääskeläinen, Moskovassa toiminut Aarre Nojonen ja Washingtonin kirjeenvaihtaja Pasi Rutanen sekä ehdottomasti tärkeimmässä roolissa ollut Prahan kirjeenvaihtaja Lieko Zachovalová. Yksistään elokuun aikana Zachovalová antoi yh-

teensä 77 juttua, joista 42 radion ja 13 television suomenkielisiin lähetyksiin sekä 12 radion ja 10 television ruotsinkielisiin lähetyksiin.¹⁶

Vuonna 1927 syntynyt Lieko Zachovalová (os. Leino) oli aktiivinen sosialistipoliitikko, joka tutustui opiskeluaikanaan Marcel Zachovaliin. Avioliitto Zachovalin kanssa vei hänet Tšekkoslovakiaan, missä hän toimi toimittajana ja teki työtä muun muassa Prahan radiolle.¹⁷

Joukkotiedotus tutkimuskohteena

Lauri Haatajan mukaan joukkotiedotusvälineiden käyttö historiallisina lähteinä ei periaatteellisesti poikkea muista käytettävissä olevista lähderyhmistä ja lähdekritiikin yleiset periaatteet on otettava huomioon.¹⁸ Toisaalta on perustel-

8. Artikkelin tiedot perustuvat Oulun yliopiston historian pro gradu -työhöni. Risto Degerman, *Radiouutisten näytökoe. Tšekkoslovakian kriisi vuonna 1968 radion välittämänä*. Oulun yliopisto 2010.

9. STT:llä oli radiossa neljä omaa sähkölähetystä. Ks. Rantanen 1987, 45. Näiden sisältöjä ei ole tässä yhteydessä analysoitu.

10. *Yleisradion vuosikirja 1968*, 89–90.

11. Yleisradiolla oli kuusi vakituista omaa kirjeenvaihtajaa ja 13 freelancer-kirjeenvaihtajaa. *Yleisradion vuosikirja 1968*, 86.

12. Vuonna 1966 tehdyn analyysin mukaan ulkomaan uutisoinnissa käytetyimpiä uutistoimistolähteitä olivat brittiläinen Reuter, ranskalainen AFP sekä amerikkalainen AP. Yleisradiolla oli vuodesta 1965 sopimus myös Neuvostoliiton virallisen uutistoimiston TASSin kanssa. Salokangas 1996, 186.

13. Ralf Friberg oli valittu koko Yleisradion uutistoiminnan päälliköksi vuonna 1965, mutta hänen ensisijainen tehtävänsä oli alun perin radiouutisten käynnistäminen, minkä takia hän tutustui laajasti muun muassa muiden maiden radiotoimituksiin. Kuusi vuotta aiemmin aloittaneilla tv-uutisilla oli Fribergin alaisuudessa myös oma päällikkönsä. Perna 2009, 67.

14. Pertti Hemanus, *Reporadion nousu ja tuho*. Otava 1972, 68–69.

15. Salokangas 1996, 180.

16. Lieko Zachovalová, *Prahan ääni. Muistelmia*. Edita 1998, 342.

17. Zachovalová 1998, passim.

18. Seppo Nevakivi, Seppo Hentilä & Lauri Haataja, *Poliittinen historia. Johdatus tutkimukseen*. Oy Finn Lectura Ab 1993, 143.

tua tarkastella erilaisia tiedotusvälineitä myös eri tavalla maailmaa hahmottavina lähdeyyppinä.¹⁹ Perinteisellä kvantitatiivis-kvalitatiivisella tutkimuksella voidaan selvittää, mitä on kerrottu. Radio- ja televisiolähteiden ongelmana on kuitenkin, ettei niitä useimmiten ole käytettävissä yhtä laajasti ja aukottomasti kuin lehtien vuosikertoja. Radio-ohjelmia on yleensä arkistoitu lähinnä ohjelmien arvioitun uusiokäytön mukaan. Vanhat nauhat on käytetty uudelleen ja samalla vanha materiaali on kadonnut.²⁰

Tšekkoslovakian kaltaisissa suur tapahtumista historian tutkijalla on käytössään suhteellisen paljon alkuperäisiä tallenteita.²¹ Niiden lisäksi Yleisradion uutisaineistosta löytyy melko kattavat kirjalliset tiedot. Ne ovat lähinnä lähetyksen sitoneen toimittajan otsikkomaisia luonnehdintoja pääsisällöistä, jotka on laadittu lähinnä toimitustyön tueksi ja muistiinpanoiksi toimituksen omaa arkistoa varten. Niistä saa kuitenkin yleiskuvan ohjelmien painotuksista. Esimerkiksi helmikuussa 1968 Ajankohtaisen studion ohjelmaraportissa todetaan Prahan kirjeenvaihtaja Lieko Zachovalován kertoneen kuinka ”Rude Pravon kirjoitus on herättänyt Tšekkoslovakiassa melkein yhtä paljon huomiota kuin jääkiekkjoukkueen menestys Grenoblessa.”²²

Audiovisuaalisen lähteen erityispiirteet

Audiovisuaalisista lähteistä elokuva on ehkä tutkituin²³ ja elokuvatutkimus avaa näkökulmia myös äänilähteiden tarkasteluun. Brittiläisen John Grenvillen mukaan elokuva kelpaa primärilähteeksi periaatteessa kahdessa eri tarkoituksessa. Kun Britannian pääministeri Neville Chamberlain vieraili Adolf Hitlerin luona Münchenin kriisin yhteydessä vuonna 1938, uutisfilmissä nähdään tuoreeltaan Chamberlainin olemus tämän lukiessa tapaamisesta kertovan tiedonannon. Tässä suhteessa elokuva voi Grenvillen mielestä toimia primäärinä lähteenä. Elokuvaa kelpaa primääriksi lähteeksi myös silloin, kun kysytään: ”Mitä brittiyleisöille kerrottiin?”²⁴ Grenvillen ajatuksia voi soveltaa yleisemminkin au-

diovisuaalisiin lähteisiin kuten radioon ja televiisioon. Nauhoitteista selviää, mitä kerrottiin ja millä tavalla asiaa käsiteltiin.²⁵

Yhdysvaltalainen mediatutkija Neil Postman on kutsunut viestimiä metaforiksi, millä hän viittaa siihen, että viestintävälineiden muoto vaikuttaa myös niiden välityksellä omaksuttavaan käsitykseen todellisuudesta.²⁶ Sanomat siis omaksutaan paitsi sen mukaan, miten ne esitetään myös sen mukaan, missä ne esitetään. Vaikka informaation vaikutusten tutkiminen kuuluu enemmän yhteiskunta- kuin historiatieteeseen,

19. Vrt. Turo Uskalin mukaan useita historian tutkimuksia, joissa on käytetty pohjana tiedotusvälineiden materiaalia leimaa ”journalististen käytäntöjen ymmärtämätömyys, joka vie tutkijan helposti harhaan”. Turo Uskali, *Älä kirjoita itseäsi ulos. Suomalaisen Moskovan-kirjeenvaihtajuuden alkutaival 1957–1975*. Jyväskylä Studies in humanities 6. Jyväskylän yliopisto 2003, 42–51.

20. Kaikki radion lähetykset nauhoitetaan niin sanotulla referenssinauhalla. Nauha on kuitenkin tarkoitettu ainoastaan mahdollisia riita- ja oikeustapauksia varten ja nauhoituksia säilytetään vain kolmen kuukautta.

21. Radio- ja televisio-ohjelmien raportit ja tallenteet on käytännössä talletettu yleisradioyhtiöiden omiin arkistoihin, jotka eivät ole yleisten arkistojen tapaan avoimia. Tässä käytetty lähdemateriaali on tallennettuna Yleisradio Oy:n omaan radioarkistoon (RArk). Osamateriaaleja toki löytyy esimerkiksi Suomen elinkeinoelämän keskusarkistosta sekä Kansallisesta audiovisuaalisesta arkistosta.

22. Rude Pravo oli Tšekkoslovakian kommunistisen puoleen pää-äänenkannattaja. Grenoblen olympialaisten jääkiekkoturnauksen suurin sensaatio oli puolestaan Tšekkoslovakian joukkueen ottama voitto ennakkosuosikki Neuvostoliitosta maiden keskinäisessä turnauksessa. Ajankohtainen studio 8.2.1968.

23. Vrt. Hannu Salmi, *Elokuvaa ja historia*. Suomen elokuva-arkisto ja Painatuskeskus 1993, 11–12.

24. Anthony Aldgate, *Cinema and History. British Newsreels and the Spanish Civil War*. Scolar Press 1979, 11.

25. Lähdekriittisessä tarkastelussa on tietysti pohdittava myös tallenteen alkuperää, käyttötarkoitusta ja sen autenttisuutta, sekä äänen mahdollista muuttumista säilytyksen aikana. Onko tallenne esitetty suorana vai nauhoitettuna ja missä yhteydessä, onko sitä muokattu, millä välineillä, miten, miksi ja niin edelleen.

26. Neil Postman, *Huvitamme itsemme hengiltä. Julkinen keskustelu viihteen aikakaudella*. Suomentanut Ilkka Rekiaro. WSOY 1987, 12–13.

voidaan ajatella, että lehdistö painettuna ja tiedotetusti tapahtumien jälkeen luettavana viestimenä välittää pohjimmiltaan erilaista maailmankuvaa ja sanomaa kuin nopeasti ja suorana tai suoranomaisesti välittyvät sähköiset mediat kuten radio ja televisio ja nykyisin myös erilaiset verkkomediat. Niihin liittyy vähintäänkin illusorinen mielikuva siitä, että asioista kerrotaan tässä ja nyt. Siksi radion (tai television) autenttisuutta kuulostava ja näyttävä raportti neuvostotankkien vyörymisestä Prahan keskustaan elokuussa 1968 sisälsi paitsi puhutun informaation myös ajatuksen tai ainakin viitteitä siitä, että kuultava radioselostus prahalaisten kokemasta tapahtui juuri kuulemisen aikana.

Radiouutisten linja ja kiinnostuksen kohteet

Lehden toimituspoliittinen linja voidaan yleensä määrittellä ainakin väljästi esimerkiksi puoluekannan (puoluelehdistö), kustantajan (esimerkiksi asiakaslehdet) tai ilmestymispaikan (paikallis- ja maakuntalehdet) perusteella. Yleisradiolla toimituspoliittista linjaa on vaikeampi määrittellä. Radio ei julkaise myöskään harkittuja ja ennalta suunniteltuja toimituspoliittisia linjanvetoja erillisissä pääkirjoituksissa kuten tapahtuu lehdissä. Ohjelmilla on vastaava toimittaja, mutta lähtökohtana on ollut pääosin juridinen vastuu.²⁷

Vuonna 1977 sanomalehti *Uusi Suomi* julkaisi erityisen ”YLE:n värikartan”, jossa oikeistolainen *Uusi Suomi* arvioi radiouutisissa työskentelevän kaksi Suomen Kommunistisen Puolueen tai Suomen Kansan Demokraattisen Liiton kannattajaa, 16 Sosiaalidemokraattisen puolueen kannattajaa ja 10 muuten vasemmistolaista toimittajaa. Keskustalaisia lehti oli löytänyt 3, porvareita 8 ja muita ryhmiä edusti 1 toimittaja.²⁸ *Uuden Suomen* taulukko liittyi 1960- ja 70-lukujen kiivaaseen poliittiseen keskusteluun Yleisradion asemasta ja sen ohjelmien poliittisesta sisällöstä. Toki se voi antaa viitteitä siitä, miten yksittäiset toimittajat suhtautuvat asioihin, mut-

ta samalla se kuvastaa, kuinka vaikeaa tutkimuksellisesti on määrittellä sellaisia käsitteitä kuin ”radiouutisten linja” tai ”Yleisradiolinja”.²⁹ Lisäksi toimituksellisia ratkaisuja voidaan peilata yhtiön tavoitteisiin. 1960-luvun lopulla Yleisradiota johtaneen pääjohtaja Eino S. Revon kaudella omaksuttu niin sanottu informatiivinen ohjelmapoliittikka selittää toimituksen journalistia ratkaisuja.

Uutistoimituksen viikoittaisen Maailmanpolitiikan arkipäivää -ohjelmasarjan aihevalikoima selventää ulkomaan tapahtumien kiinnostuksen kohteita. Viikoittaisohjelman sisällönanalyysi ei kerro, mitä asioita päivittäin seurattiin, mutta osoittaa, mihin aihealueisiin radiouutisten toimituksen oma mielenkiinto vuoden aikana suuntautui. Keskiössä olivat sosialistiseen Eurooppaan liittyneet aiheet, mutta määrällisesti niiden kanssa kilpailivat Indokiinan sotaan ja kolmanteen maailmaan liittyneet teemat, jotka veivät ohjelma-ajasta liki kaksikolmannesta (kuvio 1).

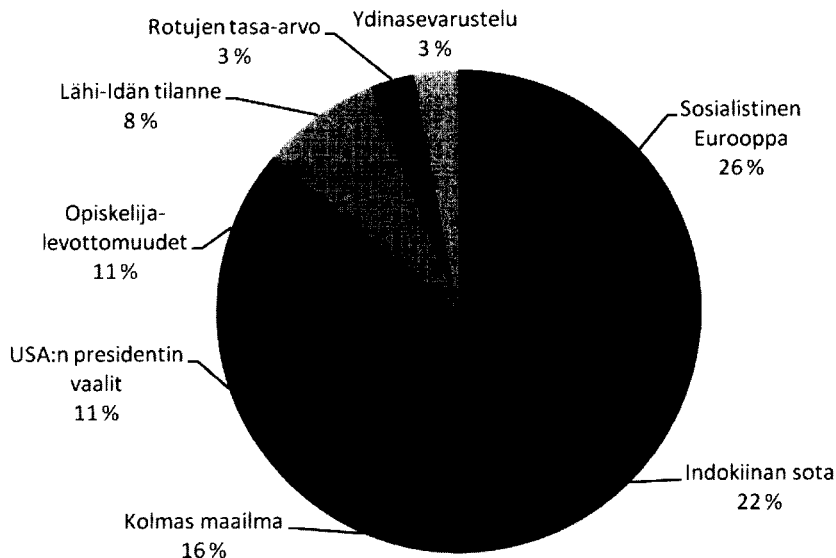
Aiheiden jakautumista selittivät paitsi aiheiden uutisellinen ajankohtaisuus, kuten Yhdysvaltain presidentinvaalit,³⁰ myös toimituksen

27. Ohjelmille määritelty vastaava toimittaja vastaa ohjelman juridisesta sisällöstä samaan tapaan kuin päätoimittaja lehdestä. Vastaava toimittaja voi olla esimerkiksi radiokanavan päällikkö (tai aiemmin ohjelmajohtaja), jonka tehtäviin ei kuitenkaan yleensä ole kuulunut esim. osallistuminen toimituskokouksiin. Hän osallistuu yleislinjojen suunnitteluun, resurssien jakoon, hallintoon ym. Päiväkohtainen toimittaminen jää yksittäisten toimittajien ja ohjelmakohtaisten tuottajien (uutistoimituksessa uutispäällikön) vastuulle.

28. Esko Salminen, *Viestinnällä vallankumoukseen. Demokraattisen toimittajakoulutuksen aika 1960-luvulta 1980-luvulle*. Edita 2004, 149.

29. Ville Pernaa on pohtinut tv-uutistoimituksen poliittista linjaa arvioimalla toimittajien näkemyksiä mm. haastattelujen ja pöytäkirja-aineiston perusteella. Pernaa 2009.

30. Maailmanpolitiikan arkipäivää 30.10.1968. Seuraavassa viitataan ohjelman kirjallisiin ohjelmaraportteihin (ohjelman lähetyksistöihin) ohjelmanimellä ja päivämäärällä. Nauhoitettuihin taltioihin viitataan puolestaan radioarkiston taltionumerolla ja julkaisupäivämäärällä.

Kuvio 1. Maailmanpolitiikan arkipäivää -lähetysten sisällön jakautuminen vuonna 1968. Lähde: Maailmanpolitiikan arkipäivää -lähetysten ohjelmaraportit 1968, RArk.

omien toimittajien ulkomaille tehdyt reportaasimatkat. Niiltä saatiin runsaasti materiaalia, joka luonteeltaan soveltui hyvin nimenomaan viikoittaiseen ajankohtaisohjelmaan. Esimerkkinä tästä on toimittaja Olavi Laineen Indokiinan matkan seurauksena syntynyt ”Saigonin viralliset äänet” -ohjelma³¹.

Tšekkoslovakia- uutisten määrä radiouutisissa

Tšekkoslovakian tapahtumista raportoitiin pitkän vuotta, ja seuranta tiivistyi keväällä ja kesällä, kun maa näytti kulkevan poliittisesti eri suuntaan kuin muut sosialistimaat. Samalla myös Tšekkoslovakian ja sen sosialististen liittolaisten välit kiristyivät. Uutisvälähdyksen määrä oli suurimmillaan elokuussa, jolloin miehitys ja sen jälkitapahtumat saivat aikaan suoranaisten hyökkäyksen radion uutisvirrassa, kuten kuviosta 2 näkyy.

Parin miehitystä seuranneen päivän aikana kaikki radion ajankohtaisohjelmat keskittyivät

Tšekkoslovakian miehitykseen. Muita aiheita käsiteltiin sähköisinä tai lyhyinä raportteina eikä niille löytynyt paljoa ohjelma-aikaa miehitystä seuranneen viikonkauden aikana (kuviota 3).

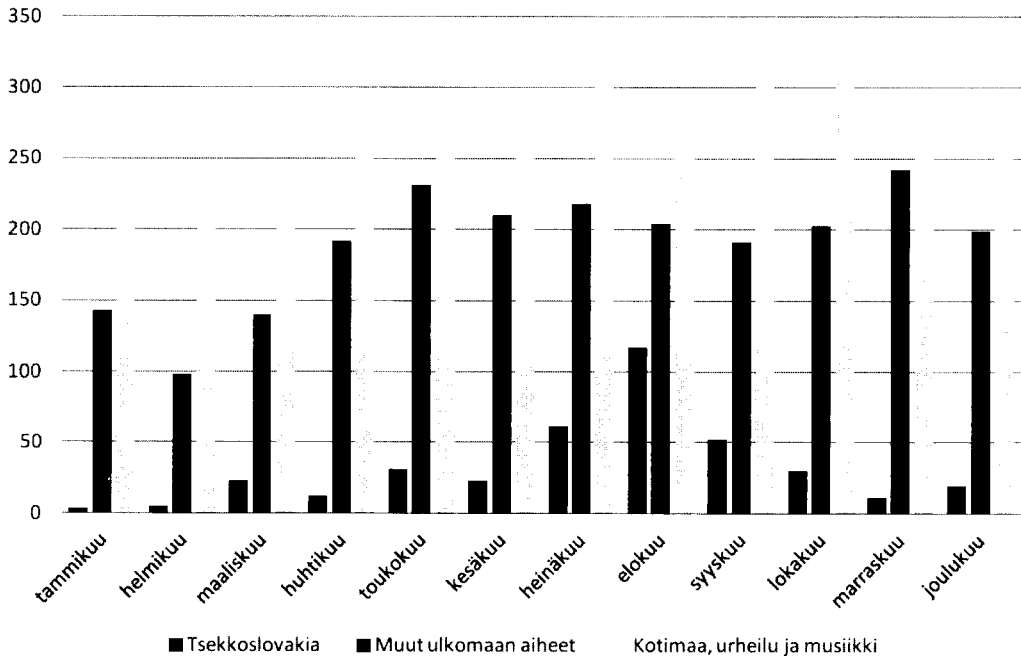
Voi sanoa, että radiouutisten toimitus näytti, miten moderni sähköinen tiedotusväline heikentäessä uutistapahtumassa toimii. Samalla tavalla kun Ruotsin radion aikaisemmin perustetut uutiset näyttivät osaamisensa Unkarin ja Suezin kriiseissä reilut kymmenen vuotta aiemmin, Suomen radiouutiset läpäisivät uutispäällikkö Ralf Fribergin mukaan oman testinsä Tšekkoslovakian kriisissä.³²

Ensitiedot miehityksestä saatiin uutistoimistoilta

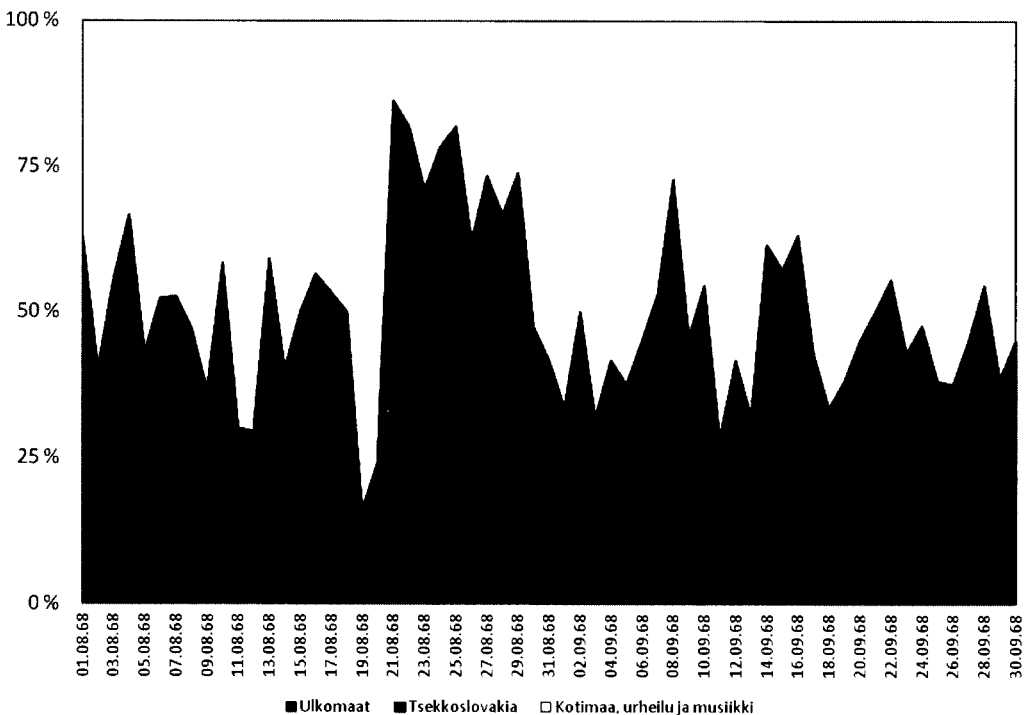
Itse miehityksestä radio kertoi tuoreeltaan keski- viikkoamuna 21. elokuuta. Ensimmäisessä

31. Maailmanpolitiikan arkipäivää 8.5.1968.

32. Salokangas 1996, 187.

Kuvio 2. Radion ajankohtaisohjelmien sisällön jakautuminen vuonna 1968. Lähde: Ajankohtaisen studion, Aamun peilin ja Päivän peilin ohjelmaraportit 1.1.–31.12.1968, RArk.

Kuvio 3. Radion ajankohtaisaiheiden suhteellinen jakautuminen elo-syyskuussa 1968. Lähde: Ajankohtaisen studion, Aamun peilin ja Päivän peilin ohjelmaraportit 1.8.–30.9.1968, RArk.

uutislähetyksessä kello kuudelta toimittaja Tapani Lausti kertoi uutisen kansainvälisten uutistoimistojen lyhyinä sähköinä. Niiden tiedot perustuivat pääosin Prahan radion lähetysiin. Jo tuolloin oli tiedossa, että neuvostoliittolaisten lisäksi miehitykseen osallistui myös puolalaisia, bulgarialaisia, itäsaksalaisia ja unkarilaisia joukkoja. Myös se tiedettiin, etteivät tšekkoslovakialaiset olleet nousseet vastarintaan.

Ensimmäisessä lähetyksessä oli mukana myös Yleisradion Washingtonin kirjeenvaihtajan Pasi Rutasen suoraan lähetykseen soittama puhelinraportti.³³ Asiasisällöltään Rutasen raportti ei tuonut juuri uutta tietoa siihen, mitä uutistoimistojen materiaaliin perehtynyt Tapani Lausti oli jo ennättänyt kertoa. Rutanen kertoi kuitenkin myös siitä, kuinka tieto miehityksestä oli tullut Yhdysvaltoihin pian puolen yön jälkeen Suomen aikaa ja kuinka amerikkalaiset olivat peilanneet³⁴ Tšekkoslovakialaisia radiolähetystiä ja havainneet myös radiohäirinnän alkaneen.³⁵ Pasi Rutasen puhelinraportti kuulosti erilaiselta kuin studiossa puhuvan toimittajan puhe. Raportin ilmaisutapaan sisältyi äänellisiä viitteitä siitä, että tieto tulee kaukaa ja suoraan sieltä, missä Pasi Rutasen kertomat asiat ovat oikeasti tapahtuneet (eli Yhdysvalloissa, jonka reaktioista hän raportoi).³⁶ Voidaan sanoa, että juuri nämä raportin radion välineominaisuuksiin liittyvät seikat olivat Tšekkoslovakian miehityksestä kuullun ensimmäisen ulkomaanraportin erityinen voima.

Ensimmäistä lähetystä seurasi puolen tunnin kuluttua seuraava ylimääräinen uutislähetys. Sen sisältö oli pääosin sama kuin kuuden lähetyksessäkin, mutta nyt mukaan oli saatu myös Neuvostoliiton uutistoimiston TASSin³⁷ ilmoitus, jonka mukaan:

Tšekkoslovakian puolue- ja hallitusjohtajat ovat pyytäneet Neuvostoliittoa ja muita liittoutuneita valtiota antamaan Tšekkoslovakian veljeskansalle kiireellistä apuaan, aseellinen apu mukaan luettuna. Pyyntö esitettiin TASSin mukaan sen uhan edessä,

jonka Tšekkoslovakiassa olevat vastavallankumoukselliset voimat ovat muodostaneet. TASS sanoi näiden piirien olevan yhteistoiminnassa sosialismille vihamielisten ulkovaltojen kanssa. TASS sanoi myös, että Tšekkoslovakian tilanteen paheneminen vaikuttaa Neuvostoliiton ja muiden sosialististen valtioiden elintärkeisiin etuihin. Tilanne muodostaa TASSin mukaan uhan myös sosialistisen yhteisön turvallisuudelle.³⁸

TASSin uutinen kuvasi asian niin kuin miehittäjät sen ilmaisivat. Näkökulma ”pyynnöstä annetusta veljellisestä avusta” sekä tarpeesta kukistaa ”vastavallankumoukselliset pyrkimykset” leimasi miehittäjien näkemyksiä käytännössä koko miehityksen ajan.

Ensimmäisen miehitysviikon aikana radion kuuntelijoille kerrottiin nopeasti ja käytännössä ilman vastarintaa edenneestä miehityksestä,³⁹ tšekkoslovakialaisten ja muun maailman reaktioista sekä miehityksen jälkimainingeista. Niihin kuului myös Tšekkoslovakian uudistusmielisen johdon vangitseminen, kuljetus Moskovaan

33. 21.8.1968, ARK-3903-5.

34. Radiolähetysten ’peilaaminen’ on aikansa termi, joka tarkoitti käytännössä radiolähetysten kuuntelua tai radiosignaalin ’sieppaamista’ erityisissä kuunteluasemissa.

35. 21.8.1968, ARK-3903-5.

36. Tästä Rutasen ensimmäisestä raportista ks. tarkemmin Risto Degerman, Miksi Pasi Rutanen rykäisi radiossa 21.8.1968? *Historiallinen Aikakauskirja* 102:3 (2004), 389.

37. Neuvostoliiton sähketoimisto TASS eli Telegrafnoje agentstvo Sovetskogo Sojuza (nyk. ITAR-TASS).

38. Aamunpeili 21.8.1968, ARK-3903-5. Tämän TASS:n tiedon kiisti radion haastattelema Tšekkoslovakian Helsingin suurlähetysneuvos Jaroslav Scopek illan Päivän peilissä. Päivän peili 21.8.1968, ARK-3912-1.

39. Elokuun lopussa annetun tiedotteen mukaan kuolonuhrien määrä oli noussut 25:een ja loukkaantuneiden 431:een, Zachovalová 1998, 342. Koko miehityksen aikana kuolleiden määrästä eri lähteet antavat toisistaan poikkeavia lukuja. Esim. Peter Molloyn BBC:lle tuottamassa dokumentissa kuolleiden määräksi sanotaan sata henkeä. *Kommunismmin kadonnut maailma 2. Tšekkoslovakia*. BBC 2009. Dokumentti on esitetty Suomessa YLE Teemalla 8.1.2010.

sekä neuvottehut, joissa Tšekkoslovakia pakotettiin peruuttamaan tehdyt uudistukset.⁴⁰ Tämän jälkeen miehittäjät alkoivat perääntyä ja tankit vetäytyä Prahan keskustasta.⁴¹

Tasapuolisuuden iso haaste

Yleisradion informatiivinen ohjelmapolitiikka edellytti pyrkimystä tasapuolisuuteen erityisesti ristiriitatilanteista uutisoitaessa.⁴² Toimitus etsikin uutisiinsa myös miehittäjien näkemyksiä kriisin syistä ja perusteista, mutta se osoittautui vaikeaksi. Kun kysymys oli Neuvostoliittoa koskevasta tai sivuavista uutisista, Yleisradion Moskovan kirjeenvaihtajalta Aarre Nojoselta pyydettiin yleensä kommenttia muualta saatuihin raportteihin.⁴³ Käytännössä Nojonen joutui kuitenkin tyytymään vain virallisia tiedonantoja heijastaviin lehtikirjoituksiin. Tälläkään kertaa lehdistötilaisuuksia ei järjestetty eikä lausuntoja saatu edes pyydettyinä. Neuvostoliiton ulkoministeriö ilmoitti, ettei se sellaisia myönnä.⁴⁴ Kun radion toimittaja pyysi kommenttia Neuvostoliiton Helsingin suurlähetystöstä, pyyntö torjuttiin.⁴⁵ Myös pääjohtaja Repo pyrki saamaan lisäinformaatiota sekä TASSilta että Neuvostoliiton suurlähetystöltä, mutta turhaan.⁴⁶

Miehitysaamun ensimmäiseen varsinaiseen Aamun peiliin klo 7.05 saadussa Aarre Nojosen omalla äänellään Moskovasta antamassa raportissa tämä käytännössä vain toisti TASSin välittämän uutisen. Arvioidessaan uutisen vaikutuksia moskovalaisiin Nojonen tosin totesi miehityksen vaikuttaneen aamu-unisiin moskovalaisiin ”pommin tavoin”.⁴⁷ Paikallisiin uutisiin viitaten Nojonen raportoi edelleen, että:

Joukot poistuvat heti, kun on vakuututtu Tšekkoslovakian laillisten elimien pystyvän hallitsemaan tilanteen maassa.⁴⁸

Illalla radiossa kuullussa Yleisradion kirjeenvaihtajien puhelinkonferenssissa Aarre Nojonen kertoi, että kadunkulkijoita miehitysuutinen ei Neuvostoliitossa juurikaan liikuttanut, mutta eri

tuotantolaitoksissa oli pidetty asiaan liittyviä kokouksia. Niiden miehitystä tukevia julkilausumia Moskovan radio oli sitten koko päivän ajan julkistanut. Reaktiot olivat olleet yksinomaan tukevia, mutta ”tuskinpa kukaan on mitään muuta odottanutkaan”, totesi Nojonen.⁴⁹ Pertti Salolaisen mukaan Lontoossa olivat paikalliset tšekkiopiskelijat uutisen kuultuaan itkeneet ja Pasi Rutasen mukaan Yhdysvalloissa oli ollut pieniä mielenosoituksia Neuvostoliiton lähetystön edessä.⁵⁰

Miehityksen sotilaalliseen interventioon liittyvät tapahtumat kävivät ilmi melko nopeasti, vaikka yleistilanne Tšekkoslovakiassa näyttäytyi epäselvänä koko miehityspäivän ajan. Epävarmuus johtui osittain siitä, ettei Prahaan oltu koko päivänä saatu suoria yhteyksiä. Yleisradion

40. Käytännössä presidentti Ludvig Svoboda oli ainoa, joka matkusti Moskovaan vapaaehtoisesti. Hans Rennerin mukaan tämä oli myös asia, jonka avulla Neuvostoliitto pystyi edes vaivoin säilyttämään kasvonsa fiaskoksi osoittautuneen miehityksen jälkeen. Hans Renner, *A History Of Czechoslovakia Since 1945*. Routledge 1989, 76.

41. Aamun peili 27.8.1968.

42. Ks. *Yleisradion ohjelmatoiminnan säännöstö* (OTS). Yleisradio 1967, 2–4.

43. Uskali 2003, 274.

44. Päivätarjotin 21.8.1968/Aarre Nojosen raportti Moskovasta.

45. 22.8.1968, ARK-3912-2.

46. Salokangas 1996, 187.

47. Aamun peili 21.8.1968.

48. 21.8.1968, ARK-3903-7.

49. Suomalaisten Moskovan kirjeenvaihtajien raportointia selvittänyt Turo Uskali on tulkinnut väitöstitkimyksessään Nojosen raportteja. Niihin on hänen mielestään sisällytetty ”rivien väliin” tulkintoja, joita ei suoraan voinut sanoa. Näin Nojonen muun muassa halusi välittää tiedon siitä, että Moskovassa pantattiin uutista. Ks. Uskali 2003, 273–274.

50. Puhelinkonferenssin nauhoitteen nauhakortissa julkaisuajankohdaksi on merkitty ainoastaan 21.8.1968, mutta siitä ei käy ilmi tarkka kellonaika. Nauhasisällön perusteella se voidaan kuitenkin sijoittaa keskiviikkoiltaan, sillä Euroopan kirjeenvaihtajat Aarre Nojonen Moskovasta ja Pertti Salolainen kertovat päivän tapahtumista, kun Washingtonin kirjeenvaihtaja Pasi Rutanen kuvailee aamun tunnelmia Yhdysvalloissa. 21.8.1968, ARK-6119-2.

Varsovan kirjeenvaihtaja Jarmo Jääskeläinen referoi kuitenkin aamullista puheluaan Lieko Zachovalován kanssa:

Kirjeenvaihtajamme Lieko Zachovalová kertoi prahalaisten heräneen aamuyöstä lentokoneiden jyrinään. Puhelimet soivat perheissä keskellä yötä. Varsovan liiton joukot vyöryivät kaikilta suunnilta maahan. Silminnäkijän ja vieraskielisten radioasemien toistamana tieto levisi kuin kulovalkea. Mitä on tehtävä? Ainoa mahdollisuus on pysyä rauhallisena. Vastarinta on turha. Lieko Zachovalová jatkaa: Kello 4.30 paikallista aikaa eli kello 5.30 Suomen aikaa aloitti Prahan radio lähetyksensä. Tiedonannossa sanotaan, että miehitys alkoi eilen illalla noin kello 23.00 ja se on tapahtunut tasavallan presidentin, parlamentin puhemiehen, hallituksen puhemiestön ja kommunistisen puolueen ensimmäisen sihteerin tietämättä.⁵¹

Tämän jälkeen Jääskeläisen referoima Zachovalová kertoi Prahan radion lähettäneen tiedonantoa aluksi noin 15 minuutin ajan, jonka jälkeen se oli vaiennut kolmeksi neljännestunniksi.⁵²

Puolalaisten Jarmo Jääskeläinen arveli lähteneen aamulla töihinsä mietteläinä kuultuaan Puolan radion tiedonannosta, joka kertoi, että myös Puolan armeijan joukot olivat yhdessä muiden Varsovan liiton maiden yksiköiden kanssa ylittäneet Tšekkoslovakian rajat, ”koska Tšekkoslovakia on pyytänyt veljellistä apua.”⁵³ Jääskeläisen raportti toisti siis samaa miehitysvaltojen perusviestiä kuin jo aiemmin aamulla kuultu TASSin uutinen. Lisää puolalaisperuste-luja miehitykselle kuultiin Päivän peilissä kolme päivää miehityksen jälkeen, kun Jääskeläinen raportoi Varsovasta sikäläisiä lehtikirjoituksia.⁵⁴

Uutisaineksen sisältöjen jakautuminen

Melko pian uutisten pääpaino siirtyi varsinaisesta miehitystapahtumien kuvailusta miehityksen seurausten kuvailuun. Suomalaisille kerrottiin muun muassa siitä, kuinka tapahtumat olivat houkutelleet ulkomaista lehtiväkeä Itävallan

puolelle Wieniin seuraamaan naapurimaan tapahtumia tai kuinka Finnairin Rodoksen lento jouduttiin lentämään Budapestin välilaskun sijasta Jugoslavian kautta.⁵⁵ Tapahtumauutisoinnin rinnalla kuultiin myös runsaasti välähdyksiä, joissa referoitiin kannanotoista tapahtumiin – pääsääntöisesti tuomiten.

Temaattisesti miehityksen jälkeen kuullut raportit voi jakaa kolmeen pääluokkaan (kursiivila esimerkki luokkaan luettavan raportin otsikosta):

1. Tapahtumien kuvaus
 - *Ammuntaa yöllä, huoltotilanne kohtalainen*⁵⁶
2. Aiheesta esitettyjen mielipiteiden referointi
 - *”Ei sopimus vaan sanelu” Lontoon lehtien arviointeja Moskovan neuvottelujen tuloksista*⁵⁷
3. Tapahtumille selityksiä esittävät uutiset ja raportit
 - *TASS ilmoitti, että Tšekkoslovakian valtiolliset elimet olivat pyytäneet aseellista apua, koska oli olemassa vastavallankumouksen vaara*⁵⁸

Kuviossa 4 on esitetty raporttien määrällinen jakautuminen näihin kuvattuihin luokkiin radion eri päivittäisissä ajankohtaisohjelmissä.

Otsikkotasaisen ohjelmaraportin kuvauksen perusteella sisällönerrittely jää karkeaksi. Siitä näkee kuitenkin, että pääpaino oli selvästi uutismaisessa tapahtumien kuvauksessa ja kannanottojen referoinnissa. Mielipiteiden referoinnit saattoivat olla joko toimituksen haastatteluista esiin nostamia lausuntoja tai lainauksia toisaalla julkaistuista mielipiteistä.

51. 21.8.1968, ARK-3912-1.

52. 21.8.1968, ARK-3912-1.

53. 21.8.1968, ARK-3903-8.

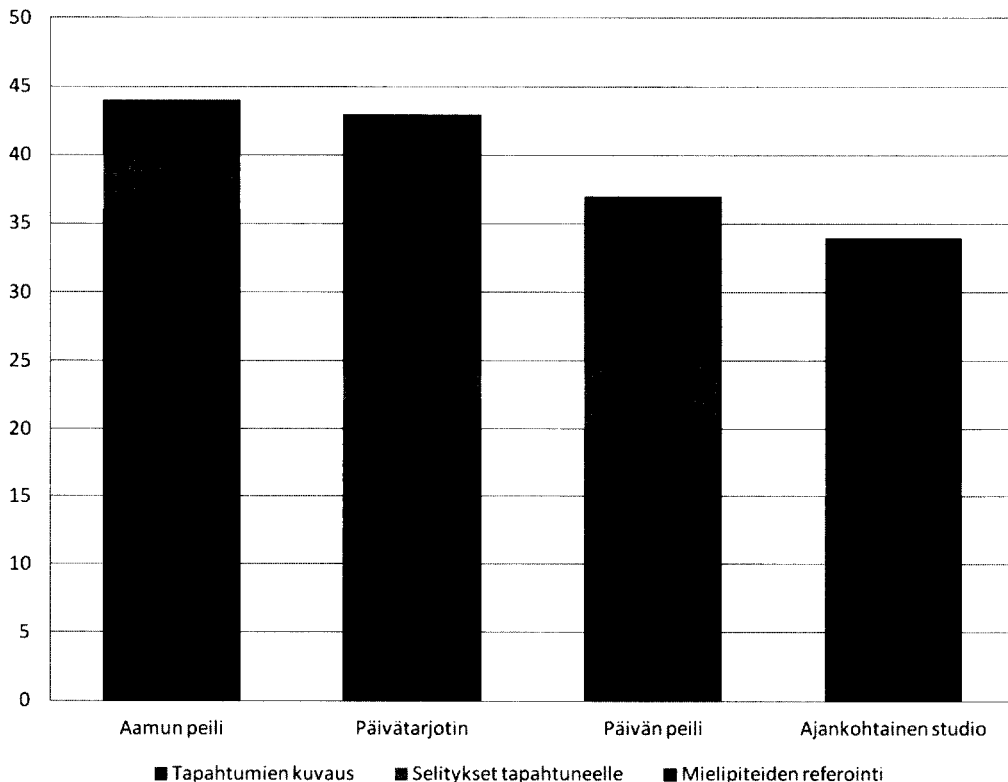
54. Päivän peili 24.8.1968.

55. Aamun peili 22.8.1968.

56. Päivätarjotin 25.8.1968.

57. Päivätarjotin 28.8.1968.

58. Aamun peili 21.8.1968.

Kuvio 4. Radion uutisvälähdysten temaattinen jakauma 21.–28.8.1968. Lähde: Aamun peilin, Päivätarjottimen, Päivän peilin ja Ajankohtaisen studion ohjelmaraportit, RArk.

Aamun peilin merkitys tapahtumien kuvaajana on ymmärrettävää, koska siinä voitiin kertoa edellisen yön aikana saadut tiedot tuoreeltaan. Usein ne perustuivat kansainvälisten uutistoi-
mistojen sähköisiin tai olivat koosteita edellisenä päivänä kertyneistä omien kirjeenvaihtajien raporteista.⁵⁹

Päivän ajankohtaisohjelmissa aamua runsaammat mielipiteiden referaatit selittyvät sillä, että niissä toimitus kertoi, miten tapahtumiin oli eri puolilla suhtauduttu. Siihen saatiin tietoja esimerkiksi sanomalehtien kirjoittelusta,⁶⁰ ulkomaiden lausunnoista⁶¹ sekä myös kotimaan poliittisista reaktioista.⁶²

Selittävän aineksen määrä jää tässä tarkastelussa todennäköisesti todellista pienemmäksi osittain sen takia, että ohjelmaraporttien lyhyis-

sä luonnehdinnoissa on keskitytty kuvaamaan kunkin raportin pääsisältöä. Ajallisesti eri teemat sekoittuivat toisiinsa ja niitä on vaikea asettaa kronologiseen järjestykseen: samassa lähe-

59. Esim. 22.8. toimittaja Juhani Lindströmin Helsingin toimituksessa laatima kahden minuutin mittainen raportti perustui nimenomaan uutistoi-
mistojen sähkömateriaaliin. Aamun peili 22.8.1968.

60. Esim. 22.8. Päivätarjottimessa Pertti Salolainen raportoi Lontoon, Aarre Nojonen Moskovan ja Heikki Kymäläinen Helsingin lehtien reaktioista ja Raimo Visa tšekkien salaisen radioaseman kuulumisista. Päivätarjotin 22.8.1968.

61. Esim. Englannin hallituksen huolenilmaus Tšekkoslovakian johtajien kohtalosta miehityksen jälkeen. Päivätarjotin 23.8.1968.

62. Kantaa otti esim. Suomen Kommunistisen Puolueen puheenjohtaja Aarne Saarinen. Päivätarjotin 21.8.1968.

tyksessä voitiin kertoa tapahtumauutisia, referoida kannanottoja tapahtumasta tai pohtia miehitykseen johtaneita syitä ja sen tulevia seurauksia.

Uutistoimintaa poliittisen suurenuslasin alla

Suomen hallituksen virallista kantaa tapahtumiin oli pitkin päivää valmisteltu presidentin sekä pää- ja ulkoministerien neuvotteluissa sekä puolen päivän aikaan pidetyssä presidentin johtamassa ulkoasianvaliokunnan kokouksessa,⁶³ josta tiedottivat pääministeri ja ulkoministeri.⁶⁴ Puolueettomuuttaan korostavan Suomen hallitus ilmoitti, että se piti sotavoimien käyttöä Tšekkoslovakian kriisin ratkaisemisessa liian voimakkaana keinona tukahduttaa liberalisoituminen. Samalla kriisiin toivottiin rauhanomaista ratkaisua.⁶⁵

Suomen varovainen kanta vain korostui, kun toimittaja Heikki Kymäläinen haastatteli pääministeri Mauno Koivistoa. Päivän peilissä julkaisussa haastattelussa Mauno Koivisto korosti pohtivaan tyyliinsä suomalaisten varovaisuuden merkitystä:

Suomen kannaltahan tässä syntyneessä tilanteessa on erinomaisen tärkeitä, ettei harkitsemattomasti tehdä mitään semmoista, joka aiheuttaa meille vaikeuksia myöhemmin.⁶⁶

Pääministerin haastattelu oli luonnollisesti suunnattu kansalaisille ja se kuvasti maan poliittisen johdon huolestuneisuutta. Kehotuksen harkitsevaisuuteen voidaan kuitenkin tulkita kohdistuneen myös tiedotusvälineisiin, sillä pääministeri Koivisto ja ulkoministeri Ahti Karjalainen ottivat yhteyttä myös suurimpien sanomalehtien päätoimittajiin.⁶⁷ Suomessa valtiojohto näyttää tietoisesti pyrkineen vaikuttamaan julkiseen keskusteluun.

Myös Yleisradion pääjohtaja Eino S. Repo ja uutispäällikkö Ralf Friberg olivat yhteyksissä maan poliittiseen johtoon. Fribergin sanotaan

ohjeistaneen Koivistoa selittämään mahdollisen painostuksen alla, että Suomessa Yleisradio on eduskunnan radio eikä hallitus voi sitä komentaa.⁶⁸

Suomessa reagoitiin Tšekkoslovakian tapahtumiin jo ensimmäisenä päivänä, kun kaduilla nähtiin mielenosoituksia.⁶⁹ Mielenosoituksia järjestettiin seuraavina päivinä eri puolilla maata. Niistä raportoitiin ainakin Helsingistä ja Turusta.⁷⁰ Helsingin Vanhalla ylioppilastalolla järjestettiin erillinen yleisötilaisuus miehityksen takia.⁷¹ Mielenosoitusten pelättiin johtavan myös väkivallantekoihin, minkä takia sisäministeri Antero Väyrynen tuomitsi radiossa järjestettyjen mielenosoitusten jälkeiset hulinat.⁷²

Reaalipoliittinen lähestymistapa

Suomen valtiojohdon tapaan myös Yleisradio pyrki analysoimaan tapahtumia reaalipoliittisista lähtökohdista. Tämä kuului tuoreeltaan miehityspäivän⁷³ iltana lähetetystä Maailmanpolitiikan arkipäivää lähetyksestä. Siinä poliittisen historian professori L.A. Puntila,⁷⁴ tohtori Kuller-

63. Suomen ulkopolitiittisen johdon toiminnasta ja tunnelmista tarkemmin ks. esim. Ahti Karjalainen & Jukka Tarkka, *Presidentin ministeri. Ahti Karjalaisen ura Urho Kekkosen Suomessa*. Otava 1989, 159–164.

64. Visuri 2006, 209.

65. Päivän peili 21.8.1968.

66. 21.8.1968, ARK-3912-1.

67. Visuri 2006, 209.

68. Salokangas 1996, 187.

69. Päivän peili 21.8.1968.

70. Ajankohtainen Studio 22.8.1968; Päivätarjotin 22.8.1968.

71. Ajankohtainen studio 23.8.1968.

72. 23.8.1968, ARK-3912-5.

73. Yleisradio käytti tapahtumista pääsääntöisesti termiä 'miehitys', joskin Moskovan kirjeenvaihtaja Aarre Nojonen joutui käyttämään lievempiä ilmaisuja kuten 'asioihin puuttuminen'. Vrt. Uskali 2003, 274.

74. Lauri Aadolf Puntila (1907–1988) oli Helsingin yliopiston poliittisen historian professori vuosina 1952–1971 ja Suomen sosiaalidemokraattisen puoleen kansanedustaja vuosina 1966–1970.

vo Killinen⁷⁵ ja maisteri Jaakko Okker⁷⁶ keskustelivat puolen tunnin ajan toimittaja Paula Porkan johdolla. Keskustelussa kerrattiin miehityksen yhteydet laajempaan kansainväliseen poliittiseen liikehdintään sosialistissa maissa sekä suurvaltapolitiikan kehyksiin. Kullervo Killinen toi omassa puheenvuorossaan esiin reaalipoliittisen näkökulman perinteiseen suomalaiseen tapaan viittaamalla presidentti J. K. Paasikiven näkemyksiin:

Tässä on kyseessä pitkäaikaisesta historiallisesta prosessista erään ideologian piirissä, joka on nyt saanut tällaisen jyrkän ilmentymän taas tällä kertaa. Toisaalta se on omiaan korostamaan sitä, että ne sotilaalliset turvallisuustekijät Euroopassa, joille viime vuosina on erällä tahoilla pyritty antamaan tällainen väheksyvä merkitys, ovat jälleen osoittautuneet sangen lujiksi ja näin ollen luulin, että meillä täällä Suomessakin on jälleen taas kerran syytä kertaalleen lukea Paasikiven muistelmat.⁷⁷

Reaalipoliittista näkökulmaa korosti myös Jaakko Okker, jonka mukaan julkisuudessa ei ollut tietoa siitä, mistä sosialististen maiden johtajat ovat neuvotelleet ennen miehitystä.

Minusta näiden syiden etsiminen on parasta aloittaa tutustumalla Euroopan kartalta [sic]. Se kertoo paremmin kuin kymmenen Pravdan pääkirjoitusta, mikä on Tšekkoslovakian strateginen ja sotilaallinen merkitys Varsovan liitolle ja Neuvostoliitolle.⁷⁸

Kun Paula Porkka johdatteli keskustelua kansainvälisen kommunistisen liikkeen suuntaan, totesi Puntila, ettei siihen oikeastaan voinut vielä ottaa kantaa.

Minä luulen, että aika toimii tämänlaatuisissa tapahtumissa melko lailla nopeasti ja käänteet, kun ovat olleet koko lailla liukkaita, niin ne saattavat muodostua myös vastakohdikseen ja niin ollen en ennustaisi mitään tästä syksyllä pidettävästä kommunistipuolueiden huippukokouksesta. Jos se

huomenna kokoontuisi, niin se varmasti epäonnistuisi. Mutta mitä on syksyllä? Se on asia erikseen.⁷⁹

Ohjelma oli pohdiskeleva katsaus siitä, miten miehitykseen oli tultu ja millaisia motiiveja sen taustalta oli löydettävissä. Perussävy oli rauhoittava. Vaikka tapahtumat olivat dramaattisia, niiden ei uskottu merkitsevän paluuta kylmään sotaan.⁸⁰

Dramatiikkaa ja äänitehosteita

Maailmanpolitiikan arkipäivää -ohjelman korostetun asiallisen keskustelun vastapainona radiosta kuultiin myös toisenlaisia äänenpainoja. Tapahtumat henkilökohtaisesti omassa elämässään kokenut Lieko Zachovalová purki raporteissaan sydäntään ja tunteitaan niin teksteissä kuin niiden esittämisessäkin. Esimerkkinä tästä on Lieko Zachovalován ehkä kuuluisin raportti,⁸¹ jonka hän antoi toisena miehityspäivänä saatuaan vihdoin yhteyden Suomeen. Suoran omaisen raportti⁸² alkoi yleisellä informaatiolla maan tilanteesta ja raportin alkuvaihetta voi pitää referaattina maan poliittisten elimien tai kansalaisyden näkemyksistä. Esitystavaltaankin se oli tyyppillinen Zachovalován puhelinraportti.

75. Paolo Kullervo Killinen (1912–1994) oli kansainväliseen politiikkaan perehtynyt valtieteilijä ja STT:n toimitusjohtaja.

76. Jaakko Uolevi Okker (s. 1931) on toimittaja ja paki-noitsija.

77. 21.8.1968, ARK-3903-10.

78. 21.8.1968, ARK-3903-10.

79. 21.8.1968, ARK-3903-10.

80. 21.8.1968, ARK-3903-10.

81. Zachovalovákin viittaa itsekin muistelmissaan juuri tähän raporttiin "sinä kuuluisana juttuna, jonka sveitsiläinen keskus pyrki keskeyttämään". Zachovalová 1998, 320.

82. Käytännössä suuri osa kirjeenvaihtajien raporteista nauhoitettiin lähetysten välillä ja ne lähetettiin sitten sellaisenaan eri ohjelmapaikoilla. Joskus nauhoituksia saatiin kotimaassa lyhentää, jotta ne sopisivat lähetykseen. Poikkeustapauksissa raporteja kuultiin suoraan kuten esimerkiksi miehityspäivän aamun ylimääräisessä uutislähetyksessä kuulu Pasi Rutasen raportti Washingtonista 21.8.1968.

Viimeistään siinä vaiheessa, kun Zachovalová toteaa:

Tämä [miehitys] on traaginen väärinkäsitys, harha-askel, poliittinen vikapisto – sitä voidaan nimittää miksi hyvänsä. Se on jo vaatinut ihmishenkiä ja verta. Se on aiheuttanut myös aineellisia vahinkoja. Mutta loppujen lopuksi se on myös tehokkain, vaikkakin karkein mahdollinen tapa erottaa akanat jyvistä. Mikäli olen pystynyt havaitsemaan, on akanoita loppujen lopuksi melko vähän.⁸³

muuttuu raportointi kuitenkin henkilökohtaiseksi ja poliittisuonteiseksi kommentoinniksi. Jyväillä ja akanoilla hän viittaa Tšekkoslovakian uudistuksien kannattajiin ja niiden vastustajiin.

Raportti kertoo edelleen, kuinka elämä Prahasa jatkuu, kuinka ihmiset ovat ihmeellisen ystävällisiä toisilleen pitkissä elintarvikejonoissa ja vähissä täyteen pakatuissa liikennevälineissä. Zachovalová kuvailee sen jälkeen yleistä ilmapiiriä maassa, jonka poliittiset johtohenkilöt ovat internoituina. Lisäksi hän kertoo, että neuvostoliittolaiset ovat alkaneet vangita myös kulttuurihenkilöitä. Näihin pidätyksiin Tšekkoslovakian poliisi ei, kuten Lieko Zachovalová korostaa, ole myötävaikuttanut.

Raportissaan Zachovalová myös ikään kuin kietoo kuulijat yhteisen kollektiivisen salaisuuden piiriin paljastaessaan ”luotettavalta taholta” saamansa tiedon. Sen mukaan myös elokuvateoreettisen aikakauslehden *Film a doban* päätoimittaja, tohtori Antonin Novák olisi pidätetty.

Kahden minuutin kohdalla raportissa seuraa yllättävä käänne, kun puhelinkeskus yrittää keskeyttää puhelun. Zachovalová pyytää lisäaikaa ja jatkaa sen jälkeen raporttiaan.⁸⁴ Raportin lopussa keskus tulee uudelleen ääneen pyrkien keskeyttämään puhelun, mutta hän ei onnistu estämään Zachovalováa lukemasta kirjoittamaansa tekstiä kokonaisuudessaan:

Zachovalová:

Näinköhän miehittäjille sittenkin on onnistuttu antamaan havainto-opetusta siitä, et-

tei Tšekkoslovakia aio lähteä sosialismin leiristä...

Keskus (minuutti edellisen keskeytyksen jälkeen):

Hello

Zachovalová:

...mutta, että se haluaa noudattaa

Keskus:

Hello! I'm sorry would you cease please the call?

Zachovalová:

... kansainvälisiä sitoumuksiaan suvereenisena maana.

Keskus:

Hello! I'm sorry would you cease please the call?

Zachovalová:

Yes of course Let me say this one eee.

Keskus:

Lady I'm sorry I can't.

Zachovalová:

Oh bloody hell!

Keskus:

Would you tell, please goodbye?

Zachovalová:

Näinköhän miehittäjille sittenkin on onnistuttu antamaan havainto-opetusta siitä, ettei Tšekkoslovakia aio lähteä sosialismin leiristä mutta että se haluaa noudattaa kansain...

Keskus:

Hello I'm so sorry (yhteys katkeilee)

Zachovalová:

Five words!! Mutta että se haluaa noudattaa kansainvälisiä sitoumuksiaan suvereenisena maana. Thank you very much! Goodbye!

Keskus:

Hello. Finish?

83. 22.8.1968, ARK-5389-2/Lieko Zachovalován raportti Prahasta.

84. 22.8.1968, ARK-5389-2/Lieko Zachovalován raportti Prahasta.

Zachovalová:

Jeah!

Keskus:

*Thank...*⁸⁵

Ensimmäisen keskeytyksen jälkeen Lieko Zachovalová vielä pääsi kiinni ennakolta kirjoitamaansa tekstiin, mutta loppukappaleen aikana hänen ja keskuksen välinen englanninkielinen sanailu muuttuu aggressiiviseksi ja hän jopa kiroaa keskukselle englanniksi.

Tekstiltään Zachovalován raportti oli pääosiltaan vanhan jo tiedossa olleen informaation toistamista. Tapahtumista välittyi sen kautta kuitenkin omakohtaisen kokemuksen tunne. Raportin tunnesisältö voimistui edelleen keskeytyksen takia. Sillä oli suora vaikutus myös raportin ilmaisun kiihkeyteen. Se, että Helsingin studiossa ollut toimittaja Hannu Reime selitti raportin jälkeen keskeytyksen johtuneen siitä, että Prahan puhelu tuli Zürichin kautta (jonka keskus pyrki rajoittamaan kansainvälisiä puhelinyhteyksiä niiden vähäisyyden takia) toki lievensi joltakin osin tuntua, että nimenomaan miehittäjät olisivat yrittäneet sensuroida raporttia. Sana-harkan vaikutusta raportin kokonaisvaikutukseen ei voi kiistää.

Yleisradio ajoi raportin ulos sellaisenaan.⁸⁶ Radio pyrki siis lähetyksissään tietoisesti hyödyntämään erilaisia äänimateriaaleja eli toteuttamaan sitä uutispäällikkö Ralf Fribergin perän kuuluttamaa radiouutisten vahvuutta eli "radionomaisen uutisen tajuttavaa, herättävää muotoa". Tämä pyrkimys kuului itse asiassa jo aiemmin esitellyn ensimmäisen miehitystä käsitelleen Pasi Rutasen raportin yhteydessä, jolloin radiosta kuultiin, kuinka puhelin soi studiossa ennen kuin Rutanen pääsi ääneen. Vastaavasti miehityksen jälkeen uutisissa referoitiin Tšekkoslovakian presidentin Ludvig Svobodan Moskovan neuvottelujen tuloksista kertovaa radiopuhetta käyttämällä suomalaisen kerronnan tehosteena Yleisradion Laajasalossa nauhoittamaa otetta Svobodan alkuperäisestä tšekinkielisestä radiopuheesta.⁸⁷

Voidaan kuitenkin hyvällä syyllä sanoa, että nimenomaan Lieko Zachovalován raporttien persoonallinen ja henkilökohtaiseen kokemukseen perustuva tyyli oli omalta osaltaan vahvasti vaikuttamassa siihen, miten radion uutistoimitus Tšekkoslovakian tapahtumista ja erityisesti miehityksestä raportoi.⁸⁸

Tällä perusteella ei oikeastaan ole ihme, että Yleisradion pääjohtaja Eino S. Repo jälkeensä arvioi, että Lieko Zachovalová oli raporteillaan jopa "panemassa pystyyn paria-kolmea mielenosoitustakin Helsingissä".⁸⁹ Revon mielestä Zachovalová onnistui välittämään kansan tunteja, vaikka samalla hänen raporttinsa olivat asenteellisia. Kaikesta huolimatta Repokin tunnusti, että Lieko Zachovalová nousi raportoinnillaan "tietynlaiseksi kansallissankariksi" ja hänen suomalainen kollegansa Yrjö Länsipuro ylisti kirjeenvaihtajien kokouksessa vuonna 1969 Zachovalován raportteja suorastaan monumentaaliseksi journalismiksi.⁹⁰ Epäilemättä radion vaikutusta Tšekkoslovakian uutisoinnissa lisäsi myös se, ettei Suomessa kesällä 1968 oltu vielä totuttu siihen, miltä länsimaisen journalismin ihanteiden mukaan toimiva myyvä, värikäs ja

85. 22.8.1968, ARK-5389-2/Lieko Zachovalován raportti Prahasta.

86. 22.8.1968, ARK-5389-2/Lieko Zachovalován raportti Prahasta. Muistelmissaan Lieko Zachovalová kertoo joutuneensa hyppelemään kokonaisten kappaleiden yli, mikä takia hän on sisällyttänyt muistelmiin "raportin siinä muodossa, jossa se oli tarkoitettu suomalaisten kuultavaksi." Zachovalová 1998, 320–321. Muistelmissa julkaisttu teksti vastaa kuitenkin lähes sanasta sanaan radioarkistossa olevan radiosta välittyneen nauhoituksen sisältöä, joten Lieko Zachovalován omakin mielikuva keskuksen väliintulon merkityksestä raportin lopputulokseen oli loppujen lopuksi väärä.

87. Uutislähetys klo 17.00, 27.8.1968.

88. Vrt. Visuri 2006, 209–210.

89. Salokangas 1996, 187. Myös pääministeri Mauno Koivisto syytti radiota suoranaista provosoinnista. Juhani Suomi, *Taistelu puolueettomuudesta. Urho Kekkonen 1968–1972*. Otava 1996, 116–117.

90. Salokangas 1996, 187. – *Nyt julkaistu Risto Degermanin artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*

dramaattinen suorana välitettävä uutistoiminta kuulostaa.

Radion näytön paikka

Tšekkoslovakian kriisi oli suuren luokan uutista-
pahtuma, jossa nuori radion uutistoimitus pääsi
näyttämään kyntensä samaan tapaan kuin Ruot-
sin radion uutistoimitus oli tehnyt Unkarin kan-
sannousun aikana vuonna 1956. Utistapahtu-
mana miehitys oli ihanteellinen. Se syntyi no-
peasti, oli dramaattinen ja siitä sai paljon moni-
puolista aineistoa. Se myös ajoittui radion kan-
nalta ihanteellisesti: kun panssarivaunut ja len-
tokoneet ylittivät Tšekkoslovakian rajat, guten-
bergiläisen tiedotusmaailman valtavälineet, leh-
det, olivat jo painossa. Ainoa, joka saattoi kertoa
tapahtumista suoraan uuteen päivään herääville
suomalaisille, oli radio. Siitä irtosi myös radion
kaipaamia ”myyviä, värikkäitä ja dramaattisia
uutisia”, mitä tuntumaa radion toimitus myös
tietoisesti hyödynsi sisällyttämällä uutisiin mie-
likuvia herättäviä äänielementtejä.

Utiskuvan kannalta keskeisessä roolissa oli-
vat Yleisradion omat kirjeenvaihtajat, jotka välit-
tivät tietoa ja tunnelmia eri puolilta maailmaa ja
erityisesti miehitetyn Tšekkoslovakian pääkau-
pungista Prahasta. Yrityksistään huolimatta

Yleisradio ei kuitenkaan kyennyt syventämään
hyökkääjien omaa näkökulmaa tapahtumiin
vaan se joutui tyytymään uutistoimisto TASSin
viralliseen lausuntoon ja sitä heijasteleviin mie-
hitysvaltojen lehtikirjoituksiin. Radiouutiset pyr-
kivät kuitenkin itse etsimään tulkintoja muun
muassa keskusteluohjelmissä, joissa nostettiin
esiin miehityksen taustoja ja yhteyksiä laajem-
piin kansainvälispoliittisiin ilmiöihin.

Abstract: The occupation of Czechoslovakia in 1968 as radio news

In 1968, the radio newsroom of the The Finnish
Broadcasting Company (YLE) faced its biggest chal-
lenge up to that point, when the Soviet Union and
Warsaw Pact invaded Czechoslovakia during the
night of August 20–21. The Soviet Union and its al-
lies refused to comment on the occupation due to
which the reports from Yle correspondents in Mos-
cow, Warsaw, Washington, and especially in Prague,
were important sources for the newsroom. Getting
a neutral overall view of events was, nevertheless, a
challenge for journalists and, the events were unique
opportunity for the Finnish radio to prove its value as
a modern news media outlet. This was also the first
time in Finnish radio history that listeners heard how
modern radio news reacted to a big crisis.

Keywords: Czechoslovakia, Finland, Czechoslovakia
occupation, Finnish radio journalism, 20th century

Sirkka Ahonen

Historiaa ilman suuria kertomuksia

HISTORIANOPETUKSEN POLITIIKAN ONGELMA

Vuonna 2013 Venäjän presidentti Vladimir Putin käynnisti hankkeen, jonka tarkoitus oli saada aikaan kaikille Venäjän koululaisille yhteinen historian oppikirja. Sen sisällön runkona olisi kansallisten saavutusten kaanon. Koska Putin ei ole aikamme ainoa poliittinen johtaja, jonka historiapolitiikka kohdistuu voimakkaasti juuri historianopetukseen, politiikan, historian ja historianopetuksen suhde ansaitsee teoreettisen tarkastelun. Putinin hanke on kaiku aikakaudelta, jolloin historiankirjoittajat rakensivat kansakuntia myyttisillä kertomuksilla yhteisestä alkuperästä ja kohtalosta. Sirkka Ahonen tarkastelee artikkelissaan historianopetuksen politiikkaa eri maiden esimerkkien valossa.

’Historialla’ tarkoitan menneisyyden esityksiä akateemisista tutkimuksista aina julkisen historiakulttuurin tuotteisiin ja yhteisöjen muistelukertomuksiin asti. Historia on laaja yhteisöllinen ilmiö, jolla on identiteettiä rakentava tehtävä. Laveassa määrittelyssäni tukeudun jälkipositivistiseen historian teoriaan, jonka mukaan historiat ovat kielellisiä artefakteja, joita syntyy, kun tekijät liittävät menneisyyden ilmiöihin merkityksiä ja antavat siten niille kertomuksen muodon.¹ Toiseksi viittaaan yhteisöllisen historiankirjoittamisen koulukuntaan, joka sisällyttää historian kirjoittamisen piiriin tavallisten, esimerkiksi

KT Sirkka Ahonen on historiallis-yhteiskuntatiedollisen kasvatuksen emerita professori Helsingin yliopistossa. Sähköposti: sirkka.ahonen@helsinki.fi.

paikalliseen tai ammatilliseen yhteisöön kuuluvien ihmisten omaehtoisen historian esitysten rakentamisen.²

’Suurilla kertomuksilla’ tarkoitan historianesityksiä, joissa yhteinen menneisyys esiintyy yhteen suuntaan etenevänä pitkänä linjana. Suurten kertomusten luvattu vuosisata oli 1800-luku, jolloin historia esitettiin kansalle joko kansakunnan, vapauden tai luokkataistelun voittokulkuna. Kertomuksen viitekehys otettiin ajan valtaideologioista kuten nationalismista, liberalismista ja marxilaisuudesta. Suuret kertomukset menettivät uskottavuutensa postkoloniaalisena aikana, jolloin niiden ulos sulkemat ryhmät kirjoittivat omat historiansa. Silti suurten kertomusten kaikuja tapaa vieläkin niin suurelle yleisölle suunnatuissa historianesityksissä kuin poliittisessa retoriikassa. Edelleen niille on tyypillistä ideologinen viitekehys. Esimerkiksi Francis Fukuyama ja Niall Ferguson ovat jatkaneet whighistorian perinnettä kirjoittamalla historiaa, jossa yksilön vapaus ja omaisuuden suoja esiintyvät edistyksen liikevoimina.³ Sitkeähenkinen suuri

1. Esimerkiksi Frank Ankersmit katsoo historian syntyvän, kun tekijä liittää todistusaineistoon pohjautuvaan faktuaaliseen toteamukseen merkityksiä ja siten työstää toteamuksesta kertomuksen. Frank Ankersmit, *Historial representation*. Stanford University Press 2001, 237–239. Ks. myös Keith Jenkins, *On What is History*. Routledge 1995, 6–9.

2. Mainittua, *History Workshop*ina tunnettua koulukuntaa edustaa Suomessa Jorma Kalela, joka katsoo historian olevan yhteisöllinen prosessi ja sellaisena tuottavan niin tutkimustietoa, julkista historiakulttuuria kuin ’kansan historiaa’, ilman tekijöiden välisiä korkeita raja-aitoja. Jorma Kalela, *Making History*. Palgrave Macmillan 2012, 1–4, 58.

3. Fukuyamalle ”Historian loppu” (1992) tarkoitti länsimaiden vapauden voittoa Neuvostoliiton romahtaessa. Ennen pitkää Fukuyama joutui kuitenkin myöntämään, että Neuvostoliiton romahdus oli vain historiallisesti kontingentti tapahtuma, joka viritti uusia muutoksia, ja historia jatkui. Niall Fergusonin televisiosarjan ”Sivilisaatio – me ja muut” (2011) kautta laajalti levittämä esitys länsimaisen taloudellisen vapauden väijäämättömästä menestyksestä, puolestaan kadottaa huomattavan määrän uskottavuuttaan ylitettäessä poliittisesti oikeistolaisen yleisön raja.

kertomus on kuitenkin kansakunnan voittoisa selviytymistarina, joka vetää puoleensa poliittisia johtajia niin lännessä kuin idässä. Samaan aikaan kun postkoloniaalinen historia 1980-luvulla valtasi alaa, niin Ronald Reagan, Margaret Thatcher kuin Helmut Kohl vaativat historianopettajilta kansallisten sankarien ja loistavien kohtalonhetkien välittämistä nuorisolle. Syyllisyyttä ja häpeää herättävää esi-isien sorto- ja riistotekojen kertomista piti rajoittaa. Edelleen 2000-luvulla Ranskan presidentti Nicolas Sarkozy ajoi lakiesitystä, joka edellytti opettajien säästävän oppilaat Algerian sodan häpeältä ja keskittymään siirtomaavallan myönteisiin puoliin. Vahvimmillaan suurten kansallisten kertomusten vetovoima toimii Neuvostoliiton hajoamisen jälkeisessä Itä- ja Keski-Euroopassa.⁴

'Historiakulttuurilla' (*public history*, *Geschichtskultur*, *historiekultur*) tarkoitetaan julkisessa tilassa välitettäviä historianesityksiä, joita on monumenteista ja muisteluritualeista aina filmeinä, romaaneina, sarjakuvina ja peleinä tuotettavaan fiktion asti.⁵ Suuri osa historiakulttuurin tuotannosta on kaupallista ja sellaisena vain markkinavoimista riippuvaa, mutta osa on 'virallista' kulttuuria, jonka taustalla on julkisen vallan tahto. Mitä autoritaarisempi valtio on, sitä enemmän se tukee virallista historiakulttuuria. Koulujen historianopetus toimii historiakulttuurin osa- tai rinnakkaisalueena tarkoituksenaan rakentaa yhteisön historiatietoisuutta ja historiallista identiteettiä.

'Historiapoliitikalla' tarkoitetaan julkisen vallan puuttumista historianesitysten laatimiseen ja välittämiseen. Historiapoliitikka ilmenee pyrkimyksinä tukea valtaeliitin kannalta toivottavaa eetosta ja sisältöä historiakulttuurissa. Äärimillään julkinen valta säättää suoranaisia muistilakeja kuten Putinin Venäjän ja Sarkozyn Ranskan tapauksissa. Toisaalta historiapolitiikka voi olla myös vapauttavaa, kuten tukiessaan sovitteluvia historianesityksiä konfliktinjälkeisessä yhteiskunnassa.⁶ Historiapoliitikka ilmenee poliittisten johtajien retoriikassa, jossa he legitimoivat

toimiaan viittaamalla sopiviin historiallisiin analogioihin ja antamalla menneisyyden tapahtumille itselleen sopivia merkityksiä.

Artikkelini edustaa historian yhteiskunnallisen käytön tutkimusta. Lähdän liikkeelle suurten kertomusten kestävämmyyden tietoteoreettisista perusteluista. Sen jälkeen tarkastelen kansainvälisten esimerkkien pohjalta niitä periaatteita, joilla historiakulttuurin ja historianopetuksen tutkijat ja kehittäjät arvelevat voitavan vahvistaa historian merkityksellisyyttä.

Suurten kertomusten kestävämmyyys

Suurten kertomusten jälkikaikuja tapaa Suomessakin keskusteltaessa historianopetuksesta. Keskustelijat kaipaavat usein koululta yhteisön jatkuvuudesta todistavan kertomuksen välittämistä. Lukion opetussuunnitelman muuttuessa 1990-luvulla teemoittain eteneväksi keskustelijat kysyivät, eikö ainakin oman maan historia pitäisi esittää suurena kansallisena kertomuksena. Jopa historian tiedeyhteisön edustaja saattaa huolestua koko menneisyyden kattavien kronologisten linjojen häviämisestä kouluopetukses-

4. Kansallisten suurten kertomusten kansainvälinen ongelma oli esillä Yhdistyneiden Kansakuntien yleiskokouksessa 24.10.2013. Keskustelussa, joka käytiin YK:n kulttuuristen ihmisoikeuksien asiantuntijan Farida Shaheedin historianopetusta ja -kirjoitusta koskevan raportin pohjalta, Euroopan Unionin delegaatio toi esiin historian oppikirjojen valtiokeskeisten kertomusten ongelman. *Statement by Ms. Farida Shaheed, Special rapporteur in the field of cultural rights*, <http://papersmart.unmeetings.org/media/70334/statement-by-farida-shaheed> (23.1.2015).

5. Hannu Salmi on suomalaisen esimerkein valottanut historiakulttuurin käsitettä. Hannu Salmi, *Menneisyyskemuksesta hyödykkeisiin. Historiakulttuurin muodot*. Teoksessa Jorma Kalela & Ilari Lindholm (toim.) *Jokapäiväinen historia*. SKS 2001, 134–150; Käsitteen saksalaisista alkujuurista ks. Jörn Rüsen, *Was ist Geschichtskultur. Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken*. Teoksessa *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins sich in der Zeit zurechtzufinden*. Böhlau 1994, 211, 234.

6. Sirkka Ahonen, *Coming to Terms with a Dark Past. How Post-Conflict Societies Deal with History*. Peter Lang 2012, luvut 3 ja 4.

Paitsi tietoteoreettinen, suurten kertomusten ongelma on eettinen. Historiankirjoittaja ei ole oikeudenmukainen menneisyyden ihmisille, jos hän sulkee heikkojen kokemukset ulos kertomuksesta. Menneisyyteen kohdistuvan merkityksenannon kieltäminen ryhmältä on identiteetin riistämistä. Historia voi palvella yhteisön eri ryhmien identiteettitarpeita tasapuolisesti vain olemalla avoin eri ryhmien menneisyydelle antamille merkityksille. Tämä koskee erityisesti kollektiivisen muistin herkkiä osa-alueita.¹⁰ Oppikirjassa ristiriitatiedon korvaaminen valkoisilla läiskillä jättää tapahtumien selittämiseen aukkoja, jotka loukkaavat historian uhreja. Suurten kertomusten aukot ovat pitkään uhmanneet historian etiikkaa. Neuvostoliiton suuressa kertomuksessa toinen maailmasota syytti 2000-luvulle asti ilman Molotov–Ribbentrop-sopimusta, mikä loukkasi Baltian kansojen historiatietsuutta. Suomen suuressa kertomuksessa ei ennen 1970-lukua ollut sijaa toisen maailmansodan aikaiselle Suomen ja Kolmannen valtakunnan yhteistyölle, mikä loukkasi Suomen rauhanopposition muistoa. Ranskan suuressa kertomuksessa ei ollut paikkaa ranskalaisten osuudelle Holokaustiin eikä siirtomaasotien julmuuksille. Israelin oppikirjat kaihtoivat Palestiinan mainitsemista edes maailmasotien välistä aikaa kuvatessaan.¹¹ Kirjoittajat ohittivat syyllisyyttä aiheuttavat teot ja seuraamukset.

Inklusiivisuuden etiikka edellyttää yhteisön eri ryhmien kokemusten tasapuolista mukaan ottamista historian esityksiin. Sen noudattamista vaikeuttavat osaltaan historian esityksiin kohdistuvat retoriset odotukset. Niitä liittyy ennen muuta suurelle yleisölle ja koulunuorisolle kirjoitettavaan historiaan. Positivistisen käänteen jälkeiset historioitsijatkin, jotka tutkimustyössään tukeutuivat tiukasti lähteisiin, tuottivat suurelle yleisölle kirjoittaessaan ennen muuta kohottavia kansallisia kertomuksia. Kansakunnan idea ja retoriikan tyylilliset vaatimukset uhmasivat tietoteoreettista positivismia. Jotta kertomuksen juoni etenisi retorisesti vahvana ja vaikuttavana,

kirjoittaja karsi sivujuonia ja syrjäytti sivutoimi-joita. Näin vähemmistöjen kokemukset jäivät marginaaliin. Euroopan perinteisissä oppikirjoissa Pohjolan saamelaiset, Venäjän suomensukuiset ja keskiaasialaiset kansat, Espanjan basakit, Ranskan ja Britannian keltit ja eri maissa asuvat romanit putosivat pois. Ranskalaiset 1970-luvun uuden aallon sosiologit moittivatkin oppikirjoja kolonialistisiksi. Hegemoniset kertomukset eivät enää postkoloniaalisessa maailmassa olleet hyväksyttäviä, sillä vähemmistöt yksi toisensa jälkeen ottivat itselleen äänen ja tulkitsivat menneisyyttä omista lähtökohdistaan. Aikaisemmin poliittisesti ja kulttuurisesti vaiennettujen ryhmien näkökulmien mukaan ottaminen on postkoloniaalisen ajan historiankirjoituksessa uskottavuuden ehto.¹²

Historia on yhteisölle ja sen jäsenille voimavara tulevaisuuteen orientoitumisessa, mistä syystä minkään ryhmän jäsenen ei eettisestä näkökulmasta katsoen pidä kokea jäävänsä kertomuksesta ulossuljetuksi sillä tavoin kuin kirjailija Mikael Niemen mukaan tapahtui koulupojalle historiantunneilla pohjoisruotsalaisessa Pajalan kunnassa 1960-luvulla:

Ajan myötä meille selvisi, ettei kotiseutumme itse asiassa oikeastaan kuulunut Ruotsiin. [...] Kasvoimme puutteen keskellä. Emme aineellisen puutteet,

10. Sosiaalisen inklusiivisuuden vaatimuksesta ks. Stuurman & Grever 2007, 5–9; Natalie Zemon-Davies, Who Owns History. Teoksessa Anne Ollila (toim.) *Historical Perspectives on memory*. SHS 1999, 19–34. Historian esitysten eettisestä ulottuvuudesta valvoitteena ja ongelmana ks. esim. Saul Friedlander, Probing the limits of representation. Teoksessa K. Jenkins (toim.) *The Postmodern History Reader*. Routledge 1997.

11. Asima A. Ghazi-Bouillon, *Understanding the Middle East Peace Process. Israeli Academia and the Struggle for Identity*. Routledge 2009, 131.

12. 'Postkoloniaalisella' tilanteella en tarkoita pelkästään siirtomaavallan jälkeistä aikaa, vaan eri yhteiskunnissa vallan keskuksen sijasta sen reuna-alueilla vaikuttavien, ennen alistettujen toimijoiden uutta mahdollisuutta saada äänensä kuuluviin ja historiansa esille.

siinä suhteessa meillä ei ollut hätää, vaan identiteetin puutteen. Me emme olleet mitään. Vanhempamme eivät olleet mitään. Esi-isämme eivät olleet hetkautta- neet Ruotsin historiaa suuntaan eivätkä toiseen.¹³

Postkoloniaalisen historiankäsitteiden mukaan kertoja kohtelee menneisyyden eri toimijoita oikeudenmukaisesti vain jos hän tapahtumia selittäessään vaihtelee näkökulmaa ryhmästä toiseen ja näin noudattaa historiallisen tiedon ominaisuusluonnetta.¹⁴ Poliittisesti rajattu näkökulma väärentää historiaa useammin kuin suoranaiset asiavirheet. Poliittiset johtajat, jotka arvostelevat historianesityksiä yhteisestä kertomuksesta poikkeamisesta, tukeutuvat näin kestävämmään käsitykseen historiallisen tiedon luonteesta.

Historiasodat koulussa

Kansalliset suuret kertomukset sytyttävät ja ylläpitävät historiasotia eri puolilla maailmaa. Historian esityksillä käydään symbolisia sotia ennen muuta historiakulttuurissa ja historianopetuksessa. Patsaskiistoja leimahtaa milloin Tallinassa, milloin Skopljessa, ja oppikirjasotia joudutaan jatkuvasti sovittamaan kansainvälisten järjestöjen suojissa. Tässä alaluvussa tarjoan esimerkkejä eri maailmankolkkien historianopetuksesta koskevista kiistoista.

Australiassa poliittiset suhdannevaihtelut ylläpitävät historiasotaa. 1980-luvulla historianopettajat noudattivat postkolonialistista kriittistä historiankirjoitusta, jota labour-puolue tuki. Seuraavalla vuosikymmenellä konservatiivinen pääministeri John Howard hyökkäsi ”surunauha-historioitsijoita” vastaan. Howardin mukaan he kiinnostivat opiskelijoiden huomion maanosan uudisraivaajien uhrausten sijasta alkuperäisväestön kärsimykseen ja vaativat hallitusta esittämään uhreille anteeksipyyntöjä ja maksamaan näille korvauksia. Hän kehotti historianopettajia palaamaan opetuksessaan kaanoniin, jonka mukaan 1700-luvulla maanosaan muuttaneet britit olivat urheita uudisraivaajia eivätkä julmia val-

taajia. Howard syytti kriittisiä historianopettajia muodikkaan syyllisyysteollisuuden myötäilemisestä. Julkisten anteeksipyyntöjen kulttuuri oli- kin nopeasti levinnyt maasta toiseen siitä lähtien, kun Willy Brandt polvistui Holokaustin muistomerille Varsovassa vuonna 1970.¹⁵ Australiasa labour-hallituksen anteeksipyyntö- ja korvaushanke oli edennyt jo pitkälle, kun Howard pysäytti sen. Kun labour-puolue tuli uudelleen valtaan vuonna 2012 ja jatkoi alkuperäisväestön hyvittelyä, Howard uudisti hyökkäyksensä oppositiosta käsin. Nyt hän moitti hallitusta siitä, että uudet, monikulttuurisuuskasvatusta toteuttavat opetussuunnitelmat kielsivät Australian länsimaisen perinnön.¹⁶

Japani ja Kiina ovat käyneet historiasotaa jo parin sukupolven ajan, aiheena ennen muuta toisen maailmansodan aikainen Nankingin verilöyly, josta japanilaiset oppikirjat pitkään vaike- nivat. Myös Koreoiden meneillään oleva historiasota koskee toista maailmansotaa, kun taas Indonesiassa mielipiteitä jakaa kommunistien ja länsimaiden tukemien oikeistolaisten välillä 1960-luvulla käyty verinen sisällissota, josta oppikirjat vaikenivat. Vaikeneminen ei häivytä kollektiivisen muistin jakoja. Indonesiassa 1960-luvun sodan julmuudet on nostettu esille poliittisten suhdanteiden vaihduttua 2000-luvulla. Espanjassa, jossa poliitikot Francon kuoleman jälkeen sopivat yhdessä unohtavansa hankalan menneisyyden, sitä on 2000-luvulla ryhdytty kiihkolla avaamaan uudelleen. Jugoslaviassa,

13. Mikael Niemi, *Populäärimusiikkia Vittulajänkältä*. Suomentanut Outi Menna. Like 2000.

14. Historiankirjoittajan oikeudenmukaisuuden veloitteesta ks. Kalela 2012, 35.

15. Julkisten anteeksipyyntöjen kulttuurin leviämisestä ks. Jan Löfström, Johdanto. Teoksessa Jan Löfström (toim.) *Voiko historiaa hyvittää? Historiallisten vääryyksien korjaaminen ja anteeksiantaminen*. Gaudeamus 2012.

16. Anna Clark & Stuart Macintyre, *History Wars*. Melbourne University Publishing 2003; John Howard revives history wars in attack on Labour curriculum. *Australian*, September 28, 2012.

jossa diktaattori Josip Tito koko pitkän valtakautensa ajan kielsi toisen maailmansodan aikaisen sisällissodan muistamisen, historiasota virisi uudelleen 1990-luvun hajoamissotien alla ja aikana. Oppikirjoissa Serbien, kroaattien ja muslimien uhrius- ja syyllisyyskertomuksista tuli taistelevien osapuolten symbolisia aseita.¹⁷

Euroopassa itäblokin hajoaminen viritti eroneissa maissa pyrkimyksiä hyödyntää historiaa kansallisiin tarkoituksiin. Uudet valtaa käyttävät eliitit elvyttivät vanhat kansakuntien synty tarinat kansakuntien uudelleenrakentamisen välineiksi. Liettuassa otettiin 1990-luvulla uudelleen käyttöön 1930-luvulla kirjoitettu nationalistinen Liettuan historian oppikirja.¹⁸ Virossa uusi historian opetus suunnitelmalla uusinsi sotien välisen ajan kansallista synty tarinaa.¹⁹

Historiasodat kytkeytyvät usein kuumaan päivänpolitiikkaan. Irakissa amerikkalaiset edellyttivät Saddam Husseinin kukistettuaan historian oppikirjojen pikaista uudelleen kirjoittamista. Baath-puolueen vaalima suuri kertomus Irakin voittoaistasta taistelusta siionistista imperiaalisista vastaan kiellettiin, ja sen tilalle kirjoitettiin fukuyamalainen vapauskertomus. Uuteen kertomukseen jäi hämmentävän paljon aukkoja, jotka piilottivat näkyvistä joukon kyteviä etnisiä ja uskonnollisia ristiriitoja.²⁰ Kokoavaksi identiteettikertomukseksi fukuyamalainen kertomus ei ollut tarpeeksi kestävällä pohjalla.

Venäjällä Kreml asetti vuonna 2009 komission vastustamaan ”historian väärentämistä”. Komission piti puolustaa etenkin toisen maailmansodan, ”suuren isänmaallisen sodan”, kertomusta, joka oli Neuvostoliitossa toiminut kansallisen identiteetin tukipilarina, mutta joutunut 1980-luvulta lähtien historiankirjoituksen glasnostin rapauttamaksi. Vaikka Putin katui samana vuonna julkisesti neuvostoarmeijan toisen maailmansodan aikana Katynissa tekemää puolalaisten upseerien joukkomurhaa, hän edellytti kouluilta ”suuren isänmaallisen sodan” opettamista puhtaasti rakentavana selviytymisen ja sankaruuden kertomuksena. Venäläisten piti

saada jatkossakin tuntea ylpeyttä isänmaastaan.²¹

Vuonna 2013 Putin pyrki määrätietoisesti yhtenäistämään historian oppikirjat kansakunnan suuren kertomuksen pohjalta. Hänen asettamansa työryhmä laati luettelon oppikirjoissa välttämättä esitettävistä asioista. Yhteisen kaanonin tarkoitus oli moraalinen. Historian oppikirjan tuli kasvattaa Venäjälle lojaaleja kansalaisia. Oppikirjojen tuli ”alleviivata kansan urotekoja esimerkkeinä korkeasta isänmaallisuudesta ja uhrautumisesta isänmaalle” eikä murehtia menneisyyden virheitä ja rikoksia.²² ”Koululaiselle tulee muodostaa selvä vakaumus, että juuri tällainen on historia, ja rakentaa muuri muita tulkintoja vastaan”, kommentoi Moskovan tiedeakatemian historian instituutin johtaja hanketta.²³ Menneisyyden odotettiin toimivan tulevaisuuden positiivisena voimavarana.

Putinin tarkoitus oli tuottaa yksi ja yhteinen oppikirja, jonka punaisena lankana olisi Venäjän suuruuden hallitsijasukujen ja yhteiskuntamuotojen vaihtelusta riippumaton tuhatvuotinen jatkumo. Oppikirja alkaisi Venäjän synnystä Moskovan suuriruhtinaskunnan valloitusten tu-

17. Sirkka Ahonen 2012, luvut 2.3 ja 3.3.

18. Ruta Kazlauskaitė-Gürbüz, Historian opetus Liettuassa. *Idäntutkimus* 2 (2013), 44–57.

19. Sirkka Ahonen, *Clio Sans Uniform. A study of the Post-Marxist transformation of history curricula in East Germany and Estonia, 1986–1991*. Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia B 264. Suomalainen Tiedeakatemia 1992; ks. myös Mare Oja, The image of the other in the history of Estonia on the basis of contemporary textbook analysis. Teoksessa *Yearbook 2013. International Society for History Didactics*. Wochenschau Verlag 2013.

20. Teaching history in Iraq. *The Economist*, November 8th, 2003.

21. Markku Kangaspuro, Pääkirjoitus. *Idäntutkimus* 4 (2013), 1–2; Jukka Mallinen, Venäjälle luodaan mahtikäskyllä uutta historiaa. *Kanava* 6 (2013), 21–24.

22. Venäjä yhtenäistää historiankirjojaan. *Helsingin Sanomat* 28.8.2013.

23. Lainaus artikkelissa Mallinen 2013, 23.

loksena ja jatkuisi kertomuksena hallitsijoiden saavutuksista. Kertomus todistaisi vastaansanomattomasti vahvan valtion välttämättömyyden ja siunauksellisuuden. Vähemmistökansojen vaihtoehtoiset kertomukset eivät suureen kertomukseen kuuluisi.²⁴ Jukka Mallinen tulkitseekin Putinin hankkeen nimenomaan yritykseksi luoda kansalais-yleisvenäläinen identiteetti.²⁵ Kaavailtu oppikirja herätti voimakasta vastustusta Venäjän Federaation reunamaiden historianopettajissa, erityisesti turkkilaisten muslimkansojen edustajissa.²⁶

Unkarissa ensimmäinen vapailla vaaleilla vuonna 1990 valittu eduskunta säätii lain virallisesta historiantulkinnasta, jossa keskeistä oli vuoden 1956 kansannousun korottaminen kansalliseksi vapaustaisteluksi. Lisäksi laki nosti keskiöön ensimmäisen maailmansodan jälkeisen Trianonin rauhan (1920) identiteettikertomuksen.²⁷ Trianonin rauha merkitsi kansallistietoisille unkarilaisille historiallisen valtakunnan silpomista ja väestön epäoikeudenmukaista hajottamista neljään eri valtioon. Trianonin pahoittelu 2000-luvulla oli suuren kansallisen kertomuksen elvyttämistä. Pyrkimys institutionalisoitui Unkarin uuden perustuslain alkuluvussa, *preambulumissa*, vuonna 2012. Alkuluvun ”Kansallinen uskontunnustus”, jonka eksklusiivisesti allekirjoittivat ”Me, unkarilaisen kansakunnan jäsenet”, julisti kansakunnalla olevan neljä velvoittavaa ylpeyden aihetta: valtion perustajan Pyhän Tapanin työ, esi-isien vuosisatainen taistelu itsenäisyyden puolesta, kansakunnan henkiset saavutukset ja sen vuosisatainen työ Euroopan puolustajana islamia vastaan.²⁸

Perustuslain *preambulumin* ja sen mukaisen historiakulttuurin ja historianopetuksen välittämä kansallinen kertomus sisälsi historiasodan sytykkeitä. Kertomuksen sisäänrakennettu kutsu Unkarin suuruuden palauttamiseen ensimmäisen ja toisen maailmasodan perintöjä korjaamalla loukkasi neljän naapurimaan, Romanian, Slovakian, Kroatian ja Serbian integriteettiä. Unkarilaisvähemmistöt olivat elimellinen

vaikkakin ulkoisten poliittisten mullistusten mukanaan tuoma osa kunkin mainitun maan rakennetta ja olemassaoloa. ”Kansallisen uskontunnustuksen” aiheuttama ulkounkarilaisten liikehdintä johtikin levottomuuksiin naapurimaissa.²⁹

Symbolisia historiasotia käydään niin rakennetun ympäristön historiakulttuurissa kuin historian oppikirjoissa. Unkarissa on 2010-luvulla käyty useita paikallisia kiistoja kansallismielisten ja sosialidemokraattien välillä patsaiden pysyttämisenestä amiraali Horthylle, sotien välisen ajan diktaattorille. Virossa käytiin vuosina 2006–2007 venäläisten ja virolaisten välillä kamppailu pronssisoturista. Makedoniassa käydään patsasotaa Aleksanteri Suuresta. Koulukirjoissa symboliset sodat ilmenevät samaan aikaan kansallismielisten kertomusten kanonisointina.³⁰

Kansallismielisen kertomuksen välittäminen julkisen historiakulttuurin ja historianopetuksen avulla tähtää kollektiivisen muistin manipuloimiseen. Kun yhteisö kuitenkin rakentaa muistinsa ennen muuta keskinäisessä vuorovaikutuksessaan, manipuloivan poliittisen eliitin ja muistavan kansan välille kehittyi historiasotia. Niiden sovittelamisen vaikeudesta on Euroopan 1980–2000-luvuilta lukuisia esimerkkejä. Virossa neuvostokauden pakkohistorian purkaminen

24. Kangaspuro 2013, 1–2.

25. Mallinen 2013, 21–24.

26. Tatarstanin edustajan Marat Gibatdinovin puheenvuoro Euroclion konferenssissa *Reflecting Remembrance* Erfurtissa 7.–13.4.2013.

27. Heino Nyyssönen, *The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary*. SoPhi 1999; Heino Nyyssönen, Ungarn i skuggan av Trianon. *Nordisk östforum* 18:1 (2004), 43–57.

28. Katalyn Miklossy, Unkarin perustuslaki ja valikoiva muisti. *Idäntutkimus* 4 (2013), 3–10.

29. Heino Nyyssönen, Muisti ja perustuslaki. *Idäntutkimus* 4 (2013), 11–21.

30. Ks. esim. Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner & Claudio Fogu, *The Politics of memory in Post War Europe*. Duke University Press 2006.

johti viron- ja venäjänkielisen väestön väliseen historiasotaan³¹, joka jatkuu 2010-luvulla niin historian tutkimuksessa, historiakulttuurissa kuin kouluopetuksessa. Sekä Euroopan neuvosto että Euroopan historiakasvattajien järjestö Euroclio ovat sovitelleet sodan osapuolia kokoamalla niitä edustavia historianopettajia yhteen laatimaan moninäkökulmaista opetusmateriaalia.³² Ehkä tarmokkain vastaanlainen sovitteilyritys on tapahtunut entisen Jugoslavian alueella, jossa 1990-luvun alun hajoamissodat jättivät jälkeensä etnisten ryhmien historiasodan. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö ETYJ samoin kuin Euroopan neuvosto, Euroclio, kansainvälistä oppikirjatutkimusta harjoittava Georg-Eckert-Institut ja George Sorosin ylläpitämä Open Society Forum ovat 2000-luvun alusta lähtien koonneet opettajia kehittämään opetusmateriaaleja ja keskustelemaan opetussuunnitelmista yhdessä kansainvälisten toimijoiden kanssa. Tulokset ovat olleet hitaita saavuttaa.³³ Samansuuntaisia ovat uutiset esimerkiksi Kiinan ja Japanin, Australian ja Indonesian historiasodista: rauhaan on vaikea päästä.

Historiasotien sovittelun vaikeus johtuu suurten kertomusten myyttisyydestä ja identiteettiä rakentavasta merkityksestä. Myytit ovat yhteisöille liian tärkeä voimavara purettaviksi. Syyllisyys- ja uhriuskertomukset pitävät yllä yhteisön moraalista itsetuntoa. Yhteisen identiteetin varassa yhteisö kykenee yhteisiin tulevaisuudenodotuksiin. Koska myyttiset identiteettikertomukset kuitenkin ovat sosiaalisesti ulosulkevia, niiden välille kaivataan sovittavaa dialogia ja dialogin avaamiseksi yhteisön jäseniltä kriittisen tekstinkäsittelyn taitoja. Kriittiset taidot riippuvat opetuksesta. Jos historianopetus konfliktin jälkeisessä tilanteessa keskittyy ryhmäidentiteettien rakentamiseen, se jatkaa historiasotaa. Dialogisena opetus sen sijaan palvelee symbolista aseistariisuntaa. Historiapoliittika ja historiallinen valistus ovat näin toistensa vastavoimia, joiden välissä historianopettajat toimivat.

Essentialismista irtautuminen

Länsimaissa historianopetuksen kehittäjät ovat jo sukupolven ajan toteuttaneet kriittistä ja dynaamista tiedonkäsitystä, tukeutuen historian tietoteoriaan ja didaktiseen tutkimukseen. Teoria ja tutkimus tukevat opetuksen vapauttamista essentialismista eli totutun, usein poliittisesti sanktioidun kaanonin uusintamisesta. Kaanon ei ole tiedollisesti kestävä rakennemalli, sillä historia rakentuu jatkuvasti uudelleen niin tutkimuksessa kuin yhteisön eri ryhmien vuorovaikutuksessa. Uudet näkökulmat ja kertyvä todistusaineisto muuttavat ja varioivat historian esityksiä. Siksi historian ”osaamiseen” kuuluu olennaisesti valmius kysyä, mistä tieto on peräisin ja mistä näkökulmasta kukin kertomus on laadittu.

Kaanon on ollut kriittisen keskustelun kohteena jo 1970-luvulta lähtien, jolloin historianopetuksen tutkijat kehittivät Britanniassa ”uuden historian” ohjelman. Se tarkoitti opetussuunnitelman keskittämistä historiallisen ajattelun taitoihin kuten lähdekritiikkiin, ristiriitatiedon käsittelyyn ja moniperspektiiviseen selittämiseen.³⁴ ”Uuden historian” mukainen opetussuunnitelma jäsenyi tietoteoreettisten käsitteiden eikä tapahtumasisällöistä koostuvan kaanonin mukaan. Kaanonin omaksumisen sijasta oppilaat rakentaisivat itselleen käsityksen historiallisen tiedon luonteesta ja oppisivat kyseen-

31. Ahonen 1992; Sirkka Ahonen, Politics of identity through history curriculum. Narratives of the past for social exclusion – or inclusion? *Journal of Curriculum Studies* 33 (2001) 8, 179–194.

32. Euroclio Newsletter December 2004, <http://www.euroclio.eu/Newsletter> (5.9.2013).

33. Ahonen 2012, 138–146; Heike Karge & Katarina Batarilo, Norms and Practices of History Textbook Policy and Production in Bosnia-Herzegovina. Teoksessa Augusta Dimou (toim.) *Transition and the Politics of History Education in Southeast Europe*. V & R Unipress 2009.

34. Denis Shemilt antoi uudelle historianopetukselle tutkimuksellisen pohjan, jota myöhemmin esim. Peter Lee on vahvistanut. Ks. esim. Denis Shemilt, The Devil's Locomotive. Aikakauskirjan erillisjulkaisussa *Philosophy of History Teaching, Beiheft 22, History and Theory 22*, 1983, 1–18.

alaistamaan valmiit kertomukset. Uusi oppimiskäsitys näkyy oppikirjoissa siten, että sivuaukeamat sisältävät runsaasti otteita lähteistä ja historioitsijoiden ristiriitaisista teksteistä.

Uudentyyppiset oppikirjat herättävät kuitenkin suuressa yleisössä edelleen kysymyksiä: Missä on yhteinen kertomus? Onko lasten historia-tutkijaleikissä tolkkua? Mitä hyötyä historiasta on, jos se ei tarjoa yhteisölle yhteistä samaistumisen kohdetta? Eikö historia ole luonteeltaan kertomusta ja tarkoitukseltaan yhteisön identiteettiä rakentavaa?³⁵ Vastaukset ovat osaksi tietoteoreettisia, osaksi eettisiä. Historia on tietoteoreettiselta luonteeltaan moniperspektiivistä ja sen kouluopetus eettiseltä tarkoitukseltaan ihmisryhmien välistä sietoa kasvattavaa. Ei ole odottamatonta, että ”uusi historia” on toiminut viitekehysenä, kun kansainvälinen yhteisö on sovitellut historiasotia konfliktinjälkeisissä yhteiskunnissa. Kansainväliset toimijat kuten Euroopan neuvosto ja Euroopan historianopettajien yhdistys Euroclio ovat kouluttaneet opettajia moninäkökulmaiseen ja kriittiseen opetustapaan niin Neuvostoliiton kuin Jugoslavian hajoamisen jälkeisissä maissa.³⁶

Australian historiasotaan osallistunut Robert J. Parkes esittää käsityksensä, että koulun historianopetuksen pitäisi olla luonteeltaan historiografista, keskustelua muuttuvista historiankäsityksistä, ja sellaisena tarjota oppilaalle käsitys siitä, että historioitsija ”tekee” historian, ei ”löydä” sitä ja historian tieto on dynaamisesti muuttuvaa ja kasvavaa. Oppikirjan pitäisi näin sisältää eri historiankirjoittajien tulkintoja menneisyydestä.³⁷

Yhteisön eri ryhmien historiallisten identiteettien tunnustaminen ja sen edellyttämä moninäkökulmaisuus ovat nykypäivänä eurooppalaisen historianopetuksen pääperiaatteita. Vain sosiaalisesti inklusiivisena yhteisen koulun historianopetus palvelee nopeasti moninaistuvaa yhteiskuntaa. Tyypillinen koululuokka sulkee piiriinsä monenlaisia menneisyyden kokemuksia, joita ei voi sivuuttaa loukkaamatta opiskeli-

joiden identiteettitarpeita – ja kieltämättä historiallisen tiedon ehtoja.

Menneisyydessä edultaan vastakkain joutuneiden ryhmien mukaanoton vaatimus edellyttää, että opetussuunnitelma tarjoaa monikätkin prismän, joka auttaa opiskelijaa suhteuttamaan yhteisön eri ryhmien muistit toisiinsa. Prisma on historianopiskelussa niin tietoteoreettisesti kuin yhteiskuntaeettisesti kestävämpi työkalu kuin perinteestä uusinnettu tai ylhäältä ohjattu kaanon.

Kaanonilla on kuitenkin edelleen taipumus hiipiä takaisin opetussuunnitelmiin. Syynä on essentialismi, oletus tiettyjen asioiden ja niihin kytkettyjen merkitysten turvallisesta pysyvyydestä. Essentialismin lähtökohtana on usko, että valituilla sisällöllä on enemmän ja pysyvämpää merkitystä kuin ohitetuilla. Nuorisolle toki pitää opettaa merkityksellisiä asioita eikä mitä tahansa. Tähän vetosi pääministeri Margaret Thatcher arvostellessaan 1980-luvulla ”uutena historiana” tunnettua peruskoulun opetussuunnitelmavaihtoehtoa. Sen sisältö muodostui näennäisen satumanvaraisista teemoista, jotka vaihtelivat suomuomioiden arvoituksesta lääketieteen historiaan. Niiden yhteydessä opiskelijat perehtyivät ennen muuta ristiriitaisten lähteiden käsittelyyn ja tapahtumien moninäkökulmaiseen selittämiseen. Essentialistiset arvostelijat kuten pääministeri kysyivät: missä ovat merkitykselliset asiat

35. Näitä kysymyksiä esittävät ajoittain myös historian professorit. Ks. Vahtola 1997; Nils- Erik Villstrand & Ann-Catrin Östman, Erilaistamisen sietämätön keveys, Ruotsi, Suomi ja pitkä yhteinen historia. *Historiallinen Aikakauskirja* 111:2 (2013), 227–234.

36. Ahonen 2012; ks. myös Robert Stradling, *Multiperspectivity in History Teaching. A guide for teachers*. Council of Europe 2003; Matra project in Baltic Schools. *Euroclio Newsletters* 2005–2006, www.euroclio.eu (5.9.2013).

37. Robert J. Parkes, Reading History Curriculum as Post-colonial Text. Towards a Curricular Response to the History Wars in Australia and Beyond. Teoksessa *Curriculum Inquiry*. Wiley Online Library 37:4, 6.12.2007, 383–400. Historiankirjoittajan roolista ks. Kalela 2012, 36, 54, 103.

kuten Tudorien kultakausi, imperiumin rakentaminen ja Britannian taistelu 1900-luvun diktaattoreita vastaan? Arvostelijat kaipasivat perinteisesti kunnioitettujen saavutusten kaanonin. Kaanonin puolustanut historioitsija Richard J. Evans, katsoi ”sisällyksettömän” historian olevan köykäistä postmodernismia, joka kieltää asioilla olevan mitään kiinteitä merkityksiä.³⁸ Kaanonin vastustajat puolestaan viittasivat kaanonien sosiaalisesti ulosulkevaan luonteeseen. Historian tapahtumien ja ilmiöiden merkityksien määrittäminen ei heidän mukaansa saanut olla minikään tahon yksinoikeus.³⁹

Yhdysvalloissa kaanonin kaipuu kasvoi 1980-luvulla. Sitä ruokki yleinen huoli siitä, opettaako koulu arvokkaita asioita. Huoli sai konservatiiviset kulttuurikriitikot esittämään listoja asioista, jotka jokaisen amerikkalaisen tuli tietää historiasta. Kulttuurikonservatiivien lipunkantajia oli Allan Bloom, jonka teosta *The Closing of the American Mind* (1987) vastustaja L. W. Levine polemisoi kriittistä historianopetusta puolustavalla kirjalla *The Opening of the American Mind* (1996). Levine oli provosoitunut Yhdysvaltain senaatin päätöksestä torjua vuonna 1994 historianopetuksen uudet standardit, jotka olisivat painottaneet vähemmistöjen historiaa Amerikan menneisyyden perinteisten ikonien kustannuksella. Kiivas julkinen kulttuurisota essentialistien ja ”uuden historian” edustajien välillä käytiin myös Britanniassa.⁴⁰ Tanskassa puolestaan historiandidaktikko Harry Haue ehdotti opetussuunnitelmaan luetteloa jokaisen tanskalaisen muistettavista historian asioista.⁴¹ Hauen ajatus ei pohjoismaisessa historiandidaktisessa keskustelussa saanut vastakaikua. Essentialismi opetussuunnitelmallisena periaatteena oli pohjoismaisten didaktikkojen keskustelussa hylätty jo 1980-luvulla.⁴² Esimerkiksi Ruotsin opetussuunnitelma perustui vuonna 2012 lähinnä historian oleellisten ajattelutaitojen eikä materiaalistien sisältöjen määrittämiseen. Opetussuunnitelman mukaan opiskelijan tuli myös pohtia, miten ja mihin historiaa käytetään.⁴³

Vakioitu tapahtumien ja ilmiöiden kaanon opetussuunnitelman tekijöiden ohjenuorana edustaa essentialistista näkemystä, joka ei kestä tietoteoreettista kritiikkiä. Kaanonin puolustaminen yhteisön kokoajana kaatuu kaanonin sosiaaliseen ulosulkevuuteen. Historia menneisyyden esitysten kenttänä sulkee sisäänsä alati kasvavan määrän erilaisia kertomuksia, joita syntyy yhteisön eri ryhmien antaessa menneisyyden ilmiöille erilaisia merkityksiä.

Historianopettajan dilemma

Eri puolilla maailmaa historian oppikirjojen kirjoittajat ja opettajat ovat joutuneet puolustusasemiin poliitikkoja vastaan köydenvedossa historiallisen tiedon luonteesta ja historian etiikasta. Itse opettajienkin valmius irtautua perinteisestä kaanonista on kuitenkin vaihdellut. Saksassa, jossa vaikean historian käsittelyllä on jo kahden sukupolven perinne, opettajat eivät Saksojen yhdistymisen jälkeen yrittäneetkään vaieta, vaan tarttuivat Gauckin komission varjossa DDR:n jättämiin tabuihin ja traumoihin. Kun DDR aluksi esiintyi uusissa oppikirjoissa pelkkänä ihmisoikeuksien autiomaana, opettajat ilmaisivat pian huolensa siitä, etteivät oppikirjojen

38. Richard J. Evans, *In defence of history*. Granta Books 1997, 240–241.

39. Ks. esim. Joke van der Leeuw-Roord, *Yearning for Yesterday. Efforts of History Professionals in Europe at Designing Meaningful and Effective School History Curricula*. Teoksessa Linda Symcox & Arie Wilsschut (toim.) *National History Standards. The Problem of the Canon and the Future of Teaching History*. Information Age Publishing 2009.

40. K. Crawford, *A History of the Right. The Battle for Control of National Curriculum History 1989–1994*. *British Journal of Educational Studies* 23 (1995), 433–456.

41. Harry Haue, *The transformation of history textbooks from national monuments to global agents*. *Norddidactica* 1 (2013), 80–89, www.kau.se/norddidactica (15.10.2013).

42. Ks. esim. Sven Sødning Jensen, *Historieundervisningsteori*. Christian Ejlers’ Forlag 1978.

43. Historia, http://www.skolverket.se/polopoly_fs/1.174546!/Menu/article/attachment/History.pdf (10.10.2013).

DDR:ään liittämät merkitykset suinkaan aina vastanneet yhteisön kollektiivista muistia. Eriytyisesti menneisyyden arki näyttäytyi vanhojen ihmisten muistissa ”ostalgie” sävyttämänä. Opikeirijöiden tekijät sisällyttivätkin jatkossa kirjoihin tavallisten ihmisten arjen historiaa ja tasoitivat sen avulla poliittisen historian dualistisia tulkintoja. Yhtyneen Saksan historian opetus muuttui näin dialogiseksi ja moniperspektiiviseksi.⁴⁴

Ranskassa opettajat aktivoituivat puolustamaan kriittistä historianopetusta viimeistään vuonna 2005, jolloin poliittinen oikeisto käynnisti hankkeen muistilain säätämiseksi. Tuhat opettajaa ja tutkijaa allekirjoitti kansalliskokoukselle lakia koskevan vastalauseen.⁴⁵ Britanniasakaan konservatiivit eivät 1980-luvulla ja 1990-luvun alussa onnistuneet kuin osaksi suuren kertomuksen palauttamisessa kouluun, koska historianopetuksen tutkijat ja asiantuntijat pitivät kriittistä tiedonkäsittelyä painottavan ”uuden historian” puolta. Opetussuunnitelmista tuli monimutkainen kompromissi kriittisen tiedonmuodostuksen harjoitusten ja yhteisön identiteettiä rakentavien sisältöjen välillä. Opettajia vaatimusten moninaisuus rasitti, mutta ”uuden historian” opettaminen säästi heidät kulttuurikonservatismiin työkaluksi joutumiselta.⁴⁶

Australiassa pääministeri Howardin vetoamus uudisraivaajakertomukseen palaamiseksi törmäsi Britannian tavoin opettajien valistuneisuuteen. ”Jos pääministeri pitää kiinni yhden kertomuksen vaatimuksesta, hän uhmaa turhaan omaa 42 vuoden kokemustani monikulttuuristen koululuokkien opettajana,” totesi sydneyläinen rehtori vuonna 2007. Opettajat pitivät kiinni historianopetuksen dialogisuudesta.⁴⁷

Venäjällä Putin haastoi opettajat, jotka hänen mukaansa ”olivat ymmällään ja sekaisin”, jo vuonna 2007 esittelemällä mallioppikirjan, joka painotti isänmaallista kasvatusta. Koska kirjan vastaanotto ei ollut tyydyttävä, Putin asetti edellä esitellyn vuoden 2013 komission yhdenmuikaistamaan historianopetusta. Uudistukselle on

haettu hyväksyntää järjestämällä kansalaisille eri puolilla maata tilaisuuksia, jossa puolestapuhujina on käytetty historian tutkijoita ja yleisöksi kutsuttu sotaveteraaneja, opettajia ja vanhempia.⁴⁸ Venäjä ei kuitenkaan enää ole Neuvostoliitto. Venäjän Federaation jäsenet ovat päässeet kulttuurisen itsenäisyyden makuun, ja historianopettajat ovat eri puolilla torjuneet yhden yhteisen kertomuksen hegemonian.⁴⁹

Unkarissa Viktor Orbánin konservatiivisen hallituksen aikaansaama laki historianopetuksen nationalistista painotuksista on niin ikään törmännyt historianopettajien ammatilliseen itsetuntoon. Kun vallanpitäjät vuonna 1988 nimesivät vuoden 1956 tapahtumat vastavallankumouksen sijaan demokraattiseksi kansannousuksi ja parin vuoden kuluttua, kommunistihallituksen kaaduttua, vapaustaisteluksi, opettajien edellytettiin välittömästi siirtyvän uuteen tulkintaan. Sama koski vuoden 1920 Trianonin rauhaa, josta ensimmäisen kerran jo 1930-luvulla oli tul-

44. Christian Weiss, *Daily Life under the Dictatorship. The GDR History Lessons*, www.goethe.de/ges/ (13.5.2013).

45. Maria Grever, *Plurality, Narrative and the Historical Canon*. Teoksessa Maria Grever & Siep Sturman (toim.) *Beyond the Canon. History for the Twenty-First Century*. Palgrave Macmillan 2007, 31.

46. Peter Lee, *History and the National Curriculum in England*. *International yearbook of History Education*. 1 (1995), 109–114.

47. *Learning about the Past. Where history isn't bunk*. *The Economist* March 17th, 2007.

48. Simo Mikkonen, *Historianopetuksen muutos venäläisittäin*. *Kasvatus & aika* 4 (2013), http://kasvatus-ja-aika.fi/site/?lan==1&page_id=586 (13.3.2014).

49. Esimerkiksi Tatarstan koulutti opettajansa oman kansallisen kertomuksen välittäjiksi. Tieto perustuu keskusteluihin venäläisten ja tatarstanilaisten opettajien kanssa Euroclion historianopettajakonferenssissa 7.–13.4.2013 ja International Society for History Didactics konferenssiin 16.–18.9.2013 Tutzingissa. Venäjän opettajien ammatillista itsetuntoa ja älyllistä autonomiaa kuvastaa myös vastalause, jonka opettajat esittivät Kremlin tavasta, jolla hallitus puhui julkisuudessa Krimin historiasta. Venäläisopettajat syyttävät hallitusta propagandasta. *Helsingin Sanomat* 8.5.2014.

lut historiakulttuurissa nationalistien ase.⁵⁰ Opettajilla ei periaatteessa ollut lupaa johdattaa oppilaitaan käsittelemään tapahtumia moniperspektiivisesti. Historian tapahtumien merkitysten määrittelyyn ulottunut vallankäyttö oli kuitenkin turhauttavaa kriittisyyden ja moniperspektiivisyyden periaatteisiin sitoutuneille opettajille ja oppikirjantekijöille. Monet heistä vastustivat avoimesti vallanpitäjien esittämää kaanonaa.⁵¹

Bosnia-Herzegovina on esimerkki konfliktin jälkeisestä maasta, jossa historian opettamisen ongelmat ovat vuoden 1995 rauhansopimuksen jälkeen olleet ylivoimaisia. Kansainväliset järjestöt kuten ETYJ, Euroopan neuvosto, Euroclio ja Open Society Forum ovat yli vuosikymmenen ajan suostutelleet opettajia ja oppikirjantekijöitä käsittelemään Bosnia-Herzegovinaa kokonaisuutena sen sijaan että muslimit, kroaatit ja serbit välittävät oppilaille kukin oman kertomuksensa. Kun kansainvälisen yhteisön aktiivit toimijat toivoivat opettajilta moniperspektiivistä menneisyyden käsittelyä, nämä kysyivät: ”Pitäisikö meidän valehdella lapsillemme?”⁵² Open Society Forumin vuonna 2007 tekemässä mielipidekyselyssä lähes puolet opettajista oli kuitenkin jo sitä mieltä, että opetus painotti liikaa oman ryhmän näkökulmaa. Keskustelu kansainvälisen yhteisön kanssa on avannut tilan historianopetusta koskevalle dialogille.⁵³

Akateemisesti koulutetuilla historianopettajilla on ammatillista pätevyyttä ja esimerkiksi Venäjän ja Unkarin tapauksissa ilmeisesti myös itsetuntoa torjua vaatimukset historian käytöstä poliittisiin tarkoituksiin. Ammatillinen valistuneisuus ylitti poliittisten suhdanteiden vaikutuksen. Vain autoritaarisissa järjestelmissä voidaan opetus enää suoraviivaisesti valjastaa politiikan palvelukseen. Muualla aktiivinen ja kriittinen tiedonkäsitys on periaatteessa historianopetuksen kulmakivi. Sen mukaan myyttien ja yhteisöllisesti ahdaskatseisten kertomusten kriittinen käsittely kuuluu oleellisena osana historian opiskeluun.

Opettajien voi odottaa harjoittavan ammatillista kriittisyyttä myös ympäristön julkiseen historiakulttuuriin ja opetussuunnitelmalliseen vallankäyttöön. Esimerkiksi Unkarin tapauksessa nationalismi valtasi 2000-luvun alussa historiakulttuurin monumenteista merkkipäiviin. Eri puolilla maata oikeistolaiset poliitikot halusivat pystyttää muistotauluja amiraali Horthylle. Trianonin päivän banderollit lietsoivat epäluuloa naapurivaltioita kohtaan. Vuonna 2010 parlamentti julisti Trianonin muistopäivän 4. kansallisen yhtenäisyyden päiväksi, yhtenäisyyden tarkoittaessa Romanian, Slovakian ja Kroatian unkarilaisten kuulumista emokansallisuuteen.⁵⁴ Opettajan tehtäväksi jäi osoittaa, että Trianonin rauhaan löytyy useita näkökulmia.

Opettajilla on eri maissa tukenaan ammatillinen yhteisö, joka pitää yllä opetussuunnitelmaa koskevaa kriittistä keskustelua. Silti historian-tutkijoiden osallistuminen historian käyttöä koskevaan keskusteluun on oleellinen voimavara torjuttaessa historian poliittista käyttöä. Erityisesti konfliktinjälkeisessä maassa historian-tutkijat joutuvat ratkaisemaan, pitäytyäkö riippumattoman tieteen tekemisessä vai osallistua yhteisön identiteetin jälleenrakentamiseen. Monet tutkijat katsovat asiakseen antautua keskusteluun historiakulttuurin ja historianopetuksen toimijoiden kanssa. Esimerkiksi poliittisen konfliktin sovittelussa tutkijoille luontuva tehtävä on osoittaa historian tulkinnallisuus ja moni-

50. Anika Kovacs-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus gegen den Friedensvertrag Trianon (1918–31)*. R. Oldenburg Verlag 1997.

51. Unkarin historianopettajien yhdistyksen edustajat Miklos Laszlo ja Bero Laszlo Euroclion konferenssissa Erfurtissa 7.–13.4.2013.

52. *Vecernje Novine* 31.10.1998.

53. Ahonen 2012, 134–148.

54. Trianonin rauhaa koskevasta historiakeskustelusta ks. esim. Trianon. A Different View. *Hungarian Spectrum* 24.5.2010, <https://hungarianspectrum.wordpress.com> (20.9.2013); The Day of National Unity – 131 Page Long Instruction to Teachers. *Hungarian Spectrum* 5.6.2011, <https://hungarianspectrum.wordpress.com> (20.9.2013).

perspektiivisyys. Tutkijat pitävät opettajat ja kulttuurintuottajat älyllisesti varpaillaan. Tutkijoista, kulttuurintuottajista ja opettajista koostuu historyayhteisö, joka ylläpitää yhteisön tietoisuutta menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden keskinäisestä riippuvuudesta.⁵⁵

Historian puolustus

Edellä olen tarkastellut historianesityksiä ja historian käyttöä koskevan teoreettisen keskustelun valossa paitsi ideologiaa suuria kertomuksia myös sisällöllisiä kaanoneita. Tapahtumista ja toimijoista muodostetut kaanonit hallitsivat 1800-luvun ja 1900-luvun alkupuolen historia-kulttuuria ja historianopetusta ja altistivat historianopetuksen historiapolitiikalle. 1800-luvulla liberaalit kirjoittivat whig-historian, nationalistit kansakuntien syntykertomukset ja marxilaiset luokkataisteluhistorian. Historiakulttuuri ja koululaitos levittivät kertomukset yleisölle. Historiankirjoittajat jakautuivat niihin, jotka historian tieteellistymisen nimessä pitäytyivät rekonstruoimaan menneisyyden ”niin kuin se oli ollut” ja niihin jotka kirjoittivat yhteisöjen tarpeiksi suuria kertomuksia.

Postmodernissa intellektuaalisessa tilanteessa ja postkoloniaalisessa maailmassa suuret kertomukset menettivät uskottavuutensa, koska ne näyttäytyivät tietoteoreettisesti ongelmallisina ja eettisestä näkökulmasta katsottuina sulki ulos liian monien ryhmien kokemukset. Uudessa tilanteessa entiset hiljaiset ryhmät ottivat itselleen äänen ja haastoivat valtakertomukset. Historiallisen tiedonhankinnan totuudellisuuden nähtiin nyt riippuvan tarkastelun riittävästä moniperspektiivisyydestä.

Kun suurten kertomusten lumo vielä 2000-luvulla houkuttelee yhteisöjen pirstaloitumisesta huolestuneita poliittisia johtajia, historianopettajat ja historiakulttuurin tuottajat ovat monissa maissa edelleen vaarassa joutua historiapolitiikan työkaluiksi. Opettajien käyttöön tarjotaan vielä 2010-luvullakin paikoin ylhäältä annettuja kaanoneita. Koska kaanonit eivät kuitenkaan

vastaa aikamme yhteiskunnan moninaisuutta, yleisön kriittisyyttä ja tiedon dynaamisuutta, on vaarana, että kaanonien käyttö tekee historian yhteisölle merkityksettömäksi. Historian puolustus edellyttää jatkuvaa historian luonnetta ja käyttöä koskevaa dialogia historiakulttuurin tuottajien ja vastaanottajien välillä.

Abstract: History without great narratives. The problem of politics in teaching history

History education is part of public history, and as such is exposed to political persuasion. Especially in post-communist Eastern and East-Central Europe, politicians are currently urging history teachers to mediate nationally motivated grand narratives of the past. However, monoperspectival narratives contradict the nature of historical knowledge, which is multiperspectival and dynamically evolving, and, moreover, the ethics of history, according to which minorities in a society are also entitled to the recognition of their own historical identity. Referring to post-positivist theories of history and to the recent history politics in Russia and Hungary, the author reflects on the preconditions of sustainable history education for an open society.

Keywords: History education, grand narratives, post-conflict use of history, historical identity

55. Suomessakin alkuperältään keskieurooppalainen 'historiatietoisuuden' käsite on löytänyt tiensä historian opetussuunnitelmiin. Se tarkoittaa paitsi menneisyysperspektiivin ja tulevaisuushorisontin eksistentiaalista yhteyttä myös ihmisen ymmärrystä itsestään sekä historian tuotteena että vastuullisena toimijana. Historiatietoisuuden antropologisesti universaalista ilmenemisestä ks. esim. David Carr, *Time, Narrative and History*. Indiana University Press 1986, passim; Jörn Rüsen, *Historical Consciousness. Narrative Structure, Moral Function and Ontogenetic Development*. Teoksessa Peter Seixas (toim.) *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto University Press 2004, 63–85. – *Nyt julkaistu Sirkka Ahosen artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarviointin.*

Katsaukset

Eljas Orrman

Arkisto- lainsäädännön historiaa

Itsenäisyyden ajan alussa Suomessa ei ollut lainsäädäntöä, jolla olisi organisoitu julkishallinnon tuottamien, tutkimuksellisesti merkittävien asiakirja-aineistojen pysyvä säilyttäminen sekä keskushallinnon että alue- ja paikallishallinnon osalta. Kirkollis- ja opetusasiainministeriön (myöhemmän opetusministeriön) alainen Valtionarkisto huolehti keskushallinnon pysyvästi säilytettävien asiakirja-aineistojen säilyttämisestä, mutta maastamme puuttui alueellinen arkisto-organisaatio alue- ja paikallishallinnon aineistojen säilyttämistä varten, vaikka sellaista oli yritetty saada aikaan 1880-luvulta lähtien. Suomesta puuttui niin ikään lainsäädäntö, jolla olisi kokonaisvaltaisesti säännelty viranomais-ten vastuut niiden toiminnassa kertyvien asiakirjojen osalta. Oli ainoastaan olemassa Valtionarkiston johtosääntö marraskuun 8. päivältä 1918 sekä yksittäisiä säännöksiä arkistoista ja asiakirjoista hajallaan eri laeissa ja asetuksissa. Ensimmäinen arkistolaki säädettiin vasta vuonna 1939.

Professori, arkistoneuvos Eljas Orrman on jäänyt eläkkeelle Kansallisarkistosta. Sähköposti: eljas.orrman@pp1.inet.fi.

Vuoden 1939 laki julkisista arkistoista ja sen syntyvaiheet

Prosessi, joka johti ensimmäisen arkistolain säätämiseen, käynnistyi eduskunnassa yli vuosikymmentä aikaisemmin. Helmikuussa 1926 eduskunnalle jätettiin anomusehdotus, jossa muun muassa todettiin, että "[m]aamme historiallisten arkistojen olot ja koko arkistotoimen tila alkavat olla suuresti surettavat". Samalla ehdotettiin, että "Eduskunta kehoittaisi hallitusta Eduskunnan aikaisemmin tekemien anomusten mukaisesti ja yllä esitettyjä näkökohtia silmälläpitäen viipymättä ryhtymään maan koko arkistotointa järjestävään lainsäädäntöaloitteeseen".¹

Anomusehdotuksen ensimmäinen allekirjoittaja oli Väinö Voinmaa, joka oli sosialidemokraatti, Suomen ja Skandinavian historian ylimääräinen professori ja entinen senaattori. Anomusehdotuksen muut allekirjoittajat olivat sosialidemokraattien Julius Ailio ja Väinö Tanner, edistyspuolueen J. H. Vennola ja T. M. Kivimäki, kokoomuksen Erkki Kaila, maalaisliiton Jalo Lahdensuo sekä ruotsalaista vasemmistoa edustanut Georg Schauman.² On merkillepantavaa,

1. Anomusehdotus nro 21/1926, 16.2.1926. *Valtiopäivät 1926*, Liitteet I–XI. Valtioneuvoston kirjapaino 1927, 336–338 (VI:3).

2. Ailio oli Kansallismuseon osastonjohtaja ja entinen senaattori, Tanner sosialidemokraattisen puolueen entinen puheenjohtaja ja entinen senaattori, Vennola kansantaloustieteen professori ja entinen pääministeri, Kivimäki pankinjohtajana toiminut molempien oikeuksien tohtori ja asianajaja, Kaila Viipurin piispa, Lahdensuo muun

että sosialidemokraattisen edustajan tekemän anomusaloitteen taakse oli saatu edustajat kaikesta porvarillisista puolueista. Eduskunta hyväksyi aloitteen kuitenkin vasta vuotta myöhemmin, maaliskuun lopussa 1927, ja kehotti hallitusta ryhtymään toimenpiteisiin arkistolainsäädännön aikaansaamiseksi. Tällöin Väinö Tanner oli vuoden 1926 lopulla muodostetun sosialidemokraattisen vähemmistöhallituksen pääministeri, Väinö Voionmaa ulkoministeri ja Julius Ailio opetusministeri. Asian eduskuntakäsittelyssä sivistysvaliokunta ehdotti, että lainvalmistelutyö uskottaisiin maakunta-arkistovaltuuskunnalle. Tehtävä annettiin sitten vuonna 1928 tälle valtuuskunnalle.³

Vuonna 1924 asetetulla maakunta-arkistovaltuuskunnalla oli nimensä mukaisesti tehtävänä laatia ohjelma maakunta-arkistolaitoksen järjestämiseksi. Väinö Voionmaa oli myötävaikuttanut keskeisesti tämän komitean asettamiseen jo anomusehdotuksellaan eduskunnassa 1920.⁴ Voionmaa toimi aluksi valtuuskunnassa vain varsinaisen jäsenen varamiehenä, mutta vuodesta 1928 aina vuoteen 1937 saakka hän oli valtuuskunnan varsinainen jäsen ja toimi tässä roolissaan aktiivisesti. Vuodesta 1927 lähtien valtuuskunnan puheenjohtajana oli kuitenkin valtionarkistonhoitaja Kaarlo Blomstedt.⁵ Valtuuskunnan saatua tehtäväkseen valmistella arkistolaki sen nimi muutettiin vuonna 1928 arkistovaltuuskunnaksi.

Arkistovaltuuskunta jätti mietintönsä vuonna 1934.⁶ Keskeistä valtuuskunnan tavoitteissa oli turvata julkisen hallinnon, eli valtion-, kunnallis- ja kirkollishallinnon, tutkimuksen kannalta merkityksellisten arkistoaineistojen säilyminen ja käytettävyys. Maakunta-arkistokysymys oli saanut positiivisen ratkaisun jo ennen mietinnön jättämistä. Vuonna 1897 asetettu arkistodelegaatio oli ehdottanut, että maahamme tulisi perustaa Muinaistieteellisen toimikunnan kaltainen kollegiaalinen keskusvirasto. Sillä haluttiin syrjäyttää ruotsinmielisen Reinhold Hausenin johdossa ollut Valtionarkisto maan arkisto-

laitoksen ylimmästä johdosta. Arkistovaltuuskunta, jossa dominoivat samat piirit kuin edellä mainitussa arkistodelegaatiossa, esitti sen sijaan vuonna 1934, että Valtionarkiston tulisi toimia arkistoalan keskusvirastona vedoten niihin samoihin argumentteihin, joita valtionarkistonhoitaja Reinhold Hausenin oli esittänyt vuonna 1901 vastustaessaan suunniteltua kollegiaalista arkistovirastoa.⁷ Muuttuneen tavoitteen taustalla oli ainakin osittain se, että Valtionarkiston jootopaikat olivat nyt suomalaismielisten hallussa.

Valtuuskunnan ehdotus laiksi julkisesta arkistolaitoksesta oli lyhyt ja lakoninen käsittäen ainoastaan kuusi pykälää. Lakiteknisesti tätä ehdotusta voi pitää hyvin alkeellisena ja kömpelönä, myös senaikaisten mittapuiden mukaan. Arkistolain lopullinen valmistelu jäi lainvalmistelukunnan tehtäväksi. Sen suorittivat entinen tasavallan presidentti K. J. Ståhlberg sekä Mikko Louhivaara. He saivat työnsä valmiiksi vuonna

muussa oppikoulun opettajana toiminut entinen ministeri ja Schauman tunnettu historiantutkija sekä Helsingin yliopistonkirjaston ylikirjastonhoitaja. *Suomen kansanedustajat. Finlands riksdagsledamöter 1907–2000* I–II. Eduskunta 2000, luettelujen henkilöiden elämäkerrat.

3. Anomusehdotus nro 21, 16.2.1926, ks. nootti 1; Sivistysvaliokunnan mietintö nro 9, 8.3.1927, *Valtiopäivät 1926. Asiakirjat IV–V*. Valtioneuvoston kirjapaino 1927, V:2:11; täysistuntojen pöytäkirjat 11.3. ja 31.3.1927. *Valtiopäivät 1926. Pöytäkirjat III*. Valtioneuvoston kirjapaino 1927, 2668–2669, 2990; Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia 4. Ensimmäisen tasavallan kulttuuripolitiikka 1917–1944*. Opetusministeriö 1986, 210–211.

4. *Arkistovaltuuskunnalta* (Arkistovaltuuskunnan mietintö). Komiteanmietintö 1935:4; *Arkistotoimikunnan mietintö*. *Betänkande av arkivkommissionen*. Komiteanmietintö 1977:65, 1–2; Martti Kerkkonen, *Suomen arkistolaitos Haminan rauhasta maan itsenäistymiseen*. Valtionarkisto 1988, 131–136; Raimo Viikki, *Suomen arkistolaitos ja arkistolainsäädäntö*. *Arkistonhoidon opas*. Valtionarkisto 1978, 19; Aimo Halila, *Väinö Voionmaa*. Tammi 1969, 148.

5. *Arkistovaltuuskunnan mietintö* 1935, 2; Kauko Pirinen, Väinö Voionmaa. *Historiallinen Aikakauskirja* 45 (1947), 92.

6. *Arkistovaltuuskunnan mietintö* 1935, 13.

7. *Ibid.*, 43.

1937.⁸ Lainvalmistelukunnassa laki kirjoitettiin täysin uuteen muotoon, ja se oli laajentunut 18 pykälää käsittäväksi. Sisällöltään lainvalmistelukunnan ehdotus hallituksen esitykseksi oli selkeä ja lakiteknisesti korkeatasoinen kokonaisuus, mihin epäilemättä vaikutti Ståhlbergin panos valmistelussa.

Arkistovaltuuskunta oli ehdottanut, että *arkisto*⁹-sana varattaisiin keskusarkistoja (Valtionarkisto ja maakunta-arkistot) sekä eräitä ”erityislaatuista virka-arkistoja” varten ja että arkistonhoitajan virkanimike varattaisiin vain tällaisten laitosten virkamiehille. Sen sijaan *virka-arkistot* pitäisi nimetä *kirjaamoiksi* (ruotsiksi *registratur*)¹⁰. Perusteluksi ehdotukselle valtuuskunta esitti muun muassa sitä, että saksan kielessä käytettiin termiä *Registratur* virka-arkiston merkityksessä. Lainvalmistelukunta totesi kuitenkin, että valtuuskunnan lakiehdotuksessa käytettiin rinnakkain termejä *virka-arkisto* ja *kirjaamo* ja torjui valtuuskunnan *kirjaamo*-termin käyttöä koskevan ehdotuksen.¹¹ Lainvalmistelukunnan mielestä maakunta-arkistoja ei voinut kutsua keskusarkistoiksi, minkä vuoksi se otti käyttöön termin *yleisarkisto* Valtionarkiston ja maakunta-arkistojen yhteisnimitykseksi.¹² *Virka-arkistojen* sekä *kunnallisten arkistojen* ja *kirkollisten arkistojen* yhteisnimitykseksi tuli *erityisarkisto*.

Arkistovaltuuskunta ehdotti mietinnössään, että maahamme tulisi samanaikaisesti arkistolain kanssa saada erityinen asiakirjojen julkisuutta ja salassapitoa koskeva laki ja perusteli tätä laajasti. Lainvalmistelukunta totesi kuitenkin, että tämä kysymys oli niin laajakantoinen ja siinä määrin muusta arkistotoimeen kohdistuvasta lainsäädännöstä erillinen, että se oli erikseen valmisteltava.¹³ Maamme ensimmäistä julkisuuslakia saatiinkin odottaa aina vuoteen 1951 saakka.

Arkistolain valmistelu eteni siten, että lainvalmistelukunnan lakiehdotus vietiin valtioneuvoston yleisistuntoon, joka määräsi ministerivaliokunnan tarkastamaan ehdotuksen. Tähän valio-

kuntaan kuuluivat pääministeri A. K. Cajander, opetusministeri Uuno Hannula sekä kauppa- ja teollisuusministeri Väinö Voionmaa.¹⁴ Hallituksen esitys laiksi julkisista arkistoista jätettiin eduskunnalle vuonna 1938 (HE 59/1938 vp.). Laki hyväksyttiin vuoden 1939 alussa suurin piirtein lainvalmistelukunnan ehdottamassa muodossa (18/1939). Varsinaiset muutokset lainvalmistelukunnan ehdotukseen koskivat Valtionarkiston toimivaltaa kunnallisiin ja kirkollisiin arkistoihin nähden. Vielä samana vuonna annettiin lisäksi asetus julkisista arkistoista annetun lain täytäntöönpanosta ja soveltamisesta (85/1939).

Vuoden 1939 arkistolaisissa Valtionarkiston asema muuttui julkisten arkistojen keskusvirastoksi (2 §), vaikka tämä asema usein käytännössä asetettiin kyseenalaiseksi. Lain yleisenä tavoitteena oli turvata sellaisten julkishallinnon asiakirjallisten aineistojen säilyminen, joilla oli tutkimuksellista merkitystä, sekä varmistaa tällaisten aineistojen käytettävyys. Aikaisempiin säädöksiin verrattuna laki velvoitti nyt viran-

8. Ehdotus laiksi julkisista arkistoista (*Lainvalmistelukunnan mietintö*). Lainvalmistelukunnan julkaisuja 1937:11. Lainvalmistelukunta 1937.

9. *Arkisto*-termin sisältöä eri arkistolaeissa käsitellään tarkemmin alempana.

10. Mietinnössä käytetään kirjaamosta ruotsalaista ilmaisu *registratur*. Sanaa *registratur* käytetään lähinnä pelkästään suomenruotsissa myös kirjaamon merkityksessä, Ruotsissa kirjaamon yleisin vastine sen sijaan on *registratorskontor*. *Svenska Akademin Ordbok (Ordbok över svenska språket)*. Svenska Akademin 1893–, R832–834; Olof Östergren, *Nusvensk ordbok* V. Wahlström & Widstrand 1938, 592–593; *Nordisk familjebok* 22. Nordisk familjeboks tryckeri 1915, 1220–1221; *Svensk uppslagsbok* 23. Förlagshuset Norden AB 1952, 1036; *Iso ruotsalais-suomalainen sanakirja. Stora svensk-finska ordboken* 2. Suomen Kirjallisuuden Seura 1984, 819.

11. *Arkistovaltuuskunnan mietintö* 1935, 50; *Lainvalmistelukunnan mietintö* 1937, 12.

12. *Lainvalmistelukunnan mietintö* 1937, 11.

13. *Arkistovaltuuskunnan mietintö* 1935, 12, 35–42; *Lainvalmistelukunnan mietintö* 1937, 6.

14. Autio 1986, 408–409.

omaisia kattavasti säilyttämään ja hoitamaan arkistonsa sekä antoi Valtionarkistolle toimival-
lan antaa ohjeita valtion virastojen ja laitosten
sekä kuntasektorin arkistojen hoidosta. Asiakir-
jojen seulominen valtion- ja kuntasektorin arkis-
toista tuli nyt riippuvaiseksi Valtionarkiston
suostumuksesta.

Vuosien 1981 ja 1994 arkistolait

Julkishallinnon tehtävien ja virasto-organisaati-
oiden paisuminen sotien jälkeisenä aikana sekä
tietojenkäsittelyssä ja toimistotekniikassa ta-
pahtuneet muutokset johtivat asiakirjatulvaan.
Sitä ei voitu hallita vuoden 1939 arkistolain puit-
teissa, varsinkaan kun arkistolaki ei koskenut vi-
rastojen ja laitosten asiakirjahallintoa, uusim-
man terminologian mukaan asiakirjahallintaa,
siis niitä toimintoja, joiden puitteissa asiakirjo-
jen diariointi ja muu rekisteröinti sekä asiakirjo-
jen arkistointi osana asiankäsittelyä tapahtui.
Arkistolainsäädännön uudistamisen tarve kävi
1970-luvun alussa entistä ilmeisemmäksi. Pian
Toivo J. Paloposken tultua valtionarkistonhoita-
jaksi vuonna 1974 opetusministeriö asetti toimi-
kunnan, ”jonka tehtäväksi annettiin selvittää
julkisten arkistojen asema ja toimintatavoitteet
ottaen huomioon hallinnossa, tutkimuksessa ja
informaation tuottamisessa tapahtuneet muu-
tokset ja odotettavissa oleva kehitys, tehdä eh-
dotus näiden tavoitteiden mukaiseksi lainsää-
dännöksi sekä laatia arvio tavoitteiden edellyttä-
mistä kustannuksista”. Toimikunnan puheen-
johtajana toimi valtionarkistonhoitaja Paloposki
ja jäseniä olivat muun muassa dosentti Jukka
Nevakivi ja lainsäädäntöneuvos Paavo Nikula.¹⁵
Toimikuntaan kuuluneista arkistoalan edustajis-
ta keskeisin rooli uuden arkistolain valmistelus-
sa oli arkistoneuvos Alpo Salmelalla.

Toimikunnan keskeisenä tavoitteena oli saa-
da asiakirjahallinnon/asiakirjahallinnan keskei-
set tehtävät, kuten diariointi ja myös arkistointi,
lainsäädännöllä arkistotoimen piiriin luettavik-
si. Tämä tuli toteuttaa siten, että valtio- ja kunta-
sektorin virastot ja laitokset eli arkistonmuodos-

tajat velvoitettaisiin laatimaan ja ylläpitämään
arkistotoimintaa ja asiakirjahallintoa koskevaa oh-
jeistoa, *arkistosääntöä*, jonka avulla asiakirjojen
seulontaa voitaisiin ratkaisevalla tavalla tehos-
taa.¹⁶ Arkistolainsäädännön tavoitteena olisi si-
ten valtio- ja kuntasektorin virastojen ja laitos-
ten sekä muiden toimielinten asiakirjahallinnon
ja arkistotoimen rationalisoiminen asiakirjojen
linkaarikonseptioon perustuen siten, että Val-
tionarkistolla ja myös maakunta-arkistoilla olisi
keskeinen rooli tässä toiminnassa, erityisesti
seulonnan tehostamisen toteuttamisessa. Vas-
taava toiminta oli käynnistynyt Ruotsissa jo jon-
kin verran aikaisemmin,¹⁷ ja virikkeet toiminnan
uusiin painotuksiin saatiin pääasiassa sieltä.¹⁸
Hallinnon, mukaan lukien asiakirjahallinnon/
-hallinnan, muun muassa diarioinnin, kehittämi-
nen ja rationalisointi, oli 1980-luvun alussa kes-
kitetty valtiovarainministeriön järjestelyosastol-
le, jonka rinnalle Valtionarkisto tuli uudeksi toi-
mijaksi.

Arkistotoimikunnan mietintöön (Komitean-
mietintö 1977:65) sisältyi arkistolakiehdotuksen
lisäksi ehdotus sen toimeenpanoasetukseksi eli
arkistoasetukseksi. Toimikunnan arkistolakiehd-
dotusta muokattiin vielä työryhmässä, jonka eh-
dotus on toukokuulta 1979. Uusi arkistolaki tuli
eduskuntakäsittelyyn vuonna 1980 (HE 72/1980),
ja se hyväksyttiin eduskunnassa seuraavana
vuonna (184/1981). Siihen liittyvä arkistoasetus
annettiin vasta vuonna 1982 (1012/1982).

Uuden arkistolain aikaansaamista on epäile-
mättä merkittäväällä tavalla edistänyt se, että mi-

15. *Arkistotoimikunnan mietintö*. Komiteanmietintö
1977:65, I–II; Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia*
6. Opetusministeriö 1993, 308–309.

16. *Ibid.*, 63–72.

17. Erik Norberg, *Mellan tiden och evigheten. Riksarkivet
1846–1991*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 28. Riksarkivet
2007, 307, 310–318, 329–330.

18. Vrt. esim. Eljas, Orrman, *Fältarbetet i det statliga
arkivväsendets verksamhet i Finland. Rapporter til de 17.
nordiske arkivdagene i Hamar 10.–13. august 1994*. Riks-
arkivet 1994, 187–188.

nisterinä opetusministeriössä ja lopulta opetusministerinä toimi lain valmisteluvuosina Kalevi Kivistö, joka oli ollut valtionarkistonhoitaja Paloosken oppilas Kurikan yhteiskoulussa. Valtionarkisto määrättiin hänen toimialueeseensa hallituksen vaihdoksen yhteydessä maaliskuussa 1978.¹⁹

Uusi arkistolaki poikkesi eräiltä osin toimikunnan ehdotuksesta. Lopullinen laki ei koskenut Suomen pankkia, Kansaneläkelaitosta eikä Postipankkia (2 § 3 mom.), vaikka toimikunta oli ehdottanut, että näillä organisaatioilla tulisi ulkoasianhallinnon sekä puolustusvoimien ja rajavartiolaitoksen tavoin olla hallinnonalan keskusarkisto, mikä kirjattiin toimikunnan ehdotukseen (3 §).²⁰

Vuoden 1981 arkistolaki toi suomalaisen arkistoterminologiaan eräitä uusia käsitteitä kuten *arkistoviranomainen*. Sellaisia olivat Valtionarkisto ja maakunta-arkistot sekä hallinnonalan keskusarkistot. Nimitys oli lainattu Ruotsista, jossa käsite (*arkivmyndighet*) myös oli uusi. Se oli otettu siellä käyttöön vasta vuonna 1962, luonteeltaan arkistoasetusta lähinnä muistuttavassa säädöksessä, yleisessä arkistosäännössä (*allmänna arkivstadgan*).²¹ Arkistoviranomaisen tehtävänä oli tarkastaa arkistoja sekä antaa ohjeita ja neuvoja arkistotoimen hoitamiseen. Toinen terminologinen uutuus oli edellä mainittu käsite *hallinnonalan keskusarkisto*. Sillä tarkoitettiin arkisto-organisaatiota, johon useat arkistonmuodostajat luovuttavat asiakirjojaan, ja sillä oli tehtävänä ohjata, valvoa ja kehittää toimialaansa kuuluvien virastojen, yhteisöjen ja laitosten arkistotointa sekä suorittaa arkistotarkastuksia. Lopullisessa laissa näitä oli ainoastaan kaksi, toinen ulkoasiainhallinnolla sekä toinen puolustusvoimilla ja rajavartiolaitoksella (13 §).

Uuden arkistolainsäädännön avulla pystyttiin merkittävästi tehostamaan ja rationalisoimaan maamme virastojen ja laitosten asiakirjatuotantoa toivottuun suuntaan, joskin arkistolaitoksen ja viranomaisten välillä esiintyi jossain

määrin toisistaan poikkeavia käsityksiä arkistolaitoksen toimivallasta asiakirjahallintoon nähden. Keskeisenä rationalisointitoiminnan välineenä olivat arkistosääntökokonaisuuteen sisältyvät arkistonmuodostussuunnitelmat. Tätä termiä ei esiinny 1980-luvun alun arkistolainsäädännössä vaan Valtionarkiston antamissa ohjeissa.²² Valtionarkiston yhteistyö valtiovarainministeriön järjestelyosaston edustajien kanssa sujui kaikin puolin hyvässä yhteisymmärryksessä koko 1980-luvun.

Kului vain vuosikymmen, ennen kuin jo ilmeni tarvetta uudistaa arkistolaki. Tilannetta 1990-luvun alussa luonnehdittiin seuraavasti: ”Viimeisen vuosikymmenen aikana tapahtunut tietotekniikan laajamittainen käyttöönotto on merkinnyt julkishallinnossa tiedon merkityksen kasvua toiminnan resurssina. [...] Yksityiskohmainen sitova lainsäädäntö soveltuu huonosti muuttuvan toimintaympäristön hallitsemiseen. Se on myös ristiriidassa normiohjauksen purkamiseen tähtäävän hallinnon kehittämisen kanssa.”²³ Seurauksena oli, että opetusministeriö asetti syyskuussa 1991 työryhmän, ”jonka tehtävänä oli selvittää voimassaolevan arkistolainsäädännön keskeiset vaikutukset ja lainsäädännölle asetettujen tavoitteiden toteutuminen sekä laatia hallituksen esityksen muodossa oleva ehdotus arkistolain uudistamiseksi samoin kuin eh-

19. *Yleisarkistojen tiedotuksia* 1/1978, 2, 12.

20. *Arkistotoimikunnan mietintö* 1977, Liitteet, 26, 32.

21. Norberg 2007, 315.

22. Valtionarkiston ohjeet valtion virastojen ja laitosten arkistosäännöistä, Valtionarkiston yleinen ohje nro 7/11.3.1983; Valtionarkiston yleisohje valtion virastojen ja laitosten arkistotoimesta, Valtionarkiston yleinen ohje nro 13/27.6.1985. Termi arkistonmuodostussuunnitelma oli saatu Ruotsista, jossa tämän asiakirjahallinnon asiakirjan oli ottanut käyttöön arkistoneuvos Robert Swedlund. Norberg 2007, 329–330.

23. Hallituksen esitys Eduskunnalle arkistolaiaksi. HE 187/1993, Yleisperustelut, 2. Nykytila; Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia* 7. Opetusministeriö 1997, 169–170.

dotus arkistoasetukseksi”. Työryhmä otti nimekseen arkistolakityöryhmä. Sen puheenjohtajana oli valtionarkistonhoitaja Veikko Litzen.

Työryhmä jätti mietintönsä opetusministeriölle toukokuussa 1992.²⁴ Mietinnön pohjalta annettu hallituksen esitys (HE 187/1993) noudatti lähes sellaisenaan työryhmän ehdotusta. Ainoa merkittävämpi muutos oli, että työryhmä oli ehdottanut käsitteen *asiakirja* korvaamista ilmauksella *tallenne*, perustellen sitä sillä, että termi *asiakirja* oli korvattu ilmauksella *tallenne* myös 1990-luvun alussa jätetyssä ehdotuksessa uudeksi julkisuuslaiksi (Komiteanmietintö 1992: 9).²⁵ Mitään uutta arkistoasetusta ei ole annettu vuoden 1994 arkistolain (831/1994) perusteella.

Verrattaessa vuoden 1981 ja vuoden 1994 arkistolakia voidaan todeta, että jälkimmäisessä laissa arkistolaitoksen toimivaltuuksia valtio- ja kuntasektorin virastojen, laitosten ja toimielinten asiakirjahallinnon/-hallinnan ohjeistamiseen ja valvontaan on vähennetty, mikä oli sopuisuudessa 1990-luvun alussa hallinnon kehittämisessä vallinneiden virtausten kanssa. Laki määrittelee arkistotoimen tehtäväalueen ja sen tavoitteet, sekä velvoittaa lain piiriin kuuluvat arkistonmuodostajat järjestämään arkistotoimensa tavoitteiden edellyttämällä tavalla. Arkistolaitoksen vaikuttaminen viranomaisten arkistotoimeen tapahtuu ensi sijassa informaatio-ohjauksen ja koulutuksen avulla.²⁶

Vuosien 1981 ja 1994 arkistolaissa arkistolaitokselle säädetyt tehtävät eroavat selvästi toisistaan huolimatta säännösten suppeudesta ja epämääräisyydestä. Vuoden 1981 laissa todetaan, että arkistotoimen ylin ohjaus ja valvonta sekä yleinen kehittäminen kuuluu Valtionarkistolle ja että Valtionarkisto on maan kansallisarkisto (10 §). Vuoden 1994 laissa puolestaan säädetään, että arkistolaitoksen tehtävänä on varmistaa kansalliseen kulttuuriperintöön kuuluvien asiakirjojen säilyminen ja niiden käytettävyys, edistää tutkimusta sekä ohjata, kehittää ja tutkia arkistointia (4 §). Edellisessä laissa siis korostui arkistolaitoksen tehtävä ohjata ja valvoa arkis-

tonmuodostajien arkistotoimen hoitamista (niiden koko asiakirjatuotannon osalta), jälkimmäisessä laissa painotetaan kansalliseen kulttuuriperintöön kuuluvien (eli siis ainoastaan pysyvästi säilytettävien) asiakirjojen säilymisen ja niiden käytettävyyden varmistaminen. Arkistolain soveltamisalaa oli kuitenkin vuonna 1994 jossain määrin laajennettu vuodesta 1981, kun muun muassa Suomen pankki ja Kansaneläkelaitos tulivat sen piiriin. Lisäksi vuoden 1994 arkistolaita puuttuvat edellisessä laissa esiintyneet termit *arkistoviranomainen* ja *hallinnonalan keskusarkisto*.²⁷

Herää kysymys, mitkä tekijät ovat vaikuttaneet painopisteen muutoksiin asiakirjahallinnollisista tavoitteista kansalliseen kulttuuriperintöön kuuluvien asiakirjojen säilyttämiseen ja niiden käytettävyyden edistämiseen. Käsite *kansallinen kulttuuriperintö* esiintyy maamme lainsäädännössä ainakin vuodesta 1978 lähtien, kulttuuriesineiden maastavientiä koskevassa laissa (445/1978, 1 §) sekä rakennussuojelulaissa (60/1985, 1 §) ja sen jälkeen vuoden 1994 arkistolaitaissa. Termi *kulttuuriperintö* esiintyy myös yleisemmin säädöskokoelmassa.

Asiakirjahallinnon painoarvon heikkeneminen valtiollisen arkistolaitoksen tehtäväkentässä 1990-luvun alkupuolella ei ollut yksinomaan suomalainen ilmiö. Ruotsissa oli nähtävissä jo 1980-luvun puolivälissä samansuuntaisia tendenssejä nimenomaan ministeriötasolla. Hallituksen esityksessä Ruotsin arkistolaitaiksi korostettiin valtion arkistolaitoksen tutkimuspoliittisten ja kulttuuripoliittisten tehtävien tärkeyttä, muun muassa amatööritutkimuksen tukemisessa. Lainvalmistelussa vallitsi vahvana näkemys,

24. *Arkistolakityöryhmän mietintö*. Opetusministeriön työryhmien muistioita 1992:19. Opetusministeriö 1992.

25. *Ibid.*, 19, 7 §:n yksityiskohtaiset perustelut.

26. *Ibid.*, 12; HE 187/1993, Yleisperustelut, 3. Esityksen tavoitteet ja keskeiset ehdotukset.

27. *Arkistolakityöryhmän mietintö* 1992, 14; HE 187/1993, 3 §:n perustelut.

että vastuu virastojen arkistotoimen hoidosta tuli olla virastoilla, joiden tuli kantaa vastuu myös taloudellisesti.²⁸ Ruotsin vuoden 1990 arkistolaisissa oli *kansallisella kulttuuriperinnöllä* näkyvä rooli, sillä lain 3 §:n 2 momentin mukaan "[v]iranomaisten arkistot ovat osa kansallista kulttuuriperintöä"²⁹ (1990:782). Arkistot (arkistofondit) nähdään kokonaisuudessaan osana kansallista kulttuuriperintöä, kun taas Suomen arkistolaki rajaa implisiittisesti vain pysyvästi säilytettävät asiakirjat kansalliseen kulttuuriperintöön kuuluviksi.

Missä määrin Ruotsin kehitys on vaikuttanut Suomen vuoden 1994 arkistolain sisältöön, jää epäselväksi. Ruotsin tilanteeseen ei viitata lainkaan arkistolakityöryhmän muistiossa eikä myöskään hallituksen esityksessä. Lisäksi on huomattava, että asiakirjahallinnollisen toiminnan priorisoinnin alentaminen molempien maiden arkistolaeissa ei johtanut uusien tehtävien painotuksessa aivan samanlaisiin ratkaisuihin, mihin ainakin osittain vaikuttivat erot maiden kulttuuri-ilmastossa.

Arkisto-käsite laeissa määriteltynä

Käsitteiden määrittelyllä on keskeinen merkitys lakien tulkinnessa ja soveltamisessa. Usein keskeisiinkin käsitteisiin kiinnitetään liian vähän huomiota, mistä aiheutuu ongelmia, kun lakeja sovelletaan käytäntöön. Suomen arkistolaeissa termi *arkisto* ei ole mikään yksiselitteinen käsite, vaan sen sisällössä on tapahtunut eräitä kiintoisia muutoksia.

Kun tarkastelee sekä vuoden 1939 arkistolakia että sen esitöitä, ilmenee, että käsitteen *arkisto* sisältöä ei ole missään yhteydessä varsinaisesti määritely. Tähän arkistolakiin näyttäisi sisältyvän ainoastaan yksi ainoa yksiselitteinen säännös, jossa *arkisto* tarkoittaa asiakirjojen kokonaisuutta. Lain 12 §:ssä säädetään, että yksityisluontoisen arkiston omistajalla on oikeus saada käytettäväkseen tällaisesta arkistosta Valtionarkistoon tai maakunta-arkistoon siirtämänsä asiakirja. Sen sijaan kaikissa muissa kohdissa

lain muotoilut – ainakin nykyaikaisen lukijan mielessä – pikemminkin puhuvat sen puolesta, että *arkistolla* on tarkoitettu viraston tai laitoksen toimintayksikköä tai muuta vastaavaa organisatorista rakennetta. Siten edellä mainitussa 12 §:ssä sanotaan, että "[k]unnallisella, kirkollisella tai virka-arkistolla on oikeus saada käytettäväkseen valtionarkistoon tai maakunta-arkistoon siirtämänsä asiakirja". Tällaista muotoilua voitaneen tuskin tulkita muuten kuin siten, että kohdan muotoilija on ajatellut kunnallisen ja kirkollisen arkiston sekä (valtion) virka-arkiston jonkinlaiseksi organisaatioyksiköksi tai toiminnoksi, jolla on omaa henkilökuntaa. Lain 7 §:ssä puolestaan säädetään kunnallisista arkistoista, että "valtionarkistolla on oikeus toimituttaa **niissä** (lihavointi EO:n) tarkastuksia [...]". Vastaavanlainen säännös valtion virka-arkistojen osalta sisältyy 6 §:ään. Vuoden 1939 arkistolain 1 §:ssä todetaan, että julkisia arkistoja ovat yleisarkistoina Valtionarkisto ja maakunta-arkistot sekä erikoisarkistoina valtion virka-arkistot, kunnalliset arkistot ja kirkolliset arkistot. Kaikki nämä erityyppiset arkistot on lainlaatija edellä olevan valossa ymmärtänyt jonkinlaisiksi organisatorisiksi rakenteiksi omine henkilökuntiineen.

Samanlainen näkemys värittää suurinta osaa arkistovaltuuskunnan mietinnöstä. Valtuuskunta totesi: "[V]irka-arkistot [ovat] sen sijaan tavalisten virastojen osastoja tai osia, saksalaista terminologiaa käyttäen 'Registraturen'". Valtuuskunta ehdotti, "että arkisto-sana vastedes varattaisiin keskusarkistoja ja muutamia harvoja, edempänä käsiteltäviä erikoislaatuisia virka-arkistoja varten ja että virka-arkistoista sen sijaan

28. Norberg 2007, 393–399.

29. "Myndigheternas arkiv är en del av det nationella kulturarvet". Erik Norberg on todennut, että käsite "kulttuuriperintö" 1900-luvun lopussa nousi voimakasta positiivista arvolatausta sisältäväksi muotikäsitteeksi (honnörsord) arkistojen tehtävistä käydyssä keskustelussa. Norberg 2007, 398.

otettaisiin käyttöön nimitys kirjaamo (ruotsiksi *registratur*).³⁰ Toisaalta valtuuskunnan mietinnössä kuitenkin on paikoitellen sen omia muotoiluja, joiden perusteella voi päätellä, että termillä *arkisto* on tarkoitettu arkistonmuodostajan toiminnassa kertyneiden asiakirjojen kokonaisuutta (arkistofondia). Siten valtuuskunta ehdotti eduskunnalle, että laadittaisiin yleiset säännöt ”virastojen ja laitosten hallussa olevien arkistojen säilyttämisestä ja hoidosta”.³¹ Arkistolaitoksen piirissä erikoisarkistoilla onkin aina 1970-luvun lopulle saakka ymmärretty tilanteesta riippuen milloin asiakirjakokonaisuuksia (arkistofondeja), milloin organisaatorakenteita.³²

Myöskään vuoden 1981 arkistolaki ei sisällä sellaista pykälää, johon olisi koottu selkeät määritelmät keskeisistä käsitteistä. Käsitteestä *arkisto* on kuitenkin verraten selkeä kuvaus: ”Tässä laissa tarkoitettun viraston, laitoksen tai säätiön arkistoon kuuluvat ne asiakirjat, jotka sen tehtävien johdosta ovat sille saapuneet tai sen toiminnan tuloksena syntyneet.” (4 §)³³ Vuoden 1994 arkistolaissa sama asia on ilmaistu hieman toisin perusajatuksen ollessa sama: ”Arkistoon kuuluvat asiakirjat, jotka ovat saapuneet arkistonmuodostajalle sen tehtävien johdosta tai syntyneet arkistonmuodostajan toiminnan yhteydessä”. (6 §)

Voidaan kysyä, miksi *arkisto*-käsite arkistovaltuuskunnan mietinnössä sekä vuoden 1939 arkistolaissa niin korostetusti nähtiin organisatorisena yksikkönä. On ajateltavissa, että tähän vaikutti saksalainen arkistoajattelu, joka poikkesi ruotsalaisesta arkistokäsityksestä. Tämän puolesta näyttäisi puhuvan se, että valtuuskunta halusi saksalaiseen tapaan tehdä selvän käsitteellisen eron yhtäältä arkiston (Valtionarkisto, maakunta-arkistot ja vastaavat) ja asiakirjahallintoa virastoissa ja laitoksissa hoitavien toimintojen ja yksiköiden (kirjaamojen) välillä. Saksassa raja tieteellisten, pelkästään pysyvästi säilytettävien (*archivwürdig*) asiakirjoja säilyttävien arkistoinstituutioiden (*Archiv*) sekä virastojen asiakirjahallintoyksiköiden (*Registratur*) välillä

on ollut ja on edelleenkin hyvin selvä, ja se perustellaan siellä teoreettisesti. Siten saksalaisella kulttuurialueella tehdään käsitteellinen ero arkistonmuodostajien hallussa olevien asiakirjaaineistojen (*Registraturgut, Schriftgut*) ja arkistoinstituutioihin siirrettyjen pysyvästi säilytettävien asiakirjojen (*Archivgut*) välillä.

Kokemuksia ja havaintoja arkistolakien toimivuudesta käytännössä

Missä määrin lait ovat onnistuneita tai epäonnistuneita ei riipu yksinomaan siitä, ovatko tietyn lain taustalla olevat tavoitteet mielekkäitä ja hyväksyttäviä, tai siitä, miten onnistuneesti tai epäonnistuneesti sen taustalla oleva tavoiteltava on muotoiltu. Lakitekstin muotoilulla on suuri merkitys sille, ymmärretäänkö laki siten kuin on ajateltu vai johtavatko sen epätarkoituksenmukaiset muotoilut tulkinnallisiin vaikeuksiin ja kilpaileviin tulkintoihin, joihin ei löydy ratkaisua lakitekstistä eikä lain esitöistä.

Riittämättömän huomion kiinnittäminen käsittemäärittelyyn on ollut selvänä puutteena maamme arkistolakeja laadittaessa. Käsitteet on määritelty deskriptiivisesti eivätkä tällaiset määrittelyt ole olleet tyhjentäviä tai kattavia. Pohjoismaista ainoastaan Norjalla on erityinen käsittemäärittelyjä sisältävä pykälä arkistolaissaan. Näyttää siltä, että maassamme on aliarvioitu käsittemäärittelyn merkitystä, eikä ole otettu huomioon, että useimmat arkistolain auktoritaatiiviset tulkitsijat ja soveltajat tulevat ympäristöistä, joissa arkistoterminologian saloja tunnetaan vajavaisesti. Osittain tällaiset ongelmat johtuvat siitä, että tietyiltä ilmiöiltä puuttuu täsmällinen käsite tai että on erimielisyyttä siitä, mitä toimintoja, aktiviteetteja tietty käsite sul-

30. *Arkistovaltuuskunnan mietintö* 1935, 50.

31. *Ibid.*, 9.

32. Viikki 1978, 23–26.

33. Arkisto-käsitteen eri merkitykset on kuitenkin määritelty arkistotoimikunnan mietinnössä. *Arkistotoimikunnan mietintö* 1977, 3.

kee sisäänsä. Tällaisia ongelmia on esiintynyt jo ensimmäisestä arkistolaista lähtien.

Vuoden 1939 arkistolain mukaan Valtionarkistolla oli oikeus toimituttaa kunnallisissa arkistoissa tarkastuksia ja antaa ohjeita asiakirjain hoitamisesta (7 §). Tämä säädös on Valtionarkistossa tulkittu siten, että Valtionarkistolla oli toimivalta antaa kunnallisia viranomaisia velvoittavia määräyksiä siitä, miten näiden tuli rekisteröidä ja arkistoida asiakirjansa eli siis nykyaikaista termiä käyttäen toteuttaa asiakirjahallintonsa/-hallintansa. Kunnissa taas katsottiin, että tällainen määrääminen ylitti arkistolain Valtionarkistolle antaman toimivallan. Kuntasektorin ja Valtionarkiston välille syntyikin sen vuoksi 1940-luvun puolivälissä erimielisyyttä sen suhteen, millä tavoin kuntien tuli noudattaa Valtionarkiston kunnille antamia ohjeita.³⁴

Sama ongelma arkistolaitoksen toimivallan laajuudesta suhteessa julkishallinnon arkistonmuodostajaorganisaatioihin nähden nousi esille viime vuosikymmenen lopulla. Silloin vallitsi arkistolaitoksenkin piirissä toisistaan poikkeavia näkemyksiä siitä, kuinka laajasti arkistolain 7 § antoi arkistolaitokselle suoranaista toimivaltaa ohjeistaa viranomaisten tieto- ja asiakirjahallintoa. Valtiovarainministeriön näkemys poikkesi selvästi Kansallisarkiston näkemyksistä eräiden Kansallisarkiston toimenpiteiden kohdalla siinä määrin, että ministeriö reagoi syntyneeseen näkemyseroon vuonna 2008. Lausuntopyyntösään opetusministeriölle valtiovarainministeriö totesi muun muassa, että arkistolaissa Kansallisarkiston toimialuetta ei suinkaan ole määritelty niin laajasti, että Kansallisarkiston eräs normiasiakirja koskisi kaikkia julkisen hallinnon tietojärjestelmiä, siis myös viranomaisten substanssijärjestelmiä ja erilaisia rekistereitä.³⁵

Myös määrittelyjen puuttuminen eräiltä vakiintuneilta arkistoalan termeiltä vuoden 1994 arkistolaissa on johtanut epä tietoisuuteen. Laki sisältää kyllä deskriptiiviset määrittelyt käsitteille *arkisto* ja *asiakirja*, mutta lainsäätäjä on ilmeisesti katsonut termin *arkistonmuodostaja* siinä

määrin vakiintuneeksi, että se ei edellyttänyt määritelmää lakiin, varsinkin kun tämä käsite oli määritelty yksiselitteisesti vuoden 1981 arkistolaissa (4 § 1 momentti). Tämä määritelmän puuttuminen arkistolaista johti kuitenkin siihen, että kuntasektorilla alettiin virheellisesti esittää tulkintaa, että kunnan kaikki toimielimet ja viranomaiset voitiin määritellä yhdeksi ainoaksi arkistonmuodostajaksi, huolimatta lain 1 §:n 1 momentin 2 kohdasta.³⁶

Suomen arkistolakeihin sisältyy myös sellaisia tulkinnanvaraisia muotoiluja, jotka johtuvat siitä, että lainvalmistelussa on esiintynyt toisistaan poikkeavia näkemyksiä, joita ei ole saatu sovitettua selkeiksi ja yksiselitteisiksi säännöksiksi. Tämän taustalla on myös se, että hallinnossa vaikuttavien eri professioiden edustajat antavat samoille käsitteille toisistaan poikkeavia sisältöjä. Lisäksi on otettava huomioon, että tietyn profession piirissä tietyn käsitteen merkitys voi muuttua lyhyenkin ajan kuluessa spontaanin kehityksen tai määrätietoisien terminologiatuotannon seurauksena. Tämänäkin näkökohta puhuu sen puolesta, että laeissa, myös arkistolaissa, tulisi kiinnittää erityistä huomiota käsitteiden määrittelyyn ja määrittelyjen yksiselitteisyyteen.

Arkistolain kuten monen muunkin lain soveltamiseen liittyy normihierarkiaa koskevaa epä tietoisuutta. Tämä johtunee suurelta osalta siitä, että lait muotoillaan pelkästään juristeja silmällä pitäen, joiden oletetaan pystyvän näkemään lakien ja niiden säännösten aseman normihierarkiassa. Näin ei kuitenkaan käytännössä aina

34. Eljas Orrman, Det allmänna arkivsystemet i Sverige och Finland. *Arkisto. Arkistoyhdistyksen julkaisu* 1. Arkistoyhdistys 1983, 118–121, 126, nootti 52.

35. Valtiovarainministeriön (VM) lausuntopyyntö opetusministeriölle (OPM) 17.7.2008, dnro VM 169/05/2008 (OPM dnro 131/50/2008); vrt. myös KA:n lausunto OPM:lle 19.8.2008, dnro AL/12872/03.99/2008.

36. Vrt. Kansallisarkisto, Kunnallisen arkistotoimen-opas työryhmän asiakirjat, Muistio 3.7.2009, Eljas Orrman, Kunnallisesta arkistonmuodostaja-käsitteestä.

tapahdu, mistä on esimerkkejä arkistolain kohdalta. Yksi tällainen riittänee tässä yhteydessä.

Arkistolaki on selvästi useimmilta osiltaan ensisijainen erityislaki, mikä on hyvin selvää valtion- ja kuntasektorin asiakirjojen seulonnan ja hävittämisen osalta. Vuonna 1987 maamme sai ensimmäisen henkilötietolain eli henkilörekisterilain (471/1987) ja henkilörekisteriasetuksen (476/1987), jotka tulivat voimaan vuoden 1988 alussa. Henkilörekisterilain soveltamisalasta säädetään lain 1 §:ssä, jossa todettiin, että henkilötietojen erilaisessa käsittelyssä, muun muassa niiden hävittämisessä, oli ”noudatettava, mitä tässä laissa säädetään, jollei laissa ole toisin säädetty”. Tästä ilmenee yksiselitteisesti, että kyse oli yleislaista, joka oli toissijainen muuhun lainsäädäntöön nähden. Henkilörekisterilain tultua voimaan yleistyi kuntasektorilla kuitenkin virheellinen käsitys, että henkilötietoja sisältävien kunnallisten asiakirjojen hävittämisen tuli tapahtua henkilörekisterilain nojalla, siis huolimatta siitä, että vuoden 1981 arkistolain mukaan kuntasektorin asiakirjojen hävittämisestä määräsi Valtionarkisto (19 §). Seurauksena oli paljon hämminkiä kunnallisen arkistotoimen piirissä. Tarvittiin huomattava määrä ponnisteluja, jotta lakimiehet kuntasektorilla saatiin tajuamaan, että myös henkilötietoja sisältävien kunnallisten asiakirjojen hävittämisestä määrääminen oli Valtionarkiston toimivallan piirissä.³⁷ Myös valtionhallinnossa esiintyi samanlaista epätietoisuutta.

Edellisen valossa näyttäisi siis ilmeiseltä, että hallituksen esityksissä, myös arkistolainsäädännön kohdalla, olisi tarkoituksenmukaista eksplikoida myös normihierarkiaan liittyviä kysymyksiä epäselvyyksien ja epätietoisuuden välttämiseksi.

Näin sitä suuremmalla syyllä, kun julkishallinnon asiakirja- ja tietotuotantoa sekä asiakirjahallintoa ja asiakirjahallintaa säädellään monessa erityislaissa, jolloin syntyy helposti epäselvyyttä sen suhteen, mitä erityislakia on erilaisissa tilanteissa noudatettava.

Maamme arkistolakien syntyvaiheet valaisevat hyvin havainnollisesti, miten henkilösuhteilla ja henkilöverkostoilla on ollut suuri merkitys lainsäädäntöhankkeiden toteutumisessa. Vuoden 1939 arkistolain aikaansaamista voidaan pitää keskeisessä asemassa olleen poliitikon, Väinö Voionmaan, määrätietoisien toiminnan tuloksena. Edellytyksenä vuosien 1981 ja 1994 arkistolakihankkeiden toteutumiselle puolestaan on ollut virastopäälliköiden ja valtionarkistonhoitajien poikkeuksellisen hyvät ja luottamukselliset suhteet pitkäaikaisiin opetusministereihin. Esimerkiksi vuoden 1994 arkistolain aikaansaamiseen vaikuttivat epäilemättä myönteisellä tavalla pääjohtaja Litzenin ja opetusministerinä vuosina 1991–1994 toimeen Riitta Uosukaisen luottamukselliset suhteet. Maamme eri arkistolaissa esiintyvien keskeisten käsitteiden sekä lakien soveltamisen tarkastelu puolestaan osoittaa, kuinka lainsäädäntötyössä terminologisiin kysymyksiin on kiinnitetty riittämätöntä huomiota, mikä on johtanut ongelmiin lakien tulkinnassa ja soveltamisessa.

37. Eljas Orrman, Lagstiftning om användning av personrelaterad information och den vetenskapliga forskningens verksamhetsbetingelser i Finland. *Nordisk Administrativt Tidskrift* 4 (1990), 365; vrt. Voitto Seppänen, Henkilörekisterit. Arkistot ja tietosuojat. *Suomen kunnat* 9 (1988), 34–35.

Päivi Happonen

Historian- tutkimuksen lähdeaineisto sähköistyy

Julkinen hallinto toimii suurelta osin digitaalisesti ja tänä päivänä syntyvät aineistot säilytetään digitaalisessa muodossa. Valtioneuvosto antoi kolme vuotta sitten periaatepäätöksen, jonka tavoitteena on edistää julkisen hallinnon ja julkisin varoin tuotetun digitaalisen aineiston uudelleen käyttöä.

Tutkimus hyötyy, koska sähköisiin tietoihin voi kohdentaa täysin uudentyypisiä tutkimuskysymyksiä. Tiedot ovat linkitettävissä ja yhdisteltävissä toisiinsa, mikä nopeuttaa tutkimusprosessia ja monipuolistaa johtopäätösten tekemistä.

Osa sähköisestä tietomassasta on asiakirjatietoa. Sen syntykontekstin dokumentointiin ja luotettavuuden varmistamiseen ja siten tutkimuskäytön mahdollistamiseen kohdistuu tiedon koko elinkaareen liittyviä vaatimuksia. Arkistolaitos on esittänyt niitä viimeisen kymmenen vuoden aikana antamissaan normeissa, jotka kohdentuvat pääsääntöisesti julkisen hallinnon organisaatioiden asianhallinta- ja asiakirjajärjestelmiin.

Ennen kaikkea aineiston tuottajan tulee ajatella aineiston käytettävyyttä. Muutoin rahaa kuluu aineiston jälkikäteiseen kunnostamiseen ja sen saattamiseen uudelleen digitaaliseen muotoon. Jotta asiakirjatietojen uudelleen käyttö olisi helppoa, julkisin varoin tuotettu digitaalinen aineisto tulee tallentaa luotettavaan, vakaalla taloudellisella pohjalla olevaan yhteiseen säi-

lytyspalveluun. Sen tulee mahdollistaa aineiston helppo ja monipuolinen käyttö organisaatioiden hallintotehtäviin, mutta myös erityyppiseen tutkimukseen.

Myös digitaalisessa muodossa oleva yksityinen aineisto pitäisi saada talteen. Yksityinen aineisto rikastaa julkisen hallinnon tarjoamaa kuvaa yhteiskunnasta. Arkistolaitos ja Jyväskylän yliopisto selvittävät parhaillaan monimuotoisen digitaalisen yksityisen aineiston moderneja tallentamistapoja.

Marginalisoituuko paperiaineiston tutkimuskäyttö?

Arkistolaitoksessa säilytetään syntyään digitaalista asiakirjatietoa, digitoituja asiakirjoja ja paperiasiakirjoja. Syntyyään digitaaliset asiakirjatiedot ovat pääsääntöisesti 2000-luvulta ja niistä suurin osa on valtionhallinnon organisaatioiden ylläpitämien rekisterien tietoja. Eniten sähköisiä tietoja on arkistolaitokseen siirtänyt verohallinto.

Paperiaineiston digitointi on hidasta ja sitä tehdään rahoituksen mukaan. Vaikka arkistolaitoksen aineistosta vain noin 1,6 prosenttia on digitoitu, fyysisten tutkijakäyntien määrä on vähentynyt. Tämä johtuu ensisijaisesti siitä, että sukututkijoiden paljon käyttämiä aineistoja on jo digitoitu.

Myös paperina vastaanotettavan aineiston määrä kasvaa koko ajan. Siirtovaiheessa ei edellytetä aineiston digitointia, joten mahdollinen digitointi jää arkistolaitoksen tehtäväksi. Arkistolaitoksen säilyttämän paperiaineiston digitointi kokonaisuudessaan on todennäköisesti mahdotonta, mutta paljon käytetyt aineistot saadaan jollakin aikavälillä digitoitua.

Nuoret tutkijat ovat syntyneet digitaaliseen maailmaan ja ovat tottuneet käyttämään sähköisiä tietoja. Tämä pitäisi ottaa huomioon, kun mietitään voiko digitoitu asiakirja korvata alkuperäisen asiakirjan, sekä tehtäessä ratkaisuja todistusvoimaisuuden takaavien metatietojen riittävyydestä ja aineiston siirtotavoista arkistolai-

Tutkimusjohtaja, dosentti Päivi Happonen työskentelee Kansallisarkistossa. Sähköposti: paivi.happonen@narc.fi.

tokseen. Muutoin on vähitellen edessä paperiaineistojen tutkimuskäytön marginalisoituminen ja tutkimusintressien kohdistuminen toisaalle.

Tutkimuksen näkökulmasta olisi mielestäni erittäin tärkeää, että siirrettävä, paperilla alun perin oleva, julkisin varoin tuotettu aineisto otettaisiin vastaan digitoituna. Lisäksi se olisi otettava vastaan sellaisessa muodossa, että sen varsinaiseen tietosisältöön (ei vain metatietoihin) voisi kohdentaa erityyppisiä hakuja sekä analysoida tietomassoja ja jalostaa sisältöä automaattisesti nykuteknologian mahdollistamin keinoin. Asiakirjallisen kulttuuriperinnön käytettävyyden edistäminen edellyttää paitsi nopeita ja uudentyypistä tutkimusta palvelevia digitoitintarkkaisuja, myös pitkäkestoisia taloudellisia päätöksiä (syntyään) digitaalisten aineistojen sähköisen säilytyksen ja samalla niiden tutkimuksellisen käytön varmistamiseksi.

Sähköisten palveluiden ja tutkimusinfrastruktuurien kehittäminen

Tällä hetkellä arkistolaitos edistää aineistojensa tutkimuskäyttöä kehittämällä sähköisiä palveluita, avaamalla tietovarantojaan sekä tuottamalla tutkimusinfrastruktuureita yhteistyössä tutkimusyhteisöjen ja muistiorganisaatioiden kanssa.

Opetus- ja kulttuuriministeriö rahoittaa arkistolaitoksen johtamaa kuuden arkiston ja Tieteen tietotekniikan keskuksen (CSC) yhteishanketta, jonka tavoitteena on toteuttaa uusi arkistojen hakemistopalvelu AHAA. Vuonna 2016 valmistuva palvelu korvaa muun muassa arkistolaitoksessa nykyisin käytössä olevat aineistojen metatietojärjestelmät eli VAKKA-palvelun ja Aarteen. AHAA-palvelun käyttöliittymäksi tulee Kansallisen Digitaalisen Kirjaston asiakasliittymä (FINNA), joka räätälöidään palvelemaan paremmin arkistoaaineiston hakua ja käyttöön saamista.

Osana tutkimusinfrastruktuurien luomista kehitetään pysyviin tunnisteisiin liittyviä käytäntöjä. Digitaalisten aineistojen käyttäminen tutki-

muksessa aiheuttaa ongelmia lähdeviitekäytäntöihin, koska aineistolle ei ole ehtinyt muodostua pysyviä, vakiintuneita viittaamistapoja. Arkistolaitos on ottamassa käyttöön saman järjestelmän, jolla kirjastot ja julkaisuarkistot yksilöivät sähköisiä julkaisuja. Urn-tunnukset varmistavat sähköisen aineiston löytymisen järjestelmä- ja verkkosivu-uudistuksista huolimatta. Urn-tunnusta täydentää metatietojärjestelmistä generoituva lähdeviite, jota tutkija voi muokata.

Pysyvien tunnisteiden käyttöönotto toteutetaan tämänhetkisten suunnitelmien mukaan arkistolaitoksen sähköisten palveluiden uudistamisen yhteydessä vuonna 2016. Pysyviä tunnisteita ja metatiedoista generoituvia lähdeviitteitä on pilotoitu vuodesta 2013 alkaen sähköisessä muodossa julkaistavilla tieteellisillä artikkeleilla. Todennäköistä on, että lähdeviitteen näyttäminen toteutetaan siten, että tutkija voi näytöllä näytettävistä metatiedoista muodostaa lähdeviitteen ja kopioida urn-tunnuksen.

Kansallisarkiston ja Tilastokeskuksen yhteinen Kansallinen rekisteri- ja mikroaineistojen tutkijapalvelu on valittu tutkimusinfrastruktuurien tiekartalle. Valinta tiekartalle on osoitus siitä, että Kansallisarkiston ja Tilastokeskuksen yhdessä toteuttama tutkimusinfrastruktuuri nähdään Suomen kannalta merkittävänä. Akatemia on myöntänyt palvelun toteuttamiseen FRI2013-haussa rahoitusta.

Uusi tutkijapalvelu on suunniteltu helpottamaan rekisteritietojen ja tilastoaineistojen tutkimuskäyttöä tutkimusprosessin kaikissa vaiheissa. Tutkijapalvelu koostuu neljästä keskenään yhteen toimivasta palvelusta, jotka yhdessä tarjoavat yksikanavaisen väylän tutkimuksen suunnittelusta aineiston analysointiin. Tilastokeskus toteuttaa metatietokatalogin ja etätyöpöydän. Kansallisarkisto vastaa käyttölupien sähköisestä hakupalvelusta ja informaatio- ja tukipalvelusta. Valmistuttuaan palvelu parantaa merkittävästi julkisen hallinnon aineistojen löydettävyyttä, saatavuutta ja käytettävyyttä. Se myös mahdollistaa paremman henkilötietojen suojaamisen

rekisteripohjaisten tutkimusaineistojen koko elinkaaren ajan.

Arkistolaitos on käynnistänyt vuonna 2014 tietovarantojensa avaamisen sotiin liittyvistä tutkimustietokannoista. Tulevina vuosina avaimista jatketaan valtiovarainministeriön ja opetus- ja kulttuuriministeriön linjausten mukaisesti. Julkisia tietovarantoja avataan, koska tietojen tulee olla vaivattomasti käytettävissä. Pelkkä julkisten metatietojen ja aineistojen tarjoaminen verkkopalveluiden välityksellä ei kuitenkaan riitä, vaan julkiset tiedot on julkaistava vähintään avoimena datana. Tämä avaa eri tahoille myös mahdollisuuden luoda niihin erityyppisiä palveluita.

Tiedon avaamisella arkistolaitos edistää omalta osaltaan tulevaa tutkimusta ja innovaatioita.

Uusi laki Kansallisarkistosta

Sähköistyvä hallinto ja muuttuva tutkimus vaativat muutoksia myös lainsäädäntöön. Arkistolain uudistaminen käynnistyi opetus- ja kulttuurimi-

nisteriön johtamana alkuvuodesta 2013. Kansallisarkiston organisaatiota koskeva hallituksen esitys on valmistunut vuoden 2014 lopussa. Keskeiset ehdotukset koskevat nykyisestä piirihallinto-organisaatiosta luopumista, säännöksiä asiakirjojen muuttamisesta sähköiseen muotoon sekä Kansallisarkistoon siirrettyjen viranomaisten asiakirjojen antamisen tapoja ja määräaikoja. Arkistolaitos muuttuu Kansallisarkistoksi.

Kansallisarkisto säilyttää jatkossakin paperi- ja digitoituja aineistoja ja edistää niiden, sekä todennäköisesti myös muualla kuin arkistolaitoksessa säilytettävien digitaalisessa muodossa olevien asiakirjatietojen tutkimuskäyttöä. Lisäksi Kansallisarkisto tekee päätöksiä arkistolain piiriin kuuluvien organisaatioiden pysyvästi säilytettävistä asiakirjatiedoista eli määrittelee tutkimuksen käytössä olevat aineistot. Kytkös hallintoon ja sähköisen toimintaympäristön kehittämiseen vähentyy. Sähköistä tiedonhallintaa koskevan lainsäädännön kokonaisuudistus siirtyy todennäköisesti myöhempään ajankohtaan.

Otso Kortekangas

Globaalit ideat "Pohjan perillä"

KOHTI SAAMELAISEN KOULUTUSHISTORIAN
KANSAINVÄLISEMPÄÄ KONTEKSTIA

Katsausartikkelin näkökulmana on kansainvälisten ajatusvirtausten vaikutus Suomen saamelaisia koskevaan 1900-luvun alun koulutuspoliittiseen keskusteluun. Artikkelini on kommentti Panu Pulman *Historiallisessa Aikakauskirjassa* (1/2014) esittämään haasteeseen kansainvälisemmän näkökulman soveltamisesta saamelaisten historiaan Suomessa.¹ Artikkelini luo yleisluontoisen katsauksen saamelaisten 1900-luvun alun koulutushistoriaa koskevaan kirjallisuuteen. Tämän ohella se hahmottelee, minkälaista kansainvälinen lähdeaineiston tasolla toimiva koulutuspoliittisen keskustelun vertailu voisi olla.

Otsikossa lainaan Lapin piirin kansakoulujen tarkastaja Kaarlo Kerkkosta, joka puhui 1900-luvun alussa Kouluhallitukselle kirjoittamissa raporteissaan Lapista jonkinlaisena periferiana, "Pohjan peränä"². Samanlaisia ajatuksia ilmaisivat Lapin kouluista vastaavat virkamiehet myös muissa Pohjoismaissa. Periferiaa Lappi on toki useimmiten ollutkin etelän keskuksista katsottuna.³ Saamelaisia koskeva koulutuspoliittinen keskustelu 1900-luvun alkupuolen Suomessa ja Pohjoismaissa ei kuitenkaan ollut mikään maailmasta eristäytynyt, kaukainen ilmiö. Päinvastoin, se oli osa tuon ajan kansainvälistä kulttuurillista ja ideologista kontekstia.

FM Otso Kortekangas työskentelee tohtorikoulutettava Tukholman yliopiston historian laitoksella. Sähköposti: otso.kortekangas@historia.su.se

Tässä artikkelissa luon yleissilmäyksen tähänastiseen saamelaisten koulutuspolitiikkaa koskevaan tutkimuskirjallisuuteen ja sen linkkeihin kansainväliseen koulutushistorialliseen kontekstiin. Pääpaino on 1900-luvun alkupuolen koulutuspolitiikkaa koskevassa kirjallisuudessa. Lisäksi hahmottelen kansainvälisen näkökulman soveltamisen mahdollisuuksia vertailemalla Suomen ja Norjan saamelaisten koulutusta koskevaa argumentointia perulaisten opettajien ja koulutuspoliitikkojen argumentteihin.

Saamelaisen koulutushistorian kentällä vertailua on perinteisesti tehty ennen kaikkea kansallisvaltioiden sisäisesti väestöryhmien välillä. Uraa uurtavana esimerkkinä voidaan mainita Norjasta Knut Einar Erikseenin ja Einar Niemen vähemmistötutkimuksen klassikkoteos *Den Finske Fare*, joka käsittelee saamelaisten koulutusta osana Norjan valtion assimilaatiopolitiikkaa.⁴ Myöhemmin muun muassa Bjørg Evjen on täydentänyt kuvaa vertaillen pienempien saamelaisten kieli- ja kulttuuriryhmien tilannetta paljon tutkittuun Finnmarkin saamelaisten tilanteeseen.⁵

Ruotsista valtion sisäistä vertailua löytyy esimerkiksi Lars Eleniuksen tutkimustyöstä. Elenius on vertaillut Ruotsin valtion politiikkaa koskien Ruotsin Länsipohjan suomenkielistä väes-

1. Panu Pulma, Saamelaistutkimus näyttää voimansa. *Historiallinen Aikakauskirja* 112:1 (2014), 109.

2. Kansallisarkisto (KA), Kouluhallituksen kansanopetusosaston I arkisto, Piiritarkastajien yleiskatsaukset 1908–1911 En 3, Piiritarkastajan yleiskatsaus 1909, K. Kerkkonen Kouluhallitukselle.

3. "Lappi" itsessään viittaa lape-sanana kautta todennäköisesti nimenomaan periferiaan, erämaahan. Ks. esim. Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen (toim.) *Suomen sanojen alkuperä* II. SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1995, 48.

4. Knut Einar Erikseen & Einar Niemi, *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i Nord 1860–1940*. Universitetsforlaget 1981.

5. Esim. Bjørg Evjen & Lars Ivar Hansen, *Kjært barn – mange navn. Om forskjellige betegnelser på den samiske befolkningen i Nordland gjennom århundrene*. Pax Forlag 2008.

töä ja saamelaisia. Tutkimuskirjallisuuden tasolla Eleniuksen vertailu ulottuu myös Norjaan ja hyvin lyhyesti Suomeen.⁶ Sten Henrysson ja Johnny Flodin ovat kirjoittaneet mainion yleiskatsauksen Ruotsin saamelaisia koskevasta koulupolitiikasta.⁷ Ruotsissa valtio määritteli saamelaisuuden ennen kaikkea poronhoidon ja paimentolaisuuden kautta. Tämän politiikan seuraukset ovat valitettavasti näkyvissä myös tutkimuskirjallisuudessa, joka on vahvasti painottanut poronhoitoa harjoittaneiden saamelaisten lasten koulunkäyntiin. Tämän niin kutsutun nomadikoulujärjestelmän ulkopuolelle jääneet saamelaiset ovat lähes näkymättömiä tutkimuskirjallisuudessa.

Suomessa vertailua eri saamelaisryhmien välillä on tehnyt muun muassa Veli-Pekka Lehtola kattavassa yleisteoksessaan saamelaisten ja Suomen valtion suhteista 1900-luvun ensipuoliskolla.⁸ Jukka Nyssönen on todennut eri Pohjoismaiden tutkimuskirjallisuutta vertailtuaan, että Suomen koulutuspolitiikka oli äärimmilleen viedyin tasa-arvoista eikä erityistä saamelaisiin kohdistunutta koulutuspolitiikkaa ollut. Toisaalta politiikka oli myös tasapäistävä, sillä saamen kieltä ja saamelaista kulttuuria ei millään tavalla korostettu opetuksessa, pikemminkin päinvastoin.⁹ Ulla Aikio-Puoskari on toteuttanut pohjoismaista vertailua tutkiessaan saamelaisten oppilaiden kielellisten ihmisoikeuksien toteutumista eri Pohjoismaiden peruskouluissa ja lukioissa. Aikio-Puoskarin tutkimuksessa painottuvat 1900-luvun viimeiset vuosikymmenet.¹⁰

Edellä mainittujen tutkimusten pääasiallinen tutkimuskehys, kansallisvaltio, asettaa tiettyjä rajoituksia, kun tutkimuskohteena on niin selkeästi ylijarainen väestö kuin saamelaiset. Avauksia vertailevemmän tutkimusotteen suuntaan on tehty niin pohjoismaisen kun laajemmankin tutkimuskehysten osalta. Koko Pohjoiskalotin kattavan, käynnissä olevan Saamelainen kouluhistoria -hankkeen piirissä on julkaistu eri maiden koulutushistoriaa koskevia teoksia, viimeksi *Saamelaisten kansanopetuksen ja koulunkäynnin*

historia Suomessa -teos joulukuussa 2014.¹¹ Projektin puitteissa saamelaisten tutkijoiden panos on päässyt laajalti esille.

Pohjoismaiden ulkopuolelle ulottuvasta vertailusta hyvä ja tuore esimerkki on ruotsalaisen Julia Nordbladin väitöskirja. Nordblad vertailee Ruotsin ja Ranskan vähemmistöihin kohdistunutta koulupolitiikkaa vuosien 1880 ja 1925 välisenä aikana. Ruotsin osalta tutkimuksen keskiössä ovat porotaloutta harjoittaneet saamelaiset ja Länsipohjan suomalaiset, Ranskan osalta bretoninkielinen vähemmistö ja Tunisian protektoraatin arabiankielinen väestö. Siinä missä Länsipohjan suomalaiset ja Ranskassa bretonelaiset olivat assimiloivan koulutuspolitiikan piirissä, saamelaisten ja arabiankielisten osalta noudatettiin siirtomaavallalle tyypillistä eristävää ja kulttuurillista erilaisuutta korostavaa koulupolitiikkaa.¹² Nordbladin rohkea vertaileva näkökulma avaa yllättäviä yhteyksiä ja luo hedelmällistä alustaa jatkotutkimuksille pohjoismaisen saamelaispolitiikan kytköksistä kansainväliseen ideoiden ja ideologioiden kontekstiin. Aina-

6. Lars Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Studentlitteratur 2006.

7. Sten Henrysson & Johnny Flodin, *Samernas skolgång till 1956*. Forskningsarkivet vid Umeå universitet 1992.

8. Veli-Pekka Lehtola, *Saamelaiset suomalaiset. Kohtauksia 1896–1953*. SKS 2012.

9. Jukka Nyssönen, Principles and Practice in Finnish National Policies towards the Sámi People. Teoksessa Günter Minnerup & Pia Solberg (toim.) *First World, First Nations. Internal Colonialism and Indigenous Self-Determination in Northern Europe and Australia*. Sussex Academic Press 2011, 84.

10. Ulla Aikio-Puoskari, *Saamen kielen ja saamenkielinen opetus Pohjoismaissa. Tutkimus saamelaisten kielellisistä ihmisoikeuksista Pohjoismaiden kouluissa*. Pohjoisen ympäristö- ja vähemmistöoikeuden instituutti, Lapin yliopisto 2001, 3–4.

11. Pigga Keskitalo, Veli-Pekka Lehtola & Merja Paksunieni (toim.) *Saamelaisten kansansivistyksen ja koulunkäynnin historia Suomessa*. Siirtolaisuusinstituutti 2014.

12. Julia Nordblad, *Jämlighetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken 1880–1925*. Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet 2013, 330–334.

kin Tromssassa vuonna 2005 ja Sydneyssä vuonna 2007 pidetyt kansainväliset alkuperäiskansojen historiaa käsittelevät konferenssit ovat johtaneet antologiajulkaisuihin, jotka pyrkivät sijoittamaan Pohjolan saamelais- ja valtaväestöjen suhteet kansainväliseen alkuperäiskansojen historian kontekstiin.¹³

Olisiko vertailevasta historiasta laajemmin uusien, kansainvälisten väylien avaaajaksi saamelaisten kouluhistoriaa tutkittaessa? Pyrin vastaamaan kysymykseen hahmotellen sitä, millaisia etuja kansainvälinen vertailu voisi tuoda saamelaisten kouluhistorian tutkimukseen. Vertailun kohteina on alkuperäisväestön koulunkäyntiä koskeva koulutuspoliittinen keskustelu 1900-luvun alun Norjassa, Suomessa ja Perussa.

Muun muassa Nancy L. Green ja Raymond Grew ovat kirjoittaneet vertailevan historiantutkimuksen metodologiasta. Green, joka kirjoittaa yleisesti vertailusta, peräänkuuluttaa kaksijakoista tutkimusotetta, joka sekä rinnastaa (etsii yhtäläisyyksiä) että kontrastoi (etsii eroavaisuuksia). Siinä missä rinnastus kytkee tutkimuskohteen laajempiin kokonaisuuksiin, kontrastointi voi kertoa tutkimuskohteen erityispiirteistä.¹⁴ Grew on kirjoittanut nimenomaan vähemmistöjen vertailusta. Grewin mukaan vähemmistöjen vertailu sinänsä ei ole mielekäästä, sillä vähemmistöt eivät ole mitään suljettuja, tyhjiössä leijuvia yksiköjä, vaan niiden määritelmät ja rajat ovat jatkuvassa liikkeessä. Mielenkiintoista onkin vertailla kuinka vähemmistöt on eri maissa leimattu tai ne ovat leimautuneet vähemmistöiksi, eli erilaisiksi valtaväestöstä.¹⁵

Norjan ja Suomen saamelaisia ja Perun alkuperäisväestöä vertailtaessa leimaaminen erilaiseksi valtaväestöstä on merkityksellinen tutkimuskohde jo kunkin maan väestöjen määrällisten suhteiden eroavaisuuksien vuoksi. Grew toteaa, että vähemmistö ja enemmistö eivät välttämättä ole numeraalisia käsitteitä. Ne määrittyvät ennemminkin vallankäytön ja sen rajojen kautta.¹⁶ Valtaväestö, kuten nimestäkin saattaa päätellä, on se osa väestöstä, jolla on pääasiallinen

määräysvalta asioista. Vähemmistö on tämän valtaväestön vastakohta, tai ainakin tälle alisteinen ryhmä. Saamelaiset olivat 1900-luvun alussa kaikissa pohjoismaisissa määrällinen vähemmistö.¹⁷ Sen sijaan Perun alkuperäisväestö oli määrällisesti enemmistönä. Valtaväestön muodosti kuitenkin varsin harvalukuinen eurooppalaisperäinen yläluokka.¹⁸ Onkin mielenkiintoista tutkia, millä tavalla koulutusauktoriteetit perustelivat valtaväestön valta-asemaa ja sitä kautta vähemmistöjen assimilaation ja ”sivistämisen” tarvetta Perussa ja Pohjoismaissa.

Yllä esitettyjen demografisten syiden ohella Peru on valikoitunut vertailukohteeksi käytännön rajauksellisten syiden vuoksi. Hyviä vertailukohtia olisi toki ajan salliessa monia muitakin, kuten Kanadan tai Yhdysvaltojen alkuperäisväestöjä koskeva koulutuspolitiikka, tai Iso-Britannian, Alankomaiden ja muiden siirtomaavalttojen epäsuoran hallinnon osana kehittyneet kolonialistiset koulutusjärjestelmät. Näillä koulutusjärjestelmillä saattoi olla assimiloivia tai toisaalta kulttuurillisesti varjelevia ja suorastaan museoivia ilmentymiä.¹⁹

13. Günter Minnerup & Pia Solberg (toim.) *First World, First Nations. Internal colonialism and indigenous self-determination in Northern Europe and Australia*. Sussex Academic Press 2011; Henry Minde (toim.) *Indigenous Peoples. Self-determination, knowledge, indigeneity*. Eburon 2008.

14. Nancy L. Green, Forms of Comparison. Teoksessa Deborah Cohen & Maura O'Connor (toim.) *Comparison and history. Europe in cross-national perspective* Routledge 2004, 44.

15. Raymond Grew, Introduction. Teoksessa André Burguière & Raymond Grew (toim.) *The Construction of Minorities. Cases of Comparison across Time and around the World*. University of Michigan Press 2001, 12–13.

16. Grew 2011, 3–4.

17. Saamelaiset olivat valtioiden ja koko Pohjolan mitta-kaavassa pieni vähemmistö. Lääni- ja kuntatasolla saamelaiset saattoivat paikoin olla enemmistönä.

18. Nelson Manrique, Democracia y Nación. La promesa pendiente. Teoksessa *La democracia en el Perú*. Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo 2006, 24–25.

19. A.G. Hopkins, Globalization with and without Empires. From Bali to Labrador. Teoksessa A.G. Hopkins (toim.) *Globalization in World History*. Pimlico 2002, 229–230; Frances Gouda, Teaching Indonesian girls in Java and Bali

Seuraavan hahmottelevan tutkimuksen keskiössä on ryhmä, jota kutsun nimellä koulutusauktoriteetit. Ryhmä sisältää koulutuspoliittiseen keskusteluun osallistuneita poliitikkoja, virkamiehiä, opettajia ja Pohjoismaiden osalta myös pappeja. Tutkimusajanjaksona on karkeasti ottaen 1900-luvun neljä ensimmäistä vuosikymmentä.

Perussa, Norjassa ja Suomessa monet koulutusauktoriteetit olivat sitä mieltä, että alkuperäiskansat voivat välttää sukupuuton vain mikäli ne hylkäävät kulttuurinsa ja omaksuvat valta-väestön kulttuurin. Alansa johtava seudullinen auctoriteetti, Finnmarkin *skoledirektør* (koulutoimen johtaja) Christen Brygfeldt ilmaisi asian vuonna 1923 saamelaisista puhuessaan seuraavasti: ”Vain niissä piireissä, missä he ovat sekoittuneet norjalaisten tai kveenien kanssa ja joissa rodun tunnusmerkki on niin sanotusti täysin huomaamaton ja on joko tyyppiä norjalainen tai kveeniläinen, on heillä mahdollisesti [tarpeeksi] selkärankaa selvitäkseen”²⁰. Perussa koulutuspoliitikko ja yliopistomies Manuel Vicente Villarán totesi ytimekkäästi, että avain alkuperäisväestön sivistämiseen oli yksinkertainen: ”eurooppalaisen ihmisen työskentely- ja elämäntavan päivittäinen esimerkki”.²¹ Suomessa kansakoulutarkastaja (Norjan *skoledirektöriä* vastaava seututason auctoriteetti) Kaarlo Kerkkonen puolestaan julkisti vuosien 1906–1912 raportissaan saamelaisista deterministisen elegiseen sävyyn: ”Vuosikymmen, pari korkeintaan, tulee olemaan jonkinlaista kaksikielisyyden aikaa, murros-aikaa, ja kohoava kulttuuri tekee tehtävänsä, suomenkieli ylivoimaisena tukahduttaa sisarkielensä. Niin surkeata kuin se onkin, emme sille mitään voi.”²²

Maiden väliltä löytyy myös tärkeitä eroja. Perussa suhteessa alkuperäisväestöön hyvin pieni eurooppalaisperäinen väestö otti oman kulttuurinsa koulutuksen lähtökohdaksi. Kuten opettaja ja koulutuspoliitikko José Antonio Encinas totesi esseessään vuonna 1932, todellinen kansakunta oli kuitenkin Perun alkuperäisväestö.²³ Encinaksen ja koko koulutuspoliittisen älymystön pää-

asiallinen johtopäätös tästä havainnosta ei kuitenkaan ollut alkuperäiskulttuurin esiin nostaminen tai tukeminen, päinvastoin. Encinas toteaa esseessään, että kansakunnan rakentamisen ydin on eroavaisuuksien harmonisointi. Alkuperäiskulttuuri, tai Encinaksen sanoin ”intiaani”, oli se elementti, joka eniten erosi kulttuurisesta normista, Perun eurooppalaisperäisestä väestöstä. Siksi kansakunnan parhaaksi oli tämän eroavaisuuden, siis alkuperäiskulttuurin, eliminoiminen.²⁴ Opettaja Encinaksen ei tarvinnut hakea ratkaisua kaukaa – länsimainen koulutus saattoi hänen mukaansa esimerkin voimalla sivistää alkuperäisväestön.²⁵

Siinä missä alkuperäisväestö Perussa oli Encinaksen sanoin ”todellinen kansakunta”, eli maan alkuperäinen väestö, näyttäytyi saamelaisväestö Norjan koulutuspoliittisessa diskurssissa vieraina kansana. Muun muassa pohjoisen Norjan koulutoimen johtajat, *skoledirektørit*, pitivät saamelaisia norjalaisiin verrattuna kehittymättömänä väestönä, jonka vaihtoehtoina oli assimiloituminen norjalaiseen kulttuuriin tai ”heikomman kansan” varma kohtalo, sukupuutto.²⁶

1900–1942. Dutch progressives, the infatuation with ‘Oriental’ refinement, and ‘Western’ ideas about proper womanhood. *Women’s History Review* 4:1 (1995).

20. Kirje 29.6.1923, lähettäjä skoledirektør Christian Brygfeldt, vastaanottaja Kirke- og Undervisningsdepartementet i Kristiania. Julkaistu teoksessa Svein Lund (toim.) *Samisk skolehistorie* 4. Davvi Girji 2010, <http://skuvla.info/skolehist/cb-fokstad1-tn.htm> (7.10.2014).

21. Manuel Vicente Villarán, *El factor económico en la educación nacional* (alunperin julkaistu 1908). Teoksessa Rodolfo Loayza Saavedra, *Pensadores peruanos del siglo XX frente a la problemática nacional*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos 2009, 74.

22. Kaarlo Kerkkonen, *Lapin piirin kansakoulut lukuvuosi-na 1906–1912*. Gummerus 1914, 15.

23. José Antonio Encinas, *Un ensayo de escuela nueva en el Peru*, I.nide. Primer Festival del Libro Puneño 1959 [1932], 91.

24. Encinas 1959, 91–92.

25. Encinas 1959, 91–92.

26. Brygfeldt 29.6.1923; Kirje 24.1.1917, lähettäjä Skoledirektør Bernt Thomassen, vastaanottaja Kirke- og Undervisningsdepartementet i Kristiania. Julkaistu teoksessa

Norjan luterilaisella kirkolla oli vielä 1800-luvun lopun isojen kansakoulu-uudistusten jälkeenkin vissi merkitys koulupolitiikassa, paikallinen pappi oli muun muassa kansakoulujen johtokunnan itsestään selvä jäsen.²⁷ Kirkon piirissä asenne saamelaiskulttuuria kohtaan oli kansakoululaitoksen asennetta lievempi. Useat papit puolsivat saamelaisten oikeutta äidinkieli- seen uskonnonharjoittamiseen ja alkeisopetukseen, mikäli nämä käyttivät muissa yhteyksissä norjaa ja sopeutuivat norjalaiseen elämänneon. Tämä käy ilmi muun muassa Norjan kansakoululaitoksen tiukkaa kielipolitiikkaa kritisoineesta luterilaissävytteisestä *Fornorsknigen i Finnmarken* -teoksesta, jonka kirjoittajat olivat pappeja ja opettajia.²⁸

Suomen koulutusauktoriteettien tapauksessa tietty kiinnostus ja sympatia sukulaiskansoja ja ”sisarkieltä”²⁹ kohtaan näyttää sallineen laajemmat rajat saamelaisten määrittämiselle suhteessa valtaväestöön. Kuten valtion asettaman Lapin komitean mietinnössä vuodelta 1938 todetaan, tulisi saamelaisten ”omalaatuista kulttuurielämää” tukea. Tätä kulttuuria käsitellään kuitenkin osana yhteistä suomalaista kulttuuriperimää, lisäksi ”Suomen kansan yhteiseen kulttuuripääomaan”.³⁰ Näin ollen suljettiin ovet suomalaisesta erillisen saamelaisen identiteetin ja kulttuurin kehittämislle.

Kirkon rooli opetuksen järjestämisessä jatkui Suomessa pidempään ja vahvempana kuin muissa pohjoismaissa (ja Perussa). Kirkon kiertävä katekeettakoulu antoi 1900-luvun ensi vuosikymmeninä vielä suuren osan Lapin lasten alkeisopetuksesta.³¹ Tämän koulumuodon piirissä saamen kielen taito katsottiin eduksi opettajia rekrytoitaessa, kuten Oulun hiippakunnan pöytäkirjat kertovat.³² Suomessa, kuten Norjassakin, kirkonmiesten asenne saamenkieltä kohtaan oli valtiollisia kouluauktoriteetteja myönteisempi.

Kaikissa tutkimuskohteissa esiintyi ajatus siitä, että alkuperäisväestön sivistäminen oli yhteiskunnan kokonaisedun kannalta välttämätöntä. Koulutuksen katsottiin olevan palvelus

itse alkuperäisväestölle, joka täten nostettaisiin pinnalle sivistymättömyyden syvyyksistä. Tämän tyylinen kaksoisargumentti löytyi joka maasta, kuten seuraavat lainaukset osoittavat:

Skoleldirektør (Koulujohtaja) Bernt Thomasen vuonna 1917:

Norjalaistamista – ja sen toteuttamista mitä pikimmin – en näe ainoastaan kansallisena välttämättömyytenä, vaan myös hyvinvointikysymyksenä suurimmalle osalle Pohjois-Norjan lappalaista ja kveeniläistä väestöä. Norjalaistamisen kautta vieheidänkin tiensä kehitykseen ja menestykseen.³³

Lapinmaan piirin kansakoulujen tarkastaja Kaarlo Kerkkonen 1914:

Lapin kansa sortuu, sammuu, väistyessään väkevämpien tieltä tuntureille. [...] miksi kieltää lappalaisparikain lapsilta se hyvä, mikä kansakoulujen kautta Suomen muille lapsille tarjotaan.³⁴

Svein Lund (toim.) *Samisk skolehistorie* 4. Kárásjohka 2010, <http://skuvla.info/skolehist/thomas-tn.htm> (19.6.2014).

27. Reidar Myhre, *Den norske skoles utvikling. Idé og virkelighet*. Gyldendal Norsk Forlag 1992, 53.

28. Johannes Hidle & Jens Otterbech (toim.) *Fornorsknigen i Finnmarken*. Lutherstiftelsens boghandel 1917.

29. Kerkkonen 1914, 15.

30. *Lapin taloudelliset olot ja niiden kehittäminen. Lapin komitean mietintö*. Komiteamietintö 1938:8. Valtioneuvosto 1938, 169.

31. Esko I. Kähkönen, *Katekeetat Suomen Lapissa 200 vuotta*. Lapin korkeakoulu 1988, 35–37.

32. Oulun maakunta-arkisto, Oulun hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto, Oulun hiippakunnan tuomiokapitulin pöytäkirjat Ca:70 ja Ca:79, pöytäkirjat 28.9.1920 ja 28.11.1929.

33. Kirje 24.1.1917, lähettäjä Skoleldirektør Bernt Thomasen, vastaanottaja Kirke- og Undervisningsdepartementet i Kristiania. Julkaistu teoksessa Svein Lund (toim.) *Samisk skolehistorie* 4. Kárásjohka 2010, <http://skuvla.info/skolehist/thomas-tn.htm> (19.6.2014).

34. Kerkkonen 1914, 14.

Yliopistomies, diplomaatti ja opettaja Alejandro Deústua 1904:

Ainoa tapa, jolla intiaaneja voidaan sivistää ja tehdä heistä vähemmän onnettomia on heidän käytöksensä korjaaminen esimerkin avulla.³⁵

Mikäli koulutuksen tavoitteena on ihmisessä olevan voiman jalostaminen, se ei pääse tähän tavoitteeseen muuta kautta kun saavuttamalla tilan, jossa yksilön onnellisuus vastaa mahdollisimman suurissa määrin yhteisön onnellisuutta.³⁶

Sitaateissa esiintyvä kaksoisargumentti toteaa, että alkuperäisväestön sivistäminen on sekä kansallinen välttämättömyys että alkuperäisväestön hyvinvointiin myötävaikuttava tekijä. Tämän argumentin läheisempi tutkiskelu osoittaa tärkeän yhteyden Perun ja Pohjoismaiden välillä. Alejandro Deústua viittaa nimittäin kaksoisargumenttia selittäessään tanskalaiseen, Pohjolassa hyvin vaikutusvaltaiseen filosofi Harald Høffdingiin.³⁷ Tupla-argumentti on itse asiassa lähes identtinen niin sanotun Høffdingin hyvinvointiperiaatteen kanssa. Tämän hyvinvointiperiaatteen mukaan yksilö voi vaikuttaa myönteisesti yhteiskunnan kehitykseen, mutta onnistuakseen hänen tulee ensin omaksua yhteiskunnan ehdot ja perinteet.³⁸ Høffdingin hyvinvointiperiaate ei toki ollut mikään ajastaan eristäytynyt idea. Myös esimerkiksi Hegelillä, jonka filosofialla on ollut suuria vaikutuksia pohjoismaiseen koulupolitiikkaan, oli samantyyppinen ajatusmalli yhteiskunnan ja yksilön ehdollisesta symbioosista. Suomessa J. V. Snellman, joka tunnetusti oli ajattelussaan varsin hegeliläinen, ilmaisi saman periaatteen toteamalla että henkilökohtaisen vapauden vaatimus tuli suhteuttaa siihen, että ”yksilön tulee alistua yleiseen”.³⁹

Ajatuksia herättävä on myös kaksoisargumentin yhteys Pohjoismaiden koulutuspolitiikassa tärkeään asemaan nousseeseen, saksalaisesta uushumanismista periytyneeseen *Bildung*-käsitteeseen. Pohjoismaisittain sovellettuna

tämä koulutuskäsitys yhdistyi länsieurooppalaiseen valistuskäsitteeseen ja korosti yhtäläisen ja tasa-arvoisen koulutuksen tärkeyttä kaikille, sosiaaliseen taustaan katsomatta.⁴⁰ Kuten Pohjoismaiden koulujärjestelmän historiaa luotaavan *Nordic Lights* -antologian kirjoittajat toteavat, tasa-arvoisen koulutuksen käsite oli keskiössä kun pohjoismaisia kansallisvaltioita ja niiden koulujärjestelmiä rakennettiin. Kansan koulutus oli koulutusälymystön puheissa vapauttava käsite, koko väestön matkalippu tasa-arvoiseen kansalaisuuteen.⁴¹ Sillä oli kuitenkin varjopuolensa, kuten saamelainen kouluhistoria osaltaan havainnollistaa.

Saamelaiden assimilaatioon tähdännyt koulutuspolitiikka ei ollut mitenkään erityisen suomalaista, norjalaista tai pohjoismaista. Suomen, Norjan ja Perun koulutusauktoriteettien diskursusin tutkiminen antaa osviittaa siitä, että samantyyppisiä koulutusfilosofisia argumentteja käytettiin vastakkaisilla puolilla maapalloa alkuperäisväestön kouluttamisesta keskusteltaessa. Samalla voidaan todeta, että alkuperäisväestöjen ”sivistämistä” puoltavat argumentit olivat tietystä määrin nimenomaan valtaväestön keinoja vähemmistöjen erilaiseksi leimaamiseen. Toisaalta ne rinnastuvat yleiseen 1900-luvun alun koulutusfilosofiseen ajatteluun kansan sivistä-

35. Alejandro Deústua, *El problema pedagógico nacional* (alunperin julkaistu 1904). Teoksessa Alejandro Deústua *La cultura nacional*. Perú 1937, 7.

36. Deústua 1937, 14.

37. Deústua 1937, 7.

38. Harald Høffding, *Etik. En fremstilling af de etiske principer og deres anvendelse på de vigtigste livsforhold*. Philippen 1887, 162.

39. Vesa Oittinen, *Snellman ja Hegel*. Esitelmä symposiumissa J.V. Snellman – filosofi ja valtio-oppinut, Helsinki 30.1.2006, <http://filosofia.fi/tallenarkisto/tekstit/2738> (19.6.2014).

40. Sirkka Ahonen & Jukka Rantala, Introduction. Norden's Present to the World. Teoksessa Sirkka Ahonen & Jukka Rantala (toim.) *Nordic Lights. Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850–2000*. Tammer-Paino Oy 2001, 9.

41. Ahonen & Rantala 2001, 10–12.

misestä, sen kielestä tai kulttuurista riippumatta.⁴²

Sekä Perun, Norjan että Suomen koulutuspoliittisessa keskustelussa on 1900-luvun alussa nähtävissä myös tietty determinismi sen suhteen, että alkuperäisväestö joka tapauksessa taipuu valtakulttuurin tieltä.⁴³ Tämä argumentti on esillä myös kansainvälisissä 1800-luvun ja 1900-luvun alun ideologioissa, jotka pyrkivät oikeuttamaan sekä kolonialismin että nationalismiin. Kuten muun muassa Patrick Brantlinger ja Siep Stuurman ovat kirjoittaneet, alkuperäisväestö oli valtaväestön silmissä kuollut jo valmiiksi sukupuuttoon. Eurooppalainen sivistynyt ihminen oli tulevaisuuden ihminen, ”jälkeenjäänyt” ei-eurooppalainen sen sijaan menneisyyden olento.⁴⁴ Tämä ”alkukantaisten rotujen sukupuuton diskurssi” oli Brantlingerin mukaan läsnä kaikkialla, missä eurooppalaiset kohtasivat alkuperäisväestöjä.⁴⁵ Diskurssin taustalta löytyy muun muassa Carl von Linnén ihmisrotujen luokitus sekä Herbert Spencerin Charles Darwinin tutkimuksen pohjalta kehittämä sosiaalievolutionismi.⁴⁶ Jo useasti mainittu Harald Høffdingkin oli omassa tieteellisessä työssään hyvin kiinnostunut sosiaalievolutionismista.⁴⁷ Artikkelin tavoitteena ei ole ottaa suoranaisesti kantaa siihen, oliko saamelaisia koskeva koulutuspoliittinen keskustelu nimenomaan kolonialistista. Voidaan kuitenkin todeta, että useat artikkelissa referoidun keskustelun argumentit olivat samoja tai ainakin muistuttivat kovasti niitä argumentteja, joita esimerkiksi juuri Brantlingin kuvaama kolonialistinen diskurssi alkuperäisväestöjen kohtelusta ja kohtalosta sisälsi.

Perussa, Norjassa ja Suomessa koulutusauktoriteetit argumentoivat alkuperäisväestön assimilaation puolesta osin hyvinkin erilaisin perustein. Norjan ja Suomen luterilaisen kirkon osavastuu koulutuspolitiikasta, sekä Suomessa sukukansoille myötämielinen ideologinen tausta vaikuttivat siihen, että saamelaisten koulutusta koskeva keskustelu salli useampia ja joustavampia argumentointimahdollisuuksia kuin koulu-

tuspoliittinen keskustelu Perussa. Johtopäätös oli kuitenkin kaikkialla sama: valtakulttuurin omaksuminen oli paras ja oikeastaan ainoa vaihtoehto kulttuuriselle tai fyysiselle katoamiselle. Tätä prosessia voi kuvata käsitteellä *including through excluding*. Käsitettä on vaikea kääntää suomeksi (sen merkitys on suunnilleen ”sisällyttää sulkemalla pois”), mutta idea on selkeä: alkuperäisväestöille tarjottiin kansallisvaltion täysjäsenyyttä sillä ehdolla, että väestö luopuisi alkuperäiskulttuuristaan ja omaksuisi valtaväestön kulttuurin. Tällaisten (kielellisten) rakenteiden löytäminen on yksi vertailevan tutkimuksen hyödyistä. Tässä artikkelissa kuvatus tutkimuksen perusteella ei voi ilman muuta väittää, että tällaiset rakenteet pätsivät aina ja kaikissa kansallisvaltion ja vähemmistön välisissä suhteissa, mutta tutkimustulos viittaa siihen, että kansallisvaltion assimilaatiopolitiikka sisältää tällaisen ehdollisen jäsenyyss- tai kansalaisuustarjouksen vähemmistöille.

”Pohjan perillä” saamelaisten koulutuksesta 1900-luvun alussa käytetyt argumentit näyttävät liittyneen kiinteästi kansalliseen koulutuspolitiikkaan, mutta myös nationalismiin ja kolonialismin samanaikaisiin kansainvälisiin käsitteistöihin. Lisää rohkeasti rajoja ylittävää tutkimusta tarvitaan 1900-luvun kansallisvaltioajattelusta värittyneeseen koulutuspoliittiseen keskusteluun kätkeytyvien kansainvälisten yhteyksien kartoittamiseksi.

42. Leena Koski, Sivistystyön ihmiskäsitys. Villi-ihmisestä aikuiseksi yksilöksi. Teoksessa Anja Heikkinen & Pirkko Leino-Kaukiainen (toim.) *Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. SKS 2011, 164.

43. Esim. Kerkkonen 1914, 15; Brygfjeld 29.6.1923; Deustua 1937 [1904], 14.

44. Patrick Brantlinger, *Dark Vanishings. Discourse on the Extinction of Primitive Races*. Cornell University Press 2003, 1–4; Siep Stuurman, *Global Equality and Inequality in Enlightenment Thought*. Felix Meritis 2010, 31.

45. Brantlinger 2003, 1.

46. Brantlinger 2003, 1; Kortekangas 2012, 68.

47. Ola Fransson, *Harald Høffding. Försoningens filosofi*. Göteborgs universitet 2001, 59, 112–113.

Keskustelua

Kimmo Elo

Vielä Stasista ja sen tutkimisesta

Tohtori Alpo Rusi käsitteli vastineessaan (*Historiallinen Aikakauskirja* 4/2014) aiempaa artikkeliani koskien Stasin epävirallisena avustajana (saks. IM) peitenimellä "Andreas" toimineen ihmisen henkilöllisyyttä. Rusi on omassa kirjassaan *Tiitisen lista* (2011) väittänyt "Andreaxsen" olleen suomalainen Johannes Pakaslahti. Artikkelissani koettelen Rusin päättelyketjua ja siten tarkastelen, oliko Rusin esittämä päättelyketju tieteellisesti pätevä. Toisaalta pohdin, millaisia metodisia rajoituksia tiedustelumateriaalin erityispiirteet asettavat tutkimukselle. Toisin kuin Rusi "saamiensa tietojen" perusteella väittää, professori Kimmo Rentola ei ole "mentoroinut" artikkeliani. Se on alusta loppuun asti oma tieteellinen kontribuutiosi ja liittyy jo vuosia tekemääni tutkimukseen Stasin ulkomaantiedustelun (HVA) toiminnasta.

Vastineessaan Rusi viittaa vain muutamaaan otteeseen artikkelini varsinaiseen sisältöön. Nämä kohdat tuovat esille perustavanlaatuisen

eron tavassamme käsitellä aihetta ja tehdä johtopäätöksiä. Pohjimmiltaan kyse on siitä, miten me tulkitsemme sitä fragmentaarista, "lähdekritiikkiä pakenevaa" (Matti Klinge) ja usein monitulkintaista aineistoa, jonka Stasi jälkeensä jätti. Tämä kysymys oli artikkelini keskiössä, jossa pyrin "Tapaus Pakaslahden" kautta havainnollistamaan tiedusteluaineistoihin liittyvää hienosäikeistä tulkinta- ja päättelyongelmien verkostoa. Laajemmin kyse on siitä, että tiedustelutiedot ovat oma tekstilajinsa, jonka lukeminen vaatii taitoa. Tämä ongelma ei ole mitenkään Stasi-tutkimuksen *sui generis* -ongelma, vaan koskee – kuten tapaus NSA & co. ovat osoittaneet – kaikkea julkisuuteen tullutta tiedustelutietoa.

Rusi näyttäisi lukevan ja tulkitsevan Suomeen liittyviä Stasi-aineistoja ensisijaisesti Suomen lähihistorian dokumentaationa. Tämä käy erityisen selväksi seuraavasta vastineen kohdasta, jossa Rusi perustelee tulkintaansa IM "Andreaxsen" henkilöön liittyen: "Tein tämän vuoksi sen loogisen johtopäätöksen, että kyse on [...] suomalaisesta Stasin tietolähteestä tai kontaktista, koska [sic!] F16-kortti oli oletettavasti Supolla". Koska Rusi jo lähtökohtaisesti pitää IM "Andreasta" suomalaisena, puuttuvalle F16-kortille on olemassa vain yksi looginen selitys: sen täytyy olla Supon hallussa. Tässä kohdin Rusi suvereenisti ohittaa aineistoon sisältyvän tiedon, että IM "Andreas" oli DDR:n edustustossa toiminut "legaali residentti" eli *de facto* itäsaksalainen. Kuten olen yhdessä kollegani, ansioituneen Stasi-tutkija Helmut Müller-Enbergsin kanssa osoitta-

VTT, dosentti Kimmo Elo työskentelee Turun yliopiston politiikan tutkimuksen laitoksella ja Åbo Akademin saksan kielen oppiaineessa. Sähköposti: kimmo.elo@utu.fi.

nut,¹ Suomeen liittyneet tiedustelutiedot tulivat usein johonkin laajempaan teemaan liittyneen tiedustelun ”kylkiäisinä”. Lisäksi Suomessa, kuten muuallakin, HV A:n IM:illa oli oma verkostonsa, jonka kautta he keräsivät tietoja. Joskus verkoston jäsenet tiesivät, kenen kanssa olivat tekemisissä, monesti eivät. HV A:lle toimitetut tiedot kertovat siis osaltaan myös siitä, mistä IM tietoaan hankki.

Rusin kritiikin varsinainen kärki näyttäisi kohdistuvan suomalaisen lähihistorian tutkimukseen ja siten vastine jatkaa hänen aiemmissa teoksissaan valitsemaansa argumentaatiolinjaa. On tutkittu väärä ja toissijaisia asioita väärin ihmisten toimesta – eli kliseenomaisesti: väärin sammutettu. Ymmärrän Rusin kritiikin. Joutuihan hän itse syyttömänä epäillyksi yhteistyöstä Stasin kanssa. En silti hyväksy hänen tulkintaansa, jonka mukaan Suomessa Stasi-tutkimusta olisi torpattu poliittisin perustein. Itse asiassa vain harva länsimaa on avannut Rosenholz-aineistoja edes tutkijoille. Pohjoismaista näin on toiminut vain Tanska, joskin sielläkään materiaalia ei luovutettu täysimääräisesti. Tutkijoiden käytössä olevat materiaalit tarjoavat kuitenkin runsaasti materiaalia vakavasti otettavan tutkimuksen lähteeksi, jotka mahdollistavat kiinnostavia näkökulmia tiedustelun arkipäivään. Tällainen tutkimus ei useinkaan anna mahdollisuutta osoitella sormella oletettuja syyllisiä, mutta samalla se voi tuottaa meille huomattavasti suurempaa lisäarvoa, kun ymmärrämme lähihistorian rakenteita aiempaa paremmin.

Olen Rusin kanssa samaa mieltä siitä, että niin kutsuttujen Rosenholz-aineistojen tiukka salassapito heikentää mahdollisuuksiamme tutkia suomalaisten Stasi-yhteyksiä siinä laajuudessa kuin lähihistorian työstämisen ja ymmärtämisen kannalta olisi toivottavaa. Stasilla – kuten muillakin tiedustelupalveluilla – oli Suomessa oma verkostonsa, jonka laajuudesta ja toiminnasta voimme nykytiedon valossa esittää vain arvailuja. Samalla kuitenkin korostan ja allevii-

vaan, ettei vaihtoehtona voi olla epämääräisiin ja totuusarvoltaan kyseenalaisiin lähteisiin tai päättelyketjuihin perustuva vihjailu. Jos tämän hetkiset lähteet eivät mahdollista luotettavien ja perusteltavissa olevien tulkintojen tekemistä, tulkinnat olisi ehkä syytä jättää kokonaan tekemättä. Tässä on kyse tieteen ja tieteellisen tutkimuksen yleisistä eettisistä periaatteista, jotka pätevät myös tiedustelututkimuksen saralla.

Olen useassa yhteydessä tuonut esille monien tutkimusten vahvistaman havainnon, että terve suhtautuminen menneisyyteen edellyttää myös valmiutta käsitellä historian varjopuolia. Saksalaiset ovat tässä varmasti yksi kovimman koulun käyneistä muistipolitiikan mallioppilaisista. Vielä neljännesvuosisata kylmän sodan jälkeen monet asiat ovat ”iholla” ja tulkintahorisontit avoimia. Jokainen sukupolvi kirjoittaa kuitenkin historiaa uudelleen korjaten ja täydentäen aiempien sukupolvien aloittamaa tarinaa. Uskon, että vakaana demokratiana tämän päivän Suomi olisi valmis kertomaan kylmän sodan ajasta sen tarinan, jossa myös aikalaistoimijoilla olisi oikeus saada äänensä kuuluville. Yksi osa tätä tarinaa on tiedustelutoiminta. Ilman sen huomioimista ja mukaan ottamista kuvamme historiasta jää vajaaksi. Siinä missä kylmän sodan historiaa ei voida kirjoittaa ilman tiedustelun historiaa, ei myöskään tiedustelun historiaa voida kirjoittaa ilman sen kontekstia, kylmän sodan historiaa. Jälkiviisuus on tunnetusti viisauksista helpoin. Historiantutkimuksen hienous ja vaikeus on siinä, että historioitsijan pitää olla riittävän viisas osataksaan kirjoittaa tapahtumien aikalaiskontekstia kunnioittaen. Tämä vaikeus koskee myös tiedustelututkimusta.

1. Ks. tark. Kimmo Elo & Helmut Müller-Enbergs, Suomen merkitys DDR:n ulkomaantiedustelun kohteena. *Kosmopolis* 40 (2010), 31–47.

Jyrki Vesikansa

VAL:n vallasta ja oppiarvoista

Kuvittelisi, että muistelmia arvioitaisiin tieteellisessä aikakauskirjassa lähdekriittisesti. Ville Okkonen on kuitenkin nielaissut ystäväni Matti Klingen persoonallisten muistelmien kakkososan näkemykset liki sellaisinaan (*Historiallinen Aikakauskirja* 4/2014 s. 469). Muistelmassa pitääkin olla subjektiivinen – viileät arkistotutkimukset samoista asioista kirjoittakoon joku toinen, mielellään niissä ulkopuolinen. Professori Martti Häikiö kertookin sanoneensa vuorineuvos Simo Vuorilehdelle tämän vängätessä Nokian vaiheita tutkijalle omaa näkemystään: ”Kirjoita muistelmat”.

Meidän vallilaisten itsetuntoa tietenkin hivelee käsitys Vapauden Akateemisen Liiton vaikutusvallasta. Okkonen ottaa tässä täydestä Klingen näkemyksen, jollei korota sitä toiseen potenssiin. Klinge itsekin on ajoittanut Ylioppilaskunnan historiassa VAL:n vahvan ajan 1950-luvulle – silloinkin lähinnä ylioppilaselämään. Okkosen mukaan taas 1960-luvun loppupuolelta alkaen kasvaneen opetushallinnon poliittisilla elimillä ”yhä harvemmin oli taustaa Vapauden Akateemisessa Liitossa”. Koska sitä oli laajemmin ollutkaan?

Kannattaa vilkaista professori Seppo Myllyniemen kanssa toimittamaamme artikkeliko-

koelmaa *Vapauden valli* (2010) – etenkin siinä julkaistua jäsenluetteloa. Noin 350 vallilaisesta peräti yksi eli Heikki Haavisto eteni poliittiseen hallitukseen. Ehkä hänen VAL-taustansa vaikutti Suomen EU-jäsenyyteen. Virkamieshallituksessa vaikutti Jaakko Numminen. Kansanedustajia oli muutama. Historian professoreiksi nousivat Seikko Eskola, Jorma Kalela, Tuomo Polvinen ja Olli-Pekka Vehviläinen, mutta he edustavat varsin laajaa aatekirjoa. Toki vallilaisissa oli ja on tunnettuja kansalaisia, mutta heidän vaikutusvaltaansa ei voi missään vaiheessa rinnastaa AKS:n neljäntuhanteen valajäseneseen. Tai 1970-luvun taistolaisiin Björn Wahlroosista alkaen.

Valvojan kohtalo avaa puolestaan Okkoselle peräti ”toteutuneen historian muita mahdollisuuksia”. Perinteinen kulttuurilehti kuoli samaan tautiin kuin *Uusi Kuvalehti* tai *Uusi Suomi*, vaikka niidenkin sammumisesta on esitetty salaliitto-teorioita. Lehtien vaiheissa on eroavuuksia, mutta kaikilla kolmella oli liian pieni levikki kannattamaan toimintaan. Kun *Valvoja* yhdistettiin 1969 nykyiseen *Kanavaan*, sen levikki oli hiipunut noin tuhanteen kappaleeseen.

Kriitikoita ja keskustelijoita esitellessään *Historiallinen Aikakauskirja* on siirtynyt mainitsemaan vain tämän ”kotiyliopiston tai muun työpaikan”. Vapaista tutkijoista kerrotaan kotipaikka. Muutos heijastaa tutkijoiden sulkeutumista ikiomaan luostariinsa. Siellä kaikki tietävät, kuka kukin on. Kuitenkaan lehden tilaajien valtaosa ei kuulu tähän sääntökuntaan. Klingeläisyyttä voisi seurata käyttämällä oppiarvoja – vielä niitä sentään myönnetään. Okkonenkin on googlauksen mukaan ”apurahatutkija” – gradunsa perusteella kai maisteri? Miksi ujostella ikivanhoja, selkeitä titteleitä?

FL, lehdistöneuvos Jyrki Vesikansa on toimittaja ja tietokirjailija, joka on valmistunut Helsingin yliopistosta.

Toimituksen vastine Vesikansalle

Historiallisen Aikakauskirjan numerossa 4/2014 toteutetun kirjoittajauudistuksen tavoitteena on helpottaa lehdessä julkaistujen tieteellisten artikkeleiden ja niiden kirjoittajatietojen viemistä tietokantoihin. Tämä puolestaan helpottaa niitä tehtäviä tiedonhakuja ja parantaa siten lehdessä julkaistujen tekstien näkyvyyttä. Oppiartikkelit jätettiin lyhyemmistä kirjoituksista pois, kos-

ka kirjoittajakuvaukset haluttiin kolmipalstaisilla sivuilla pitää mahdollisimman lyhyinä. Vastava tapa on käytössä esimerkiksi ruotsalaisessa vastineessamme *Historisk Tidskriftissä*. Vesikansan huomautus on kuitenkin aiheellinen, vaikka oppiartikkelien merkityksestä oppineisuuden osoituksena voidaan olla montaa mieltä. Jatkossa ilmoitamme kaikkien kirjoitusten yhteydessä tieteelliset oppiartikkelit maistereilta, lisensiaateilta ja tohtoreilta sekä dosentuurit, professorit ja kunnianimitykset.

MARKO LAMBERG JA HEIDI KURVINEN

ANDERS CHYDENIUS

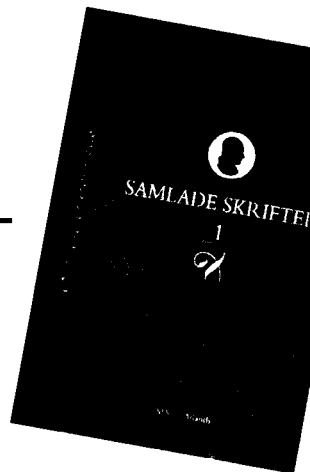
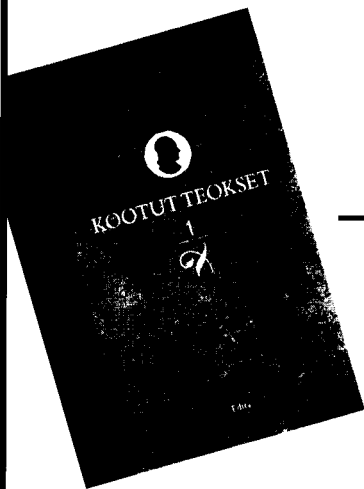
KOOTUT TEOKSET / SAMLADE SKRIFTER 1-5

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO
KOKKOLAN YLIOPISTOKESKUS
CHYDENIUS

Nyt edulliseen
ennakkotilaushintaan 165€!
(yksittäiset osat 33€/kpl).

Förhandsbeställ nu hela
serien för endast 165€!
(enskilda delar 33 €/st).

www.chydenius.fi/kootut

www.chydenius.fi/samlade

Syväluotaus

Jari Ojala

Lukijaystävällinen teos maailman taloushistoriasta

Lennart Schön: *Maailman taloushistoria. Teollinen aika. Suomentanut Paula Autio. Vastapaino 2013. 542 s. ISBN 978-951-768-380-7.*

Lennart Schönin jo pari vuotta sitten suomeksi ilmestynyt maailman taloushistoria on tervetullut suomenkielinen perusteos maailman talouden vaiheista. Se on jo vakiinnuttamassa asemansa yliopistojen tenttikirjana. Schönin teos jatkaa siitä, mihin samaan sarjaan kuuluva, mutta myöhemmin ilmestynyt Johan Söderbergin¹ teos päättyi. Se kuvaa talouden vaiheita 1800-luvun alkuvuosista tähän päivään. Perinteinen ja hyvin perusteltu jako esiteolliseen ja teolliseen kauteen kuitenkin hämärtää talouden pitkien linjojen muutoksen havainnointia; esimerkiksi sitä, kuinka talouden painopiste siirtyi juuri tässä teoksessa käsitellyllä aikakaudella ensin Eurooppaan ja sitten Yhdysvaltoihin – ja jakson lopulla takaisin Aasiaan, missä se oli jo esiteollisella ajalla.

FT Jari Ojala on vertailevan liiketoimintahistorian professori Jyväskylän yliopistossa. Sähköposti: jari.ojala@ju.fi.

Maailmalla on ilmestynyt viime vuosina useita taloushistorian yleisesityksiä, joissa on varsin uskaliaitakin näkökulmia. Mainittakoon vaikka Gregory Clarkin keskustelua herättänyt tutkimus tai Carl Gunnar Perssonin tiivis Euroopan taloushistoria.² Schönin *Maailman taloushistorian* jälkeen on suomennettu Daron Acemoglu ja James A. Robinsonin talouskasvun kääntöpuolta analysoiva teos³. Schönin teos toimii erinomaisena johdantona näihin taloushistoriaa syvemmin, mutta rajatummin luotaaviin tutkimuksiin. Toivottavasti Schönin teos myös innostaisi suomalaisen taloushistoriayhteisön viimeinkin päivittämään kotimaisen taloushistoriamme. *Suomen taloushistoria* I–III on jo kohta 35-vuotias, Riitta Hjerppen kasvututkimusprojektin yhteenveto vuodelta 1988 ja muutama artikkelikokoelmakin kohta kymmenen vuoden takaa.⁴

1. Johan Söderberg, *Maailman taloushistoria. Esiteollinen aika*. Vastapaino 2014.

2. Gregory Clark, *A farewell to alms. A brief economic history of the world*. Princeton University Press 2008; Carl Gunnar Persson, *An economic history of Europe*. Cambridge University Press 2011.

3. Daron Acemoglu & James A. Robinson, *Miksi maat kaatuvat. Vallan, vaurauden ja varattomuuden synty*. Terra Cognita 2014.

4. Riitta Hjerppe, *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos*. Suomen Pankki 1988; Jari Ojala, Jari Eloranta & Jukka Jalava (toim.) *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland*. SKS 2006; Jukka Jalava, Jari Eloranta & Jari Ojala (toim.) *Muutoksen merkit. Kvantitatiivisia perspektiivejä Suomen taloushistoriaan*. Tilastokeskus 2007.

Lennart Schön edustaa taloushistorian kasvututkimuskoulukuntaa ja seuraa enemmän historiallisen taloustieteen kuin historian tutkimuksen traditioita. Tämän näkyä kirjan sisällössä ja tehdyissä valinnoissa – ei kuitenkaan häiritsevästi. Taloustieteilijäksi Schönin tyyli on poikkeuksellisen kertovaa. Näkökulman ”ruotsalaisuus” näkyy joinakin esimerkkivalintoina ja painotuksina: Pohjoismaiden kehityskulku korostuu ja myös naiset saavat äänen kerronnassa. Koska käsiteltävä jakso on pitkä ja kohteena koko maailma, kovin yksityiskohtaisiin analyyseihin ei teoksen runsaassa viidessäsadassa sivussa päästä. Mielenkiintoisia yksityiskohtia nousee toki esiin useissa tietolaatikoissa.

Lukija voi lähdeluetteloa selailien päätellä, mitkä paradigmat ovat teoksessa mukana, mitkä eivät. Esimerkiksi Kenneth Pomeranzin⁵ puuttuminen lähdeluettelosta vaikuttaa harkitulta valinnalta. Pomeranz on argumentoinut maailmantalouden divergoitumista (Aasian ja Euroopan välillä), kun kasvututkijat korostavat konvergoitumista ja maailmantalouden globalisoitumista. Toinen lähdeluettelosta paljastuva valinta on organisaatio- ja liiketoimintahistorian unohtaminen. Lähdeluettelossa ei ole alan suurinta auktoriteettia Alfred D. Chandleria,⁶ vaikka hänen teoksessa viitataan, saati muita liiketoimintahistorian tutkijoita. Lähdeluettelo on yllättävän suppea ja sisältää lähinnä historiallisen taloustieteen keskeisiä tutkimuksia, joissa niissäkin olisi päivittämisen varaa.⁷ Koko maailman kattavassa yleisesityksessä ei luonnollisesti ole mahdollista viitata eri aihepiirejä käsitteleviin erillistutkimuksiin, vaikka näitä jää monin paikoin kaipaamaan.

Schönin tutkimusjakso on taloushistorian tutkituin ja maailman taloushistoriassa varsin poikkeuksellinen: ennennäkemätön talouskasvu ja väestönkasvu, teknologinen kehitys ja teollistuminen sekä talouden monimutkaistuminen ja kansainvälistyminen osuvat kaikki kirjan esittämään ajanjaksoon. Aihepiireistä ei ole pulaa, olennaisempaa onkin se kuinka Schön rajaa ai-

hettaan ja tekee valintoja siitä mitä esitellään, mitä ei. Schönin näkökulma on makrotaloudessa: hän ei esimerkiksi moralisoi sotien syillä ja seurauksilla, vaan vain toteaa niiden taustalla ja tuloksena olleet taloudelliset faktat.

Schönin mukaan maailman talouden kehitys perustuu innovaatioiden, integraation ja instituutioiden yhteisvaikutukseen. Innovaatiot mahdollistavat tehokkaamman tuotannon, luovat uutta sisältöä kasvulle ja ovat Schönin aika suoraviivaisen käsityksen mukaan johtaneet kolmeen teolliseen vallankumoukseen. Integraatiolla Schön tarkoittaa talouden konvergoitumista ja globalisoitumista. Instituutit luovat Schönin mukaan perustan teollistumiselle, kasvulle ja yhteiskunnan muutokselle. Schön korostaa yhteiskuntien ”sosiaalisia kyvykkyksiä”, joiden tehokkaan toiminnan edellytyksenä ovat toimivat instituutit – hänen mukaansa valtion toiminta, omistusoikeuden turvaaminen sekä tasa-arvoinen sukupuolijärjestys. Sen sijaan hän jättää huomiotta Douglass C. Northin⁸ ja muiden institutionalistien korostaman kulttuurin ja uskonnon merkityksen.

Kirjan rakenne on toimiva. Pidemmän aikavälin muutokset – väestönkasvu ja tuotanto – esitetään johdantoluvussa, mitä seuraa lyhyt, teoksen pääteoriaa avaava luku. Näin suuret ra-

5. Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy*. Princeton University Press 2000.

6. Erityisesti Alfred D. Chandler Jr., *Scale and Scope. The dynamics of industrial capitalism*. The Belknap Press of Harvard University Press 1990.

7. Hieman yllättäen kirjoittaja ei viittaa esimerkiksi Joel Mokyryn tuoreimpiin teoksiin tai Jeffrey Williamsonin ja Kevin O'Rourken jo klassikkoaseman saaneeseen globalisaatiotutkimukseen. Joel Mokyry, *The gifts of Athena. Historical origins of the knowledge economy*. Princeton University Press 2002; Jeffrey Williamson & Kevin O'Rourke, *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth Century Atlantic Economy*. MIT Press 1999.

8. Ks. etenkin Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press 1990.

kenteet ja mallit ovat valmiina, kun teos perehtyy varsin perinteisellä kronologisella jaottelulla parinsadan vuoden taloushistoriaan. Luvut 3 ja 4 käsittelevät ajanjaksoa 1800-luvun alusta ensimmäiseen maailmansotaan, luvut 5–7 puolestaan 1900-luvun kehitystä vuosituhannen vaihteen.

Schön korostaa 1800-luvun kehityksessä tarjonnan suuria harppauksia, jotka hän selittää viitekehyksensä avulla. Ensinnäkin, instituutioiden harppauksen myötä feodalistisen ja merkantilistisen ajan ajatusmallit ja määräykset korvautuivat uusilla toimintamalleilla ja lainsäädännöllä. Toiseksi, teknologinen harppaus ja innovaatiot mahdollistivat luonnonvarojen aiempaa tehokkaamman hyödyntämisen maataloudessa ja teollisuudessa. Kolmas suuri harppaus oli kansainvälisen kaupan integraatio, jota on taloushistoriassa kuvattu ensimmäiseksi globalisaatiokaudeksi.

Schön tiivistää 1900-luvun talouden suuren muutoksen varsin onnistuneesti: kun aiempina aikakausina yhteiskunnat loivat järjestelmiä selviytyäkseen luonnonolojen vaihteluista, 1900-luvun yhteiskuntien oli kehitettävä järjestelmiä selviytyäkseen markkinoiden heilahteluista. Teollinen vallankumous ja tuottavuuden kasvu olivat (ainakin periaatteessa ja ainakin kehittyneissä maissa) taltuttaneet luonnonvoimat, samalla annettiin valta markkinavoimille, joiden

säätelystä ja säätelyn tarpeellisuudesta on kiistely yli 200 vuotta. Toinen suuri harppaus 1900-luvulla oli – jälleen kehittyneissä maissa – siirtyminen tuotantotaloudesta tietotalouteen, jonka keskeinen seuraus oli ennennäkemätön teknologinen kehittyminen.

Schön on parhaimmillaan kuvatessaan suuria linjoja ja vertaillen eri aikakausia ja alueita. Hän näkee yhtäläisyyksiä Yhdysvaltojen vuosituhannen vaihteen talousongelmilla ja Britannian haasteilla ennen ensimmäistä maailmansotaa; Neuvostoliiton hajoaminen 1991 synnytti taloudellisesti samankaltaisen tilanteen kuin Habsburgien valtakunnan hajoaminen ensimmäisen maailmansodan jälkeen; ja Aasian nopeassa teollistumisessa 1970-luvulta alkaen on yhtäläisyyksiä Euroopan teollistumiselle sata vuotta aiemmin.

Maailman taloushistoria on hyvin kirjoitettu ja erinomaisesti suomennettu. Schön on valinnut kertovan tyylin, joka varmasti miellyttää monia, mutta ärsyttää taloushistorian tutkijaa. Taulukoita ja kuvioita on vähän ja ne kaikki ovat yksinkertaisia ja selkeitä. Tilastolliset analyysit on jätetty suosiolla pois. Teosta voi suositella yliopistojen perustenttikirjaksi ja myös suuremmalle yleisölle. Soisi sitä myös poliitikkojen ja ekonomistien silmäilevän – erityisesti lukua 7, jossa perehdytään vuosien 1950 ja 2000 välisen ajan kasvuun ja rakennemuutokseen.

Arvioita

Naiset, käsityö ja ammattikunnat

Maija Ojala: Protection, Continuity and Gender. Craft trade culture in the Baltic Sea Region (14th–16th centuries). Acta Universitatis Tampereensis 1974. Tampere University Press 2014. 340 s. ISBN 978-951-44-9573-1.

Maija Ojala tarkastelee väitöskirjassaan käsityöläiskulttuuria ja ammattikuntia neljässä Itämeren alueen kaupungissa eli Lyypekiissä, Riiassa, Tallinnassa ja Tukholmassa. Ojalan tarkoituksena on uudelleenarvioida ja selvittää pienyhteisöistä käytettyä aikalaisterminologiaa sekä tarkastella naisten elinkeinonharjoituksen ja yhteisöllisen osallistumisen mahdollisuuksia. Erityistä huomiota saavat ammattikuntien säännöt samoin kuin tiedot naisten, etenkin käsityöläisleskien, oikeudellisesta asemasta ja mahdollisuuksista osallistua taloudelliseen ja yhteisölliseen toimintaan.

Ojalan tutkimus yhdistää eri näkökulmia ja tarkastelutapoja; etualalla ovat sukupuolihistoriallinen lähestymistapa ja käsitehistoriallisen analyysin sävyjä toisinaan saava kvalitatiivinen tarkastelu. Tarkasteltava ajanjakso on varsinkin pitkä yltäen 1300-luvun puolivälistä noin vuoteen 1620.

Tutkimuksen peruselementit ovat kunnianhimoisia: peräti neljä eri kaupunkia, jotka vielä sijaitsevat eri maissa ja osaksi eri kielialueilla, samoin kuin pitkä tarkasteluajanjakso, joka ylittää perinteisen rajalinjan keskiajan ja varhaismodernin ajan ja niitä koskevan tutkimuksen välillä. Tällainen lähtökohta antaa hyvät mahdollisuudet yleisten rakenteiden ja paikallisten ominaispiirteiden samoin kuin jatkumoiden ja katkoksen havaitsemiselle.

Käsityöläiskulttuuriin painottuminen on tutkimuksellisesti relevanttia, koska suurin osa hansakaupunkien ja pohjoismaisten kaupunkien porvaristoa käsittelevästä aikaisemmasta tutkimuksesta on käsitelty kauppiaita. Kauppiat ovatkin jättäneet enemmän tietoa itsestään käytettävissä oleviin lähteisiin. Käsityöläiset ja etenkin naiset ovat sitä vastoin vaikeammin tavoitettavissa. Laadullisen analyysin painottuminen on sekini olennaista, koska lähdeaineistoa – esimerkiksi ammattikuntasääntöjä ja kaupunginraatien pöytäkirjoja – on säilynyt epätasaisesti eri kaupungeista. Myös käsitteiden selvittäminen tai ainakin oman näkökannan muodostaminen aikalais- ja tutkimusterminologiaan on välttämätöntä jos siksi, että pienyhteisöjä oli usealaisia ja niitä kuvattiin osin samoilta, osin erilaisilla käsitteillä. Siksi Ojala käy vuoropuhelua myös kauppiaiden yhteenliittymiä ja porvariston hengenharjoitukseen kes-

kittyneitä yhteisöjä koskevan tutkimuksen kanssa.

Ojala suuntaa päähuomionsa Lyypekiin, jota koskeva lähdeaineisto on määrällisesti runsain, ja hän nimeää kaupungin tapausanalyysikseen, jota hän tarkastelee kautta linjan muun analyysin ohessa. Silti muutkin kolme kaupunkiyhteisöä ovat enimmänsä aikaa mukana, ja Ojala tekee huomioita myös niiden käytäntöjen keskinäisistä eroavaisuuksista ja yhtäläisyyksistä.

Teoksen rakenne on systemaattinen. Pääkäsitteilyluvuissa keskitytään terminologiaan ja porvariston pienyhteisöjen olemukseen, naisleskien asemaan, ammatinharjoituksen jatkamis- ja periytymismahdollisuuteen sekä käsityöläisryhmän uusiutumiseen ja ammatinharjoitusoikeuden rajoittamisperkimyksiin. Monissa paikoin nousee esiin jännite yhtäältä kirjoitettujen sääntöjen ja käytäntöjen ja toisaalta yksilön pyrkimysten ja kollektiivisten ihanteiden välillä.

Tarkastelu tuo esiin vaihtelun paitsi eri kaupunkien myös saman kaupungin sisällä: jotkut ammattikunnat määrittivät leskeksi jääneelle naiselle vuoden mittaisen elinkeinonharjoitusluvan, joillain toisilla ei ollut ainakaan kirjoitettua aikarajaa tai se saattoi olla esimerkiksi kolmekin vuotta; jotkut ammattikunnat antoivat leskelle luvan harjoittaa ammattia lastensa kanssa, toiset taas edellyttivät kissällin pestaamista. Joissain ammattikunnissa naisleskille ei asetettu

mitään rajoituksia, ei ainakaan kirjallisiin sääntöihin. Lisäksi useat säännöt käsitteivät naislesken uudelleenavioitumista ja hänen uuden miehensä ammatinharjoituksen mahdollisuutta. Naisleskillä oli siis virallisesti patriarkaalisessa kulttuurissa useita eri vaihtoehtoja. Ojala nostaa esiin naisia, jotka olivat leskeksi jäätyään kyenneet harjoittamaan miehensä ammattia vuosikausia ja kaikesta päätellen ilman velvoitetta hoitaa elinkeinonharjoitus pojan tai kisällin tai uuden aviomiehen avulla tai kautta, vaikka sellaista virallisesti usein vaadittiinkin. Toki monet ajautuivat juuri näistä syistä ristiriitoihin ammattikuntien kanssa.

Tutkimuksessa sivutaan myös naisleskien mahdollisuutta osallistua pienyhteisöjen toimintaan kuten juhliin. Tämän ulottuvuuden tarkastelu on tärkeää, koska yhteisössä mukana oleminen oli vähintään yhtä tärkeää kuin ammatin harjoittaminen.

Ojalan väitöstyö tuo uutta tietoa käsityöammattien ja esimodernin urbaanin yrittäjäkulttuurin historiasta. Tulokset perustuvat laajaan otantaan, jonka läpikäynti on varmasti ollut aikaa vievää ja haasteellistakin vanhojen kielimuotojen ja käsialojen vuoksi. Ojala osoittaa myös kypsyytensä ja itsenäisyytensä olemalla aika ajoin, myös lopputuloksiin päästessään eri mieltä aikaisemman tutkimuksen kanssa: hän päätyy siihen, että vaikka naisten toimintaa käsityöläisinä selvästikin rajattiin ja säädeltiin, pohjimmaisena syynä eivät olleet patriarkaaliset sukupuolihierarkiat, vaan ammattikuntien halu taata oman alansa toiminnan jatkuminen ja oman jäsenistönsä taloudellinen hyvinvointi. Juuri samasta syystä naisten oli aika ajoin mahdollista osallistua elinkeinonharjoitukseen, jopa virallisten normien vastaisesti, ja muun muassa juuri siksi ammattikuntalaitos pitää nähdä joustavana instituutiona.

Muutama kauneusvirhe tähänkin laadukkaaseen työhön on jäänyt: Sinänsä hyödyllisestä liitetaulukosta, jossa esitellään käsityöammattien nimikkeitä eri kielillä (s. 330–331), on jäänyt jostain syystä pois muun muassa *maalarin* ruotsinkielinen vastine *målare* ja eräitä muitakin vastineita. Lisäksi lähdetietoja esittelevissä taulukoissa eräät lähteiden alkuperää tai saatavuutta koskevat tiedot lukevat saksaksi tai ruotsiksi tai ainakin murteellisella ruotsilla (esim. s. 303, 315, 323), vaikka työ on muutoin, suomenkielistä tiivistelmää lukuun ottamatta, kirjoitettu englanniksi.

FT, DOSENTTI MARKO LAMBERG
HELSINGIN YLIOPISTO

Miesten ja mieheksien moninainen historia

Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.): Näkymätön sukupuoli. Mieheiden pitkä historia. Vastapaino 2014. 405 s. ISBN 978-951-768-430-9.

Artikkelikokoelma *Näkymätön sukupuoli: Mieheiden pitkä historia* liittyy miesten ja mieheksien historian tutkimuksen kasvavaan suuntaukseen. Pirjo Markkolan, Ann-Catrin Östmanin ja Marko Lambergin toimittama teos koostuu 12 artikkelista ja toimittajien kirjoittamasta johdannosta. Kirjan aikajänne on pitkä, 1400-luvulta 1900-luvulle ja se lupaa kuvata mieheyteen liittyviä pitkän aikavälin kehityskulkuja, purkaa myyttejä suomalaisesta miehestä, asettaa mieheyskäsitteet historialliseen

kontekstiin sekä paljastaa mieheyden historiallisen muuttuvuuden.

Nais-, mies- ja sukupuolentutkimuksen aloihin on aina liittynyt vahva poliittinen painotus. Alun perin miestutkimus, kuten populaarimpikin mieskeskustelu, syntyi 1970-luvulla vastauksena naisliikkeen miehiä ja mieheyttä kohtaan esittämälle kritiikille. Miestutkimuksen tarvetta perusteltiin sillä, että tiede oli kautta aikojen käsitellyt miehet ihmisiksi, mutta jättänyt asian ilmaismattana. Sukupuolittettujen valthierarkioiden purkamiseksi oli tärkeää tehdä näkyväksi, miten sukupuoli vaikutti myös miehiin. *Näkymätön sukupuoli* teoksen nimenä viittaa näihin miestutkimuksen lähtökohtiin. Myös tavoite purkaa suomalaisia miehiä koskevia myyttejä liittyy paljastamisen tematiikkaan. Muutoin kirjassa pidättäydytään ottamasta kantaa miestutkimuksen sukupuolipoliittiseen oikeutukseen tai ohjelmaan.

Johdannossa miesten ja mieheksien historialle rakennetaan kaksi metodologisia-teoreettista lähtökohtaa: mieheyskäsitteiden historiallisuus ja intersektionaalisuus. Kirjan vahvuutena onkin säädyn ja luokka-aseman sitominen sukupuolen tutkimiseen. Artikkeleissa ei tarkastella miehiä tai mieheyttä yleisellä tasolla, vaan tutkimus ankkuroidaan johonkin ryhmään tai näkökantaan. Historiantutkimus on kontekstiterkkä ala ja tarkastelee menneisyyttä pikemminkin partikulaarisena kuin universaalina. Tästä traditiosta nouseva erojen korostaminen on ”mieshistorian” erityinen panos myös miestutkimuksen laajemmalla kentällä.

Sukupuolen käsitteellistämistä kirjoittaessaan toimittajat painottavat tutkimusmenetelmien monipuolisuutta ja vetoavat siihen, että ei ole yhtä mieshistoriallista lähestymistapaa. Artikkeleissa lähestytäänkin miesten historiaa moninaisista näkökulmista, joista

osa ei juurikaan kytkeydy mies- tai sukupuolentutkimuksen teorioihin. Useimmissa artikkeleissa, jotka avaavat lähestymistapaansa, sovelletaan tai testataan, australialaisen sosiologin Raewyn Connellin kehittämää hegemonisen maskuliinisuuden teoriaa. Connellin rinnalle teoksessa nousevat ruotsalaisen historioitsija Jonas Liliequistin teesit miesten historian tutkimisesta. Liliequist on työssään pohtinut hegemoniselle maskuliinisuudelle vaihtoehtoisia tapoja lähestyä sukupuolittuneen vallan kysymyksiä. Tällaisia pohdintoja, myös miestutkimuksen toisen tärkeän käsitteen homososiaalisuuden suhteen, olisin mielelläni lkenut laajemmin *Näkymättömän sukupuolen* johdannosta.

Teoksen artikkelit on järjestetty kronologisesti: 1400-luvulta 1880-luvulle harpotaan pitkin askelin, mutta aika 1900-luvun alusta sotien jälkeiseen aikaan on katettu varsin tiuhaan. Tämä epäsuhtaisuus on tavallista pitkän aikavälin antologioille. Liikkeelle lähdetään Naantalın luostarin birgittalaisveljesten minäkuvasta. Marko Lamberg käsittelee luostaritarinoiden luomaa käsitystä hengenmiesten hyveistä ja paheista. Tarinoista välittyvässä minäkuvassa keskeistä oli rehellisyys. Muu keskiajan miesten ja mieheyksien historia jää teoksessa pimentoon.

Varhaismodernia aikaa tarkastelee neljä varsin eri aihepiireistä tulevaa artikkelia, joita yhdistää miesihanteen tutkiminen. Ne palvelevat parhaiten aikakauden erityiskysymyksistä kiinnostunutta lukijaa. Kokonaisuutena ne kertovat mieheyden monenlaisuudesta, mutta jatkumoa tai yhteisiä piirteitä on vaikea punoa.

Anu Lahtinen kuvaa 1500-luvun aatelismiesihanteen rakentumista suhteessa perheeseen ja esivaltaan. Ihanne korosti kunniallisuutta ja velvollisuuksia, mutta käytännössä aatelmiehet tulksivat ideaaleja tavallaan ja aikalaisläh-

teet kertovat aatelismiesten kyytömyydestä yltää ihanteisiin. Mats Hallenberg ehdottaa artikkelissaan, että Ruotsissa mieheyden aggressiivinen ihanne nousi aatelin virkamiehistön keskuudessa rinnakkain varhaismodernin valtion synnyin kanssa 1450–1650-luvuilla. Kirjoitus nostaa hegemonisen maskuliinisuuden teorian rinnalle Norbert Eliaksen ajatukset sivilisaatioprosessista. Kustaa H. J. Viikunan artikkeli lähestyy vuosia 1550–1850 viinanjuonin mieheyden näkökulmasta. Viikunan mukaan kaavamainen yhteiskuntajärjestys arvotti miehet säätyinsä mukaan, mutta alkoholi yhdisti kaikkien yhteiskuntaryhmien miehiä. Ville Sarkamo taas tutkii soturikunnia Suuren Pohjan sodan (1700–1721) kokeneiden karoliinipuuseereiden ihanteena. Sotaisaa mieheyttä rakennettiin symboleilla, taisteluhaavoilla ja vereen viitaaavalla retoriikalla. Sarkamo esittää, että soturikunnan ihanne muodostui hegemoniseksi myös sotilassäätyyn kuulumattomien miesten kohdalla.

Myös teoksen modernia aikaa käsittelevissä artikkeleissa tarkastellaan pitkälti miesihanteita. Esimerkiksi valtakysymykset näyttäytyvät lähinnä kamppailuna ihanteista. Lyhyempi aikaväli (1880–1950) sitoo hyvinkin erilaisia teemoja tiukemmin yhteen kuin aiempia artikkeleita.

Pirjo Markkola kirjoittaa 1880-luvulla alkaneesta prostituutiokeskustelusta ihanteellisen mieheyden määrittelykiistana. Aihe aukeaa debattiin osallistuneiden moraalireformistimiesten näkökulmasta. He vastustivat kaksinaismoraalia ja kannustivat keskiluokan miehiä siveyteen. Ann-Catrin Östman puolestaan tutkii patriarkaalisen sukupuolijärjestyksen murtumista maaseutuyhteisössä. Yhden miehen elämäntarinan kautta hän osoittaa, miten uusi mieheys muokkautui agraarikulttuurin muutoksen ja nousevan

keskiluokan ihanteiden risteämässä.

Matias Kaihovirta osoittaa ruukkiyhteisöön sijoittuvan esimerkin avulla, että käsitykset kunnollisesta työväenluokkaisesta mieheydestä vaikuttivat sisällissodan (1918) jälkeen siihen, miten valkoiset kohtelivat punaisia. Ruukinjohtajat pyrkivät palauttamaan patriarkaalista järjestystä kutsumalla vankileireiltä takaisin töihin miehiä, joita pidettiin perheellisyytensä tähden kunnollisina. Itsenäisyyden alkuvuosina asevelvollisuusarmeijasta eduskunnassa käytyä kiistaa käsittelevä Anders Ahlbäck purkaa armeijaan ”miesten kouluna” liittyviä nykykäsityksiä. Asevelvollisuusarmeija ei ollut itsestään selvä seuraus itsenäistymisestä vaan poliittisen kiistan lopputulos. Ahlbäck osoittaa, että mieheyttä koskevat käsitykset voivat lyhyessäkin ajassa kivettyä näyttämään ikuisilta. Seija-Leena Nevala-Nurmi tarkastelee, miten Suojeluskuntajärjestö rakensii toiminnassaan miehiä ihanteellisina satureina, isinä ja poikina isänmaan palvelukseen. Nämä kolme artikkelia muodostavat erinomaisen kokonaisuuden.

Kirjan päättää kaksi 1950-luvulle sijoittuvaa kirjoitusta. Ville Kivimäki tulkitsee Väinö Linnan *Tunteimatonta sotilasta* (1954) suomalaisen miesmyytin rakennusoppaana. Keskeisen roolin myytin luomisessa saa sotamies Riitaoja, tarinan pelkuri. Kivimäen psykohistoriallisväritteisessä luennassa Riitaoja edustaa niitä piirteitä, jotka myytisessä miehestä haluttiin lohkoa pois. Hanna Lindberg taas selvittää yhteiskuntatieteilijä Heikki Wariksen kirjoitusten avulla sosiaalipoliittisen tutkimuksen käsitteitä sosiaalisesta noususta sodan jälkeisellä ajalla. Teksteissä rakennettiin sosiaalisen nousun mahdollisuutta sukupuolen ja luokan rajoissa: ihannemalliksi nousi köyhän, mutta lahjakkaan pojan omin avuin saavutettu nousu rikkauteen.

Näkyvätön sukupuoli tarjoaa monia kiinnostavia ja ennennäkemättömiä kurkistuksia erilaisten miesten ja miehekyksien historiaan. Varsinkin väkivaltaan, sotaan, kunniaan ja kunniallisuuteen liittyvät teemat saavat huomiota. Miehiä ja mieheyttä kuvataan enimmäkseen suhteessa muihin miehiin ja miehekyksiin sekä sosiaaliseen asemaan, ja miehekyksitysten ajallinen muuttuvuus tulee erinomaista esiin. Historiantutkimukselle ominaisesti teos luottaa empirian voimaan ja teoreettisuus on sivuroolissa.

Pitkän aikavälin kokonaiskuva miehekyksien muutoksista ja jatkuvoista jää kuitenkin vajaaksi; teemojen satunnaisuus onkin ikuisuuskytymys antologioita koostettaessa. Laajoja tulkintoja etsivä lukija hyötyisi kenties enemmän teoksesta, joka tarjoaisi läpileikkauksen jonkin aikakauden eri miehekykeroostumista tai yhden teeman, kuten mieskunnian tai läheissuhteiden, pitkän historian. Näitä jäämme odottamaan seuraavilta teoksilta. *Näkyvätön sukupuoli* on joka tapauksessa tärkeä avaus miesten ja miehekyksien historiantutkimuksessa.

FT ILANA AALTO
TURUN YLIOPISTO

Käsityöläis- tutkimuksen uusi avaus

Merja Uotila: Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840. Jyväskylän yliopisto 2014. 237 s. ISBN 978-951-39-5942-5.

Autonomian ajan alkuvuosikymmenet ovat Suomen historiassa

vähän tutkittua aikaa. Myös tuon ajan käsityöläisten tutkiminen on jäänyt maamme teollistumiskehityksen tarjoamien haasteiden varjoon. Nyt tätä aukkoa paikkaa Jyväskylän yliopistossa väitelleen Merja Uotilan erinomainen väitöskirja Hollolan pitäjän käsityöläisistä. Uotila ei ole myöskään tyytynyt tutkimaan vain virallisen luvan kanssa työskenteleviä ammattilaisia vaan on valinnut tutkittavansa laajasti. Virallisten pitäjänkäsityöläisten ohella Uotila on kerännyt tietoja suuresta joukosta epävirallisia käsityöläisiä. Mukana ovat pitäjän- ja kyläkäsityöläiset, ruukkien ja kartanoiden ammattilaiset ja käsityötaitoiset torpparit ja sotamiehet.

Tutkimusmenetelmäkseen Uotila on valinnut Suomessa vähän käytetyn prosopografisen metodin, jossa tutkimuksen perustana on viranomaisasiakirjoista kerätty biografinen tieto. Uotila analysoi prosopografisella menetelmällä lähteistä poimimaansa käsityöläisten joukkoa ennen kaikkea ryhmänä. Tavoitteena on löytää tutkimusjoukkoon liittyviä kollektiivisia ja yleistäviä piirteitä. Eräänä prosopografian tärkeimpänä työvälineenä on tutkimusjoukon määrittely. Uotilan tutkimusjoukon muodostavat henkilöt, joista on tutkimusaikana käytetty jossakin Uotilan valitsemassa lähteessä käsityöammattiin viittaavaa ammattinimikettä.

Tutkimusaineistonsa tiedoista Uotila on koonnut prosopografisen tietokannan. Metodina prosopografia vertautuu jo vanhastaan suomalaisessa käsityötutkimuksessa käytettyihin menetelmiin – kuten Uotilakin toteaa. Turun yliopiston Suomen historian oppiaineessa koottiin 1970- ja 1980-luvulla laaja käsityöläiskortisto, jossa kutakin käsityöläistä edustaa kortti, joka sisältää biografisia tietoja käsityöläisestä ja hänen perheestään. Näitä tietoja on käytetty tutkimuksessa samaan tapaan kuin Uotila-

kin hyödyntää omaa tietokantaansa. Kokonaisuutena Uotilan tekemä prosopografinen analyysi taulukoineen ja kuvioineen on tarkkaa ja luotettavaa.

Uotila on nostanut väitöstyösään näkyville myös naiset, käsityöläisten vaimojen, tyttärien ja miniöiden merkityksen osana maaseudun käsityöläisyhteisöä. Vain käsityöntekijöinä maaseudun naiset loistavat poissaolollaan. Vaikka naisten ammattimaista käsityöntekoa on lähes mahdotonta löytää 1800-luvun alkupuolen viranomaislähteistä, sanomalehdet, kirjeet, päiväkirjat ja aikalaiskirjallisuus, tunnistavat sen olemassaolon. Tämänkaltaisen lähteistön Uotilan käyttämä metodi kuitenkin sulkee tutkimuksen ulkopuolelle.

Uotilan tutkimus tuo myös kiinnostavaa uutta tietoa kaupunki- ja maaseutukäsityön yhtäläisyyksistä ja eroista. Vaikuttaa siltä, että sekä kaupungeissa että maaseudulla lähdettiin käsityöoppiin samanikäisinä ja oppiaika oli samanmittainen. Toisaalta Uotila on löytänyt eroja: maaseudulla aviotion syntyperä ei näytä olleen este koulutautumiselle ja ammattiuralle. Maaseudulla ammatinharjoitus aloitettiin useita vuosia nuorempana kuin kaupungeissa, jossa koulutautumisprosessi kisällinvaellukseen oli pitempi. Samoista syistä käsityöläinen solmi maaseudulla avioliiton useita vuosia nuorempana kuin kaupunkilaismestari. Kaupungeissa lähes kaikilla mestareilla oli oppipoikia, mutta maaseudulla heitä oli vain virallisilla käsityöläisillä ja heistäkin vain joka kolmannelle. Maaseudulla käsityöläisen ura jakautui tavallisesti viralliseen ja epäviralliseen työskentelyyn, mikä ei tullut kaupungeissa kysymykseen.

Uotilan 1800-luvun alkupuolella liikkuva tutkimus on suomalaisen käsityöläistutkimuksen selkeä uusi avaus, jossa tekijä pohtii laajasti maaseutukäsityöläisten ammattidititeettiä ja käsityöläisyyden

monialaisuutta. Uotila osoittaa, että käsityöläisiä ei ollut maaseudulla vähän. Heidän toimintansa oli pikemminkin huonosti dokumentoitua ja joskus jopa näkymätöntä, mutta ei vähäistä. Maaseudulla virallinen käsitys käsitti niin ikään vain osan käsityön avulla toimeentuloa saaneista henkilöistä.

Työnsä lopussa Uotila paneutuu maaseudun kultuskulttuurin muutokseen, johon liittyi maaseudun käsityöläisten määrän kasvu. Maaseudun omavaraistaloudesta oltiin selvästi siirtymässä ostettujen kulutustavaroiden käyttöön jo ennen Suomen teollistumista. Tämä havainto tarjoaa Uotilalle hedelmälliset lähtökohdat jatkotutkimukseen.

FT, PROFESSORI KIRSI VAINIO-KORHONEN
TURUN YLIOPISTO

Performansseja ja kaksinaismoraalia

Harri Kalha: Kokottien kultakausi. Belle Époqueen media-tähdet modernin naiseuden kuvastimina. SKS 2013. 354 s. ISBN 978-952-222-472-9.

Länsimaissa kukoisti 1900-luvun alussa kiinnostava kuvakulttuuri, jonka tärkein ilmenemismuoto oli kuvapostikortit. Ne mahdollistivat uudenlaisen julkisuuden monille esiintyville artisteille, sillä heidän kuviaan myytiin tuhansia kappaleita. Näin moderni kulutuskulttuuri nosti esille *Belle Époqueen* naistähtiä, joista kuuluisimmat olivat pariisilaisia kokotteja. Aikakaudelle oli ominaista naisten asettaminen kulttuurin keskiöön, jolloin he määrittivät aikakauden tyyliä, makua ja esiintymistapoja. Siksi

taidehistorioitsija ja sukupuolentutkimuksen dosentti Harri Kalha tarkastelee tuoreessa kirjassaan pariisilaista kokottijärjestelmää modernin naiseuden ilmentäjänä. Päälähteenä hän käyttää kuvapostikortteja, joissa kokotit poseerasivat tyylietoisesti ja rohkeasti. Kuvapostikortit tuottivat uudenlaista fanikulttuuria, koska postikorttien keräilystä tuli suosittu harrastus, mutta samalla näihin poseerauksiin liittyi *art nouveaun* glamouria ja fantasiaa.

Pariisilaiset kokotit tarjoavat siis jännittävän ja haastavan tutkimusaiheen, koska heissä kiteytyi monia 1900-luvun alun keskeisiä elementtejä kuten sukupuolen esittäminen, uusi visuaalinen kulttuuri, tähtikultti, muotitietoisuus, fanikulttuuri, skandaalinkäryinen julkisuus, kulutuskulttuuri, modernin naiseuden paradoksit ja niin edelleen. Näkökulmien ja teemojen runsaus muodostuukin Kalhan tekstin suurimmaksi ongelmaksi. Kalha kirjoittaa asiantuntevasti ja sujuvasti, mutta vuolas teksti sisältää toistoa ja tyhjäkäyntiä sekä nopeita siirtymiä asiasta toiseen, jolloin hän ei malta pysähtyä analysoimaan tiettyjä kysymyksiä vaan siirtyäkin jo seuraavaan aiheeseen. Tekstin tiivistäminen ja kurinalaisempi tyyli olisivat tuottaneet paremman kokonaisuuden. Kalha myöntää itsekkin olevansa kokottien lumoissa, kun hän kuvailee näiden yliampuvaa koristeellisuutta, koketeerausta, erilaisia rajanylityksiä ja fantasiaa. Kalhan teoksessa on myös juorukirjan piirteitä, kun hän kertoo Pariisin Villen eli Ville Vallgrenin romanssista varieteeartisti Rohanin kanssa sekä muita vastaavanlaisia episodeja. Koska kuva-aineisto on ylitsepuruvan runsasta ja koristeellista, tekstiä ei kannattaisi vyöryttää samalla tyyllillä, vaikka Kalha hallitseekin ironisen tyylin taitavasti.

Rönsyilyn keskeltä käy kuitenkin hyvin selväksi, minkä Kalha osaa parhaiten. Hän analysoi osuvasti

1900-luvun alun sukupuolijärjestelmän ominaispiirteitä ja ristiriitaisuuksia. Sukupuolen performatiivisuus oli kokotteille itsestäänselvyys, kun nämä tuottivat erilaisia variaatioita ja usein hieman yliampuvia esityksiä naiseudesta. Kalhan analyysissä kokotit eivät silti jää miehisen katseen kohteiksi tai uhreiksi, vaan hän tulkitsee kokotteja esimerkiksi modernista naiseudesta, jotka symboloivat itsenäisyyttä ja jopa itsertitoisuutta. Siten kokotit saattoivat toimia esikuvina muille naisille ja saada ihailua myös heiltä. Lisäksi Kalha pyrkii joiltakin osin tavoittamaan kokottien ”oman äänen” käyttämällä heidän muistelmiaan sekä aikalaiskirjallisuutta ja kirjeenvaihtoa. Kalhan lähestymistavan kiistaton ansio on se, miten hän tuo esille kuvien monitulkintaisuuden. Postikorttikuvista ei voi tehdä yksiselitteistä tulkintaa vaan ne avaavat monia mahdollisia lukutapoja.

Kalhalla olisi ollut mainio tilaisuus analysoida yhtä postikorttikuvien aspektia: miten voyeurismi tuotetaan kulttuuriin? Kalha mainitsee voyeurismin ja fetismin muutaman kerran, mutta kuva-aineisto olisi tarjonnut mahdollisuuden tarkkaan analyysiin voyeurismin ehdoista. Kun kokotit vilauttivat nilkkaa ja säärtä sekä paljastivat povensa vihjailevasti, kuvien pikkutuhma paheellisuus ruokki eroottista mielikuvitusta. Toinen tärkeä teema, joka olisi ansainnut systemaattisemman analyysin, on kaksinaismoraali. Tekstissä on kyllä esimerkkejä kaksinaismoraalista, mutta Kalha ei malta tehdä syvempää analyysiä. Voisi jopa väittää, että kaksinaismoraali mahdollisti kokottijärjestelmän kukoistuksen eli sen tilanteen että puolimaailman kauniit ja kiehtovat naiset nostettiin ihailun kohteeksi. Kokotit taiteilivat dikotomisen sukupuolijaon välimaastossa kyseenalaisaisten tiukkoja roolijakoja. Siten he avasivat vaihtoehtoisia toimintaväyliä lahjakkaille, ennakkoluulot-

tomille, älykkäille ja karismaattisille naisille.

Kalhan tulkinnan mukaan kottien kultakausi päättyi ensimmäiseen maailmansotaan, samalla kun koristeellinen *art nouveau* joutui epäsuosioon ja sen tilalle tuli funktionaalisuutta korostanut puritaanisempi modernismi. Merkittävämpi tekijä saattoi kuitenkin olla se, miten sota muutti sukupuolten välisiä suhteita. Sota-aikana naiset korvasivat miehet monilla työaloilla eivätkä sodan vammauttamat miehet pystyneet palaamaan entisenlaiseen siviilielämään. Moraali- ja käyttäytymiskoodit alkoivat muuttua, mikä vapautti naisia toimimaan uudella tavalla. Kurvikkaat kokotit saivat väistyä ja polkkatukkaiset poikatyöt edustivat modernia naiseutta 1920-luvulla.

Kalhan teos oli Tieto-Finlandia -ehdokkaana vuonna 2013. Tietokirjana teos toimiikin hyvin, sillä Kalha rakentaa monipuolisen tulkinnan 1900-luvun alun kulttuurista. Yllättävästi Kalha jättää mainitsematta postikorttikuvien edeltäjät, joten hän korostaa hieman harhaanjohtavasti 1900-luvun alun postikorttikuvien erityislaatua ja ainutlaatuisuutta. Kun visiittikorttikuvat tulivat suosituksi 1860-luvulla, kuvakuumeen yksi ilmentymä oli kuvien keräily, jolloin julkisuuden henkilöt – näyttelijät, taiteilijat, kuninkaalliset, suurmiehet – päätyivät koristamaan valokuva-albumeita. Visiittikorttikuvien keräily oli ensiaskel uudenlaiseen kuvakulttuuriin ja fanikulttuuriin, jotka perustuivat kuvien massatuotantoon.

FT, DOSENTTI ANNE OLLILA
TURUN YLIOPISTO

Kirjallisuus- historiaa nauru- kulttuurin näkökulmasta

Irma Tapaninen: Karnevalistinen henki. Algot Untolan varhaistuotanto ja virallisen kulttuurin muutos 1900-luvun alussa. Unigrafia 2014. 300 s. ISBN 978-951-51-0095-5.

Suomalaiselle, kansallispoliittisesti kantaaottavalle kaunokirjallisuudelle 1900-luvun alkuvuodet merkitsivät voimakasta kukoistuskautta. Arvid Järnefeltin *Maaemon lapsia* ilmestyi vuonna 1905 ja *Veneh’ojalaiset* 1909, Juhani Ahon *Kevät ja takatalvi* 1906, Eino Leinon *Routavuositrilogia* 1906–1908, Ilmari Kiannon *Punainen viiva* 1909 ja samana vuonna ilmestyi myös Algot Untolan alias Irmari Rantamalan *Harhama*, joka on Irma Tapanisen väitöskirjan kohteena. Poikkeuksellisen laajalla teoksellaan useiden pseudonyymien suojassa esiintyvä Untola vie lukijansa Venäjän ja Suomen historian 1800–1900-luvun vaihteen kuohuviin vuosiin, sosiaalisten ongelmien, hajoavien ja uudelleenjäsenytyvien maailmankuvien ja riisteävien aatteiden vielä jäsentymättömään viidakkoon. Itse päähenkilö, Harhama, on vakaumuksissaan huokuva, eksistentiaalista painia käyvä, kahden maan välisessä, transnationaalisessa tilassa liikkuva etsijä. Kahteen suuntaan hajoavan persoonallisuuden eräänlaisen välityskohdan muodostaa sekä kuvaannollisesti että konkreettisesti Venäjää ja Suomea yhdistävä, teoksessa usein esiintyvä ”rajajoen solmu”.

Algot Untolaa koskevaa akateemista tutkimusta on tehty harvalti, mutta valtaosa siitä on osunut juuri tätä väitöskirjaa edeltäviin vuo-

siin. Vähän ennen Tapanisen tutkimuksen valmistumista ilmestyi Kaisa Kurikan väitöskirja Algot Untolan moninimisestä tekijäproblematiikasta ja vuonna 2010 Marko Hautalan historian alaan kuuluva väitöskirja *Omin voimin: Algot Untolan (1868–1918) poliittis-vaikautuksellinen elämäkerta*. Tapanisen onneksi näiden molempien näkökulmat poikkeavat hänen omastaan, vaikkakin Hautalan tutkimusta ja etenkin saman tekijän vähän aikaisemmin toimittamaa aineistokokoelmaa *Liisan Antin aikaa: Algot Untolan Kokkola-lehden kirjoitukset 1905–1906* hän on voinut käyttää laajamittaisesti hyväkseen omissa tutkimuksissaan. Teoreettisen lähestymistavan ideoinnista Tapaninen puolestaan ilmaisee olevansa velkaa erityisesti Irma Perttulan tekemille havainnoille Untolan tuotannon karnevalistisista piirteistä, mutta myös Pirjo Lyytikäisen symbolismin tulkinnoille. Uusien näkökulmien runsaus tutkimuksissa viittaakin siihen, että Algot Untolan kirjailijantyö puhuttelee kokonaan toisin identiteettitään pirstaleista nykyihmistä kuin kansallista hegemoniakiistaa 1900-luvun alussa käyneitä ja ihmiskuvallista yhtenäisyyttä painottavia nationalistieja.

Irma Tapanisen tarkastelukulma Algot Untolan varhaistuotantoon avautuu Mihail Bahtinin karnevalismin ja kansan naurukulttuuria koskevasta teoriakielikestä, jota Tapaninen soveltaa aineistoonsa ”from below” -lukutavalla. Metodiaan hän täsmentää käsitteellä ”dialoginen lähestymistapa”, jossa ”kieli ymmärretään historiallisena, sosiaalisena ja ideologisena ilmiönä” ja tutkimusaineisto ”keskenään kommunikoivina puheenvuoroina”, kuten tekijä itse lähestymistapansa määrittelee. Analyysin pääosassa on kolmena laajana näiteenä vuonna 1909 ilmestynyt *Harhama* ja viittauksenomaisesti samana vuonna julkaistu, teoksen vastaanottoa kommentoiva jatko-

osa, *Martva*. Lisäksi *Harhaman* syntyprosessia taustoittavan ja analyysille tulkintakulmia avaavan tarkastelukohteen muodostaa Algot Untolan kirjoitusajankohtaan sijoittuva sanomalehtikirjoittelu. Näistä aineistollisista lähtökohdista – ajallista kontekstia runsaalla tutkimuskirjallisuudella rikastaen – tekijä lähtee kehrittelemään kunnianhimoista uudelleenluentaa aikaanaan ja myöhemminkin ristiriitaisen vastaanoton saaneelle *Harhamalle*.

Tapanisen väitöskirja liikkuu historian- ja kirjallisuudentutkimuksen välimaastossa, mikä asettaa työlle erityisiä haasteita. Kaunokirjallisuus on epäilemättä antoisia lähde myös historian tutkimukselle, mutta sen käyttö ja suhde bahtinilaiseen teoria-aparaattiin olisi ollut syytä eksplikoita työn johdannossa selkeämmin. Nyt tieteenalojen keskinäissuhde jää hämähäkiä, mistä johtuen myöskään monitieteinen kysymyksenasettelu ei tahdo löytää työssä selkeää muotoa, vaan huojuu määrytyksestä toiseen. Esimerkiksi sivulla 9 esitetty tutkimushypoteesi – ”Untolan koko kirjallinen tuotanto kuuluu niin kutsuttuun karnevalistisen kirjallisuuden lajiin, joka kumpuaa hänen läheisestä yhteydestään kansan naurukulttuuriin sekä siihen kytkeytyvästä erityislaatuista tavasta tarkastella maailmaa” – nousee kirjallisuudentutkimuksesta, kun taas sivulla 22 esitetyt kysymykset – ”miksi Untola kirjoitti *Harhaman*” ja ”missä olosuhteissa Untola kirjoitti esikoisteoksensa ja mitä hän tahtoi *Harhamalla* sanoa” – sitovat tutkimusta enemmän historian tutkimukseen. ”Tutkimustehtävän lopulliseksi päämääräksi” tekijä taas ilmoittaa kirjailijan itsensä asettaman taiteellisen tehtävän sekä siihen liittyvän arvo- ja merkityskontekstin” ja vähän myöhemmin teoksessa on hänen mukaansa kyse ”ennen kaikkea näkökulman vaihdoksesta, jossa *Harhamaa*, sen syntyolosuh-

teita ja tulkintaprosessia tarkastellaan alhaalta ylöspäin, kansan naurukulttuurin näkökulmasta.”

Kysymyksenasettelun moneen suuntaan viittova häilyvyys heijastuu myös tutkimuksen toteutukseen, jossa empirian ja tulkinnan syntetisoinnissa on pitkin matkaa ongelmia. Tämä näkyy myös väitöskirjan rakenteessa. Esitys etenee paljolti empiirisen ja teoreettisen aineiston vuoroittaisena käsitelynä, jolloin tasojen välinen suhde jää lähinnä lopputiivistysten varaan. Nämä toki auttavat asiaa, mutta lukijan rooli teoksen tulkinnallisten kehittyjen hahmottajana helpottuisi tuntuvasti, jos keskeiset argumentit kuljettaisivat myös itse tekstiä. Käsitteilytavalle on tyyppillistä, ettei lukujen III ja IV otsikoista käy ilmi yhteys tutkittavaan teokseen.

Tapanisen esitystavalla on myös etunsa. Pilkkomalla tarkastelun teemoihin ja etsimällä sitä kautta selitystä ensin Irmari Rantamalan teoksessaan esittämille ja siten myös Algot Untolan edustamille poliittisille näkemyksille Tapaninen luo samalla monipuolisen kuvan suomalaisen yhteiskunnan tilasta ja keskustelukulttuurista 1900-luvun alkuvuosina. Tätä valottaa jo ensimmäinen varsinaisen käsitteilyluku (luku II) ”*Harhaman* vastaanotto ja tulkinta”, jossa tekijä nostaa kiinnostavasti esiin teoksen synnyttämän kiihkeän keskustelun poliittisen luonteen. Samoin esimerkiksi ero maalais- ja kaupunkilaiskriitikoiden kesken on esitetty vakuuttavasti. Tässä luvussa Tapaninen myös rakentaa Algot Untolan ja Eino Leinon – karnevalistisen ja virallisen kulttuurin – välisen jännitteen, joka kulkee tärkeänä juonteena läpi koko tutkimuksen.

Luku III, ”Nationalismi ja sen muutos”, on informatiivinen ja osoittaa tekijän laajan perehtyneisyyden *Harhaman* syntyajankohdan ja aihepiirin historialliseen tilanteeseen. Tätä hän avaa monelta suunnalta ja kytkee toimivasti tut-

kimuksen kohteena olevan teoksen nationalismitemoihin sekä valottaa sen syntytalanteen poliittis-yhteiskunnallista kontekstia. *Harhama*-analyysi painottuu kuitenkin Suomeen, vaikka valtaosa itse teoksen tapahtumista sijoittuu Venäjälle, jossa Untola oleskeli aikuisikänsä tärkeät vuodet. Voikin kysyä, millaisen jäljen tuo aika jätti Untolan mentaaliseen maisemaan – ehkä jopa paljon merkittävämmän kuin lyhytaikainen oleskelu läntisessä Suomessa ennen teoksen valmistumista.

Myös neljäs pääluku, ”Siveellisyys ja sen varjot” on otsikointityylyltään ongelmallinen, eivätkä kaikki alaluvut ihan jäännöksettä sovituu siveellisyys-teeman alle. Yhtä kaikki – luku toimii ja avaa taas uudelta suunnalta *Harhaman* ja karnevalismin välistä suhdetta. Tämän luvun alussa Tapaninen käsittelee myös Algot Untolan toimintaa ja näkemyksiä sanomalehtityön kautta ja hakee hänelle paikkaa muotoutuvassa puoluekentässä kohdentamalla tarkastelun maalaisväestöä 1900-luvun alussa polttaviin poliittisiin kysymyksiin. Tätä kautta myös kansannauru saa uuden ulottuvuuden, kun se tuodaan arkiseen elämänpääpiiriin ja siellä kohdattaviin ongelmiin ja vastakkainasetteluihin virkavallan ja muiden rahvaan intresseille vastakkaisten eliittiryhmien kanssa. Prostituutiota ja vapaata rakkautta koskevat alaluvut toimivat niin ikään hyvin ja ovat tulkinnan kannalta antoisia. Sama koskee symbolismin käsitteilyä. Uskontoa koskevissa luvuissa olisi voinut pohtia enemmänkin Venäjän vaikutusta Untolan ajatusmaailmaan, sillä *Harhamalle* Perkeleen vastapooli ja taistelukumppani on niminomaan ortodoksinen munkki Pietari, ei niinkään suomalainen pappi, pietistijohtajasta puhumattakaan.

Viimeinen pääluku (V), ”*Harhaman* luomisen arvokonteksti” on kokonaisuuden kannalta ongel-

mallisin. Vaikka tekijällä on selkeänä tarkoituksenaan viedä tarkastelu *Harhaman* kirjoittamisajankohtaan, paikalliseen ympäristöön ja henkilöityihin konflikteihin sekä avata sanomalehtiaineiston kautta kansannaurun karnevalistisia ulottuvuuksia, jakso irtoaa muista luvuista ja vie sitä kronologisesti taaksepäin. Kompaktimman lopputuloksen saavuttamiseksi sen ainekset olisi voinut sulattaa edellisiin lukuihin, ehkä parhaiten taustoitukseen. Toisaalta luku tarjoaa kiinnostavaa tietoa erityisesti modernin puoluejärjestelmän sotkuisista syntyvaiheista länsisuomalaisissa paikallisyhteisöissä samoin kuin niistä henkilöityneistä mekanismeista, joita traditionaalisten yhteisöjen hajoamiseen ja poliittiseen uudelleenjärjestäytymiseen ruohonjuuritasolla liittyi. Luku valottaa myös osuvasti häpäisyn käyttöä ja karnevalistisen tekstin mahtia politiikan aseena. Näissä molemmissa taidoissa keskipohjalaisessa ja satakuntalaisessa sanomalehdessä eri nimimerkeillä esiintynyt Untola oli mestari. Tässäkin luvussa olisi voinut pohtia Venäjän ja itäsuomalaisuuden vaikutusta Untolan karnevalistiseen ajatusmaailmaan ja kirjailijaluonteeseen.

Kokonaisuutena Irma Tapanisen väitöskirja on sisältörikas, kielellisesti sujuva ja Algot Untolan varhaistuotantoa uudesta näkökulmasta valottava itsenäinen tutkimus, joka tulee rikastamaan alan tutkimuskenttää.

FT, PROFESSORI IRMA SULKUNEN
TAMPEREEN YLIOPISTO

Sota- veteraanien tärkeä sukupolvtarina

Ari Uino: Sotiemme veteraanit. Rintamalta rakentamaan. SKS 2014. 603 s. ISBN 978-952-222-569-6.

Kirjamarkkinoiden jokasyksyiset Raatteen tiet ja Tali-lhantalat saattavat jo haukotuttaa asiantuntivinta lukijakuntaa. Ratkaisutaisteiluista on kirjoitettu suunnattomasti ja suorastaan liikaa. Yksityiskohdat tarkentuvat, mutta järeät lähdelöydöt ja uudet uskottavat kokonaisnäkemykset ovat kiven takana. Sama rajoite pätee puhki tutkitun sodan useimpiin ulottuvuuksiin. Silkkana markkinointitemppuiluna toistuvat "vaietut tabut" ja "kansalliset myytit", joiden särkeminen ei tosiasiaa vaadi rohkeutta eikä hoksottimiakaan.

Todellisempia tutkimusaukkoja ammottaa rauhan jälkeisissä vuosissa ja vuosikymmenissä. Sodasta selvinneiden elämäntaistelua on tutkittu vasta vähän, vaikkei aiheen merkittävydestä ole mitään epäilystä.

Kuinka asutustoiminta kokonaisuutena onnistui? Miten on mahdollista, että 700 000 sotaveteraanin valtaenemmistö selvisi muistoistaan ilman psykiatreja ja psykelääkkeitä? Kuinka hyvin kunnia-velka itsenäisyyden pelastajille tuli lopultakin maksettua?

Ari Uinon teos *Sotiemme veteraanit: Rintamalta rakentamaan* on oikeastaan ensimmäinen syväsukellus tähän rannattomaan aiheeseen. Uinon näkökulma katkaa valtiolliset käännekohdat, pienen ihmisen arjenhistorian, talouden, politiikan ja myös kulttuurin. Lähdeluettelosta kenties puuttuu joku kanadalainen tai kiinalainen veteraanitutkimuksen guru, mutta

tilalla on kotimaista kaunokirjallisuutta, jota ilman sodankokijoiden sielunmaisemaa ei voisi mitenkään ymmärtää.

Veteraaneja eli kaikkialla katuojasta presidentinlinnaan, ja Uino kytkee kiintoisesti yhteen suuria, keskikokoisia ja pieniä kertomuksia. Synteesi on ajattelemisen arvoinen muillekin kuin historioitsijoille.

Suomalaiset sotaveteraanit eivät halunneet jäädä muiden armoille ja eläteiksi, eikä yhteiskunta olisi heitä kyennytään elättämään ennen 1980-lukua. Käteistä rahaa ei juuri herunut edes parantamattomille invalideille. Henkisille vammoille ei lääketiede tehnyt juuri mitään. Koitukohan niukkuus jopa onneksi onnettomuuksissa?

Rintamalta palattiin savottaan, tehtaalle tai uudistilalle ja siittämään lapsia historiallista ennätystahtia. Suomalaiset sotaveteraanit kiinnittyivät saman tien yhteiskuntaan työn ja maapalasan kautta. Totta kai osa sortui koettelemuksiin, mutta enemmistön elämäntaistelu kääntyi ajan myötä voiton puolelle. Katkeruus ja kostonhimo eivät sanelleet loppuelämää edes siirtokarjalaisille. Jopa kylmenevä pientila oli parempi vaihtoehto kuin kököttäminen pakolaisleirillä tumput suorassa. Kaikkine kipui- neenkin Suomen toipuminen kelpaisi esikuvaksi nykypäivän Lähi-idälle ja Afrikalle.

Uino ei kirjoita veteraanijärjestöjen historiikkaa vaan sukupolvtarinaa. Kokonaisvaltainen tutkimusote pitää alusta loppuun saakka. Teos ansaitsee korkean kiitoksen myös kieliasusta ja kerronnasta. Akateemisinkaan lukija ei jää kaipaamaan teoriapohjaa. Se hengittää taustalla ja lähdeviitteissä, mutta ei riko leipätekstin juonta.

Sotiemme veteraanit on paitsi eläväinen lukukirja myös kaikin puolin käyttökelpoinen perusjärkeä. Mikäli taistelujen pauhu alkaa viimeinkin tympiä tutkijoita ja yleisöä, syntyy sotasukupolven elä-

mäntäistelusta epäilemättä monta oppinnäytettä. Niiden tekijöille *Sotiemme veteraanit* on miellyttävää pakkolukemista.

FT, DOSENTTI TEEMU KESKISARJA
HELSINGIN YLIOPISTO

Helsinkiläisten taistelu asumiskurjuutta vastaan

Antti Malinen: Perheet ahtaalla. Asuntopula ja siihen sopeutuminen toisen maailmansodan jälkeisessä Helsingissä 1944–1948. Väestötutkimuslaitoksen julkaisusarja D 59/2014, Väestöliitto 2014. 359 s. ISBN 978-952-226-145-8.

Suomalaista asuntotilannetta on joskus luonnehdittu ”hyvään itä-eurooppalaiseen tasoon” yltäväksi. Tämä ei ole ollut erityisen mairitteleva luonnehdinta, kun vertailukohtana on pidetty vaikka läntisen naapurimaamme tasoa. Suomalaisen asuntopoliitikan ja asumisen ongelmat ovat tulleet – ja tulevat tänäkin päivänä – kärjistyneesti esille Helsingissä, jossa asuntojen tarjonta on aina laahannut pahasti kaupungin kasvun perässä. Tätä ongelmakenttää ihmetteli ja analysoi jo Zachris Topelius 1800-luvun puolivälissä, ja samaa ilmiötä ovat yrittäneet ymmärtää ja analysoida lukuisat tutkijat hänen jälkeensä. Sekä historian tutkimuksen että yhteiskuntatutkimuksen eri kentillä toimivat tutkijat, kuten Heikki Waris, Sven-Erik Åström, Jouko Siipi, Anneli Juntto, Matti Niva ja Hannu Ruonavaara ovat kukin tarkastelleet suomalaisen asuntokysymyksen ja asuntopoliitikan eri vaiheita ja asuntokysymyksen rakenteisiin vaikuttaneita tekijöitä.

Toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa Helsingin asunto-ongelmat kärjistyivät äärimmilleen, kaupunginhallitus haaveili jopa muuttokiellon aikaansaamisesta. Ilmiöstä on kirjoitettu ja sitä on kuvailtu aikaisemminkin, mutta vasta nyt Antti Malinen on tarttunut haasteeseen täydellä teholla. Malinen on tehnyt todellisen syväanalyysin Helsingin sodanjälkeisten vuosien asuntotilanteesta, asuntopulaan vaikuttaneista tekijöistä, asuntopulan rakenteesta ja asuntopulan kärsijöiksi joutuneista ihmisryhmistä.

Jos Malisen tutkimuksen asuntopoliitikan historiaan kytkeytyvä kivijalka on vanha ja vahva, toinen kivijalka on paljon nuorempi, mutta jo vahvaksi kasvanut sekkin. Malisen tutkimusote ja kysymyksenasettelu kumpuavat niin sanotusta uudesta sotahistoriasta, jonka tutkimuksellisessa polttopisteessä ovat sekä sotilaitten arki ja kokemukset että siviiliväestön asema ja rauhaan sopeutumisen ongelmat. Suomessa toki on sinänsä pitkä perinne siirtoväen sopeutumisen tutkimuksessa, aina Heikki Wariksesta alkaen, mutta sen pääpaino on ollut maaseudulla ja – ehkä on oikeutettua sanoa – eräänlaisessa konsensuspainottuneessa tavassa tarkastella siirtoväen asuttamisen organisoimisen onnistumista. Siirtoväkeen kuuluneiden ihmisten arkiset kokemukset ja ongelmat ovat olleet sivuroolissa aivan viime vuosiin saakka. Antti Palomäki on tuoreessa väitöskirjassaan *Juoksuhaudoista jälleenrakennukseen* (2011) siirtänyt katseen kaupunkeihin, ja tässä mielessä se muodostaa eräänlaisen paralleelin Malisen tutkimukselle.

Uuden sotahistorian, tai pitäisi-kö sanoa rauhaan palaamisen historian, intressien mukaisesti Malisen tutkimuksen toisena keihäänkärkenä on asuntokysymyksen tarkastelu nimenomaan siitä kärsimään joutuneiden ihmisten näkökulmasta. Tällöin tutkimuksen pai-

nopiste asettuu sopeutumiseen ja selviytymiseen, niihin reaktioihin ja toimintatapoihin, joihin asunnotomuus tai ahtaasti asuminen etenkin pitkittyessään johtivat. Tutkimuksen painopiste on perheissä, jo siitäkin syystä että tutkimusaineisto, siis huoneenvuokralautakuntien asuntojonon synnyttämä aineisto on perhepainotteista. Kyseessä oli sodan jälkeisen tilanteen tuottama tietoinen poliittinen valinta, jossa yksinäisten ihmisten asunnontarve luokiteltiin vähemmän tärkeäksi.

Tutkimuksellisesti perhehistorian vahvan kansainvälisen perinteen ottaminen tutkimusasetelman yhdeksi perustaksi on onnistunut erinomaisesti ja samalla nostaa analyysin kohteeksi myös asuntopulan kokemisen sukupuoli- ja sukupolviulottuvuudet. Perheenjäsenten kokema huoli paitsi omasta, myös puolison jaksamisesta ja lasten kasvuehdoista keinoissa asunnoissa nousee esille vastaansanomattomalla tavalla. Samoin sukulaisuussuhteiden merkitys konkretisoituu kiintoisasti.

Helsingin asuntojonon tuottama lähdemateriaali on valtava, hakemuksen jättäneitä oli vuosina 1944–1948 yli 53 000, joten Malinen on valinnut tarkemman tutkimuksen kohteeksi otoksen jätetyistä hakemuksista. Yli 400 perheen otos on perusteltu asiallisesti ja lisäksi Malinen on tutkinut sosiaaliministeriön asuntoasiainmistonon lähetetyt kantelut, joista valittuna ajanjaksona oli helsinkiläisten lähettämiä 323. Malinen on täydentänyt aineistoaan vielä Helsingin raastuvanoikeudessa käsitellyillä häätöjutuilla. Mittasuhteita kuvastaa laskelma, jonka mukaan asunnontarpeen kannalta keskeisiin ryhmiin kuului pelkästään 1944–1945 lähes 30 000 siirtoväkeen kuulunutta, 23 000 kotiutettua rintamamiestä, 26 000 niin sanotun sota-avioliton solminutta ja vielä lähes 3 000 pommituksissa kotinsa menettänyttä.

Tutkimuksen perusaineisto kokonaisuudessaan on siis valtava, ja tehtyä otosta voidaan pitää hyvin riittävänä ja otantamenetelmää perusteltuna. On sanottava suoraan, että Malisen käyttämä lähdeaineisto on laajuudeltaan ja monipuolisuudeltaan suorastaan henkeäsalpaava, mukana on niin tilastoaineistoa, sosiaalista ja sosiaalilääketieteellistä aikalaisaineistoa, komiteamietintöjä, henkikirjoja, Yhteiskunnallisen korkeakoulun opinnäytteitä, sanomalehtiaineistoja ja muistelmateoksia. Erityisen arvokkaana pidän lähteenä käytettyä monipuolista kuva-aineistoa, josta haluan nostaa esille paitsi erinomaisen kuvaavat pilapiirroksset, myös Rikosmuseon harvoin käytetyn rikospaikkojen valokuva-aineiston, joiden kautta asuntojen interiöörit havainnollistuvat kouriintuntuvalla tavalla.

Tärkeä raja, jonka Malinen tekee lähes ohimennen, on aineiston rajaaminen Helsingin kantakaupunkiin. Pidän rajausta tarkoituksenmukaisena, mutta on syytä huomata, että myös niin sanotuilla liitosalueilla toimivat omat huoneenvuokralautakunnat omine jonoineen. Näiden toimenkuva ja asiakaskunnan rakenne saattoi olla hyvinkin toisenlainen. Malinen huomio itsekin tutkimuksessaan, että kantakaupungista muutti jatkuvasti väkeä liitosalueille, ja Malisen väitöstilaisuudessa esittämän arvion mukaan muuttajissa oli varsin paljon lapsiperheitä. Tämä jää jatkotutkimuksen selvitettäväksi. Mainittakoon, että huomattava osa siirtoväkeen kuuluneista kaupunkilaisromaneista asutettiin – enemmän tai vähemmän pitkien hampain – Malmi–Puistola–Tapanila-alueelle.

Antti Malisen tutkimusta luonnehtii informaation tavaton runsaus, voi sanoa, että Malinen ei ole jättänyt kiveäkään kääntämättä metsästäessään tietoja ahtaasti asumiseen liittyvistä tekijöistä. Hän ottaa visusti huomioon eri asumis-

muotoihin liittyneet vaikeudet ja eri ongelmakohtien vaikutukset niin eri perheenjäsenten kuin eri sukupolvien ja sukupuoltenkin kannalta. Ahtaasti asumisen vaikutukset perhedynamiikkaan tulevat valaistuksi monipuolisesti ja vakuuttavasti. Vaarana on, että informaation runsaus peittää alleen yleisempiä johtopäätöksiä. Karsimisen varaa olisi tässä suhteessa ollut.

Malinen pohtii ansiokkaasti sitä, kuinka *sosiaalinen vertailu* vaikutti asuntopulaan sopeutumiseen. Ahtaasti ja puutteellisesti asuvat vertasivat asemaansa ensiksikin horisontaalisesti, toisin sanoen muihin jonossa olleisiin. Tällöin asuntojonon sisäinen kriteeristö saattoi toimia epäoikeudenmukaisuuden tunnetta lisänneenä tekijänä, jolloin kritiikki kohdistui asunnonjakoviranomaisiin. Vertailua tehtiin myös vertikaalisesti, paremmassa asemassa olleisiin, ja tietenkkin siihen helsinkiläisten enemmistöön, joka saattoi samaan aikaan asua suhteellisen mukavasti ja avarastikin. Malinen korostaa varsinkin rintamamiesten ja siirtoväen kokemaa ahdistusta, tunnetta siitä, että yhteiskunta ei heidän kohdallaan ole lunastanut lupuksiaan eikä maksanut kunniavelkaansa. Vähemmälle pohdinnalle jää se, saattoivatko todella tukalissa oloissa rintamalla ja evakkotiellä olleet kuitenkin kokea ahtaankin asumisen joka tapauksessa jonkinasteisena tilanteen helpottumisena. Tietenkin jos oman tilanteen vertailu tehtiin sotaa edeltäneen ajan tilanteeseen, ahdistus on voinut olla sitäkin suurempi.

Malinen tähdentää, että kaupunkilaisten asuntopulan kokemus näyttäytyi vahvasti moraalisena. Vähemmälle huomiolle tutkimuksessa jää kokemuksen poliittinen ulottuvuus. Toki Malinen mainitsee asunottomien järjestäytymisen, kaupungin parakkikylien vuokramaksulakot ja huoneenvuokralautakuntiin kohdistuneen poliittis-

luonteisen painostuksen. Oli selvää, että kunnallispoliittisessa kontekstissa asuntopula sai väijäämättä myös poliittisen luonteen, mutta Malinen ei pohdi juurikaan sitä, oliko asuntopulan ja ahtaasti asumisen *kokemuksella* poliittisia ulottuvuuksia. Kun ottaa huomioon sen, että asuntopulasta kärsivät etupäässä kaupungin köyhimmät asukkaat ja että saman aikaan kommunistit kokivat vahvan poliittisen nousun, on hieman yllättävääkin, kuinka vähän kokemukseen ja sosiaaliseen vertailuun näyttää sisältyneen poliittista tulkintaa. Joko lähdemateriaali ei ole antanut siitä riittävästi osviittaa tai Malinen ei ole tätä aspektia syytä tai toisesta pitänyt merkittävänä. Tämä kyllä herättää jatkokysymyksiä.

Samaan ongelmakenttään liittyy myös kysymys korruption yleisyydestä ja etenkin siihen kohdistuneista epäilyistä. Tämä oli tärkeä kysymys koko säännöstelyjärjestelmän legitimitettiin kannalta. Kuten Malinen osoittaa, korruptiota epäiltiin, ja varsinkin huoneenvuokralautakuntien virkailijat kokivat hyvin negatiivisena ylemmiltä tahoilta tulleet vaikuttamispyrkimykset. Pääpiirteissään järjestelmän legitimiisyys kuitenkin kesti paineen.

Antti Malisen väitöstutkimus tulee epäilemättä olemaan sosiaalishistoriallisessa tutkimusperinteessämme merkiteos. Sen kokonaisvaltainen ote ja metodinen varmuus tekevät tutkimuksesta sellaisen, johon jokainen näihin kysymyksiin paneutuva joutuu palaamaan yhä uudestaan. Jo pelkästään asuntopulan kokonaisanalyysi itsessään on tavattoman arvokas, mutta Malisen luoma kuva ahtaasti asumisen kokemisen saamista merkityksistä perheiden selviytymiskamppailussa on myös uuden historiantutkimuksen aivot, joka tulee saamaan seuraajia.

FT, PROFESSORI PANU PULMA
HELSINGIN YLIOPISTO

Köyhää, huumaavaa, epävarmaa: Nuoruuden kokemuksen historia

Kaisa Vehkalahti & Leena Suurpää (toim): Nuoruuden sukupolvet. Monitieteisiä näkökulmia nuoruuteen eilen ja tänään. Julkaisuja 152. Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura 2014. 283 s. ISBN 978-952-5994-63-6.

Vuoden 2010 kesällä ja syksyllä 376 suomalaista päätti kääntää katseen taaksepäin ja kirjoittaa lapsuudestaan ja nuoruudestaan. Nuoren Voiman liiton ja SKS:n järjestämään Oi nuoruus -kirjoituskilpailuun vastasivat kaikenikäiset: vanhimmat kirjoittajat ovat syntyneet vuonna 1917, nuorimmat vuonna 1998. Muistikuvat ovat kaipaavia ja kipeitä; arkisia, tavallisia ja poikkeuksellisia. Tutkijoille tarinoista on rakentunut aineisto, josta kirjoitetaan näkyviin paitsi minuuksia, identiteettejä ja ajankuvia myös sukupolvia. Tutkijoita ovat kiinnostaneet kysymykset, mitä on nuoruus ja millaista on olla nuori.

Kaikki kokoelman artikkelit rakentuvat muistitiedolle ja paljolti saman keruun aineistolle, mikä tekee teoksesta yhtenäisen. Toisaalta nuoruuden tunnelmien kysyminen eri-ikäisiltä ja siten nuoruusvuosiensa erilaisen etäisyyden päässä olevilta tekee aineistosta yhteismitattoman. Tekijät ovat tästä tietoisia ja suoran vertailun sijaan rinnastavat aikatasoja ehdottaen ja kysyen: olisiko tässä jatkuvuuksia ja tässä keskeisimpiä eroja.

Yhteisen aineiston sisällä tutkijat ovat tehneet työjakoa teemojen suhteen tai ajallisen rajauksen perusteella.

Johdanto kertoo sekä aineistoon että teoriaan liittyvät taustat huolellisesti. Teos haluaa asettaa risteykseen, jossa useampi tutkimusperinne kohtaa: nuorisotutkimus, historiantutkimus ja muistitietotutkimus. Keskeisiksi käsitteiksi nousevat nuoruuden lisäksi sukupolvi, avainkokemus, muisti ja kerronta. Koska nuoruutta on tutkittu paljon instituutioiden kuten koululaitoksen näkökulmasta, tässä teoksessa otetaan tavoitteeksi lähestyä nuoruutta uudella tavalla aikalaiskokemuksena ja muistitiedon kautta.

Antti Häkkinen aloittaa teoksen vankalla esityksellä siitä, miten suomalainen lapsi tai nuori on saanut ensikosketuksensa vallan ja hierarkioiden maailmaan, millaisia ovat nuorten ensimmäiset yhteiskuntakokemukset kuten rippikoulu- ja koulukokemukset sekä muistot ensimmäisestä työpaikasta. Taustaoletus on, että ensimmäisillä kokemuksilla on perustava merkitys yhteiskuntasuhteelle myöhemminkin. Häkkinen jakaa aineiston sukupolviin ja vertailee kokemuksia vanhimman nationalistisen sukupolven, keskimmäisen verkostosukupolven ja nuorimman urbaanisukupolven kesken. Artikkelit piirtää ajallisen kaaren, muutoksen yhtenäisestä kansakunnasta jakautuneeksi ja löyhäksi, yksilöiden yhteiskunnaksi. Kun yhteiskunta oleellisesti muuttuu, myös kokemus siitä väistämättä muuttuu. Mutta kun seurataan samoja etappeja eli koulua, rippikoulua ja työelämään siirtymistä, huomataan myös näiden etappien sitkeys ja pysyvyys. Rippikoulu ei ole urbaanisukupolvelle samanlainen raja lapsuuden ja aikuisuuden välillä kuin se oli nationalistiselle sukupolvelle, mutta keskeinen nuoruuden elämys se on Häkkisen mukaan nuoremmillekin sukupolville.

Kaisa Vehkalahti keskittyy omassa artikkelissaan aineiston vanhimpiin kertajiin, 1920- ja 1930-luvulla syntyneiden nuoruus-

kuvauksiin ja erottaa keskeisimmäksi tarinamuodoksi ”työn ja puutteen tarinan”. Tämä avaintema, jossa raatamisen eetos kirjoitetaan kuuluviin, leimaa suomalaista omaelämäkerrallista kerrontaa muunkin tutkimuksen perusteella, eikä tulos yllätä. Puutteen ja kovan työnteon teeman varioimiseksi Vehkalahti tuo kuitenkin rinnalle kaksi kiinnostavaa vaihtoehtoista tarinamuotoa: opiskelun ja henkisen kasvun tarinat sekä vapaa-aikaan ankkuroituvat, huolettomat kemujen, muodin ja tanssi-iltojen muistot. Vehkalahti on koko ajan tietoinen sitoumuksistaan: kirjoitetun ja eletyn perustavasta erosta ja nuoruuden rakentuneesta, ei luonnollisesta luonteesta. Hänen artikkelinsa valaisee hyvin, miten nuoruuden on suomalaisessa kulttuurissa ymmärretty olevan sekä lineaarista kasvua ja kehitystä kohti aikuisuutta, että aikuisuuden vastakohta: huolettomuutta ja vapautta. Vehkalahti osoittaa, että nuoruus käsitteenä on historiallinen ja toisen maailmansodan jälkeinen ilmiö. 1920–1930-luvulla syntyneiden keskeinen kokemus ”nuoruudesta” on sen olemattomuus: heidän elämässään ei sellaista vaihetta ja elämäntunnetta ollut vaan lapsuudesta siirryttiin nopeasti aikuiseseen, kovan työnteon maailmaan.

Kiinnostavia temaattisia analyysijä tekevät Riikka Taavetti seksuaalisuudesta ja Mikko Salasuo, Leena Suurpää ja Janne Poikolainen nuorisokulttuurista. Fokus on seksuaalisuuteen pureutuvissa omaelämäkerroissa, ystävyysuh-teissa ja populaarimusiikissa. Väliillä analyysi on lähiluentaa aineistosta esimerkiksi seksuaalisen heräämisen kerronnasta ja välillä kahden ajallisesti etäisen sukupolven vertailua. Populaarimusiikkia käsitellään äänilevyjen ja radion, tanssien ja soittoharrastuksen, lehtien ja fanikulttuurin syntymisen kautta. Rock-muistot 1970-luvulla syntyneiden joukossa saavat oman

osuutensa kirjassa, ja viimeistään tätä Salasuon artikkelia lukiessa mieltii, missä ovat edeltävän sukupolven elokuvamuistot tai seuraavan sukupolven tietokonepeli-muistot. Myös vaikkapa muodista ja kuluttamisesta olisi ollut kiinnostavaa lukea. Nuorisokulttuuri rinnastuu teoksessa siis vahvasti populaarimusiikin kuluttamiseen. Painotusta voi ihmetellä, mutta myös ymmärtää: teos on myös vahvasti yhteiskuntahistoriallinen eikä pyrikään kattamaan kaikkia muuttuvia konteksteja nuoruuden kokemiselle.

Nuoruuden sukupolvet lähtee haastamaan instituutioihin nojautavaa tutkimusta, mutta palaa instituutioiden kehukseen kolmannessa osassa. Ratkaisu ei ole vain tutkijoiden mielikuvituksettomuutta vaan myös muistelijoiden valinta. Aineisto osoittaa, että työn eetos ja työelämään siirtyminen osana nuoruuden loppuvaihetta ovat keskeisiä elämää jäsentäviä tekijöitä läpi sukupolvien.

Vastapainoksi raadannan sukupolvien kokemuksiin Elisa Kylkiähti kirjoittaa työstä ja työttömyydestä alle 25-vuotiaiden teksteissä. Kuten kirjoittajat läpi teoksen hän taustoittaa analyysinsä yhteiskuntahistoriamme perusfaktoilla ja nostaa analyysivälineekseen identiteetti-position. Hän erottaa nuorten teksteistä kolme tapaa asemoitua suhteessa työn normiin: tähän kulttuuriseen käsikirjoitukseen, ”pakkoon”, voi suhtautua joko myöntäen, epäonnistuen tai irrottautuen, mutta aina suhteessa siihen. Sen ulkopuolelle ei ole pääsyä.

Essi Jouhki kirjoittaa keskeisestä instituutiosta, koulusta, ja keskittyy suurten ikäluokkien, 1940- ja 1950-luvulla syntyneiden kokemuksiin. Koulutaipaleensa muistavat kaikki. Vaikka esimerkiksi oppikoulun alkaminen oli monille nuoruuden alkua, oppikoulu ei suinkaan ollut kaikkien ulottuvilla. Jouhkin artikkeli tuo hyvin esiin

jälleenrakennusajan koulutusoptimismin ja tulevaisuususkon, mutta myös suuret sosiaaliset erot ja sen, miten isolla osalla 1940-luvun sukupolvesta koulutus jäi kansakoulun varaan.

Teoksen päättää Kimmo Jokisen artikkeli, jonka fokuksessa on matka nuoruudesta aikuisuuteen. Jokinen asettaa aineistonsa, Nuoruus tänään -kirjoituskutsun tuottamat 102 alle 25-vuotiaan laatimaa tarinaa, sosiaalitieteiden klassikoiden kehukseen ja lukee aikuistumisen pohdintoja suhteessa muun muassa Ulrich Beckin normaalibiografiaoletukseen, Talcott Parsonsin ydinperhesysteemiin ja Anthony Giddensin yksilöllistymisteisiin. Jokinen ei löydä aineistosta uusia teemoja vaan toteaa, että myös suomalaiset nuoret kirjoittavat opiskelun, ammatin, palkkatyön ja perheen kaltaisista asioista. Uutuus löytyy tavoista käsitellä asioita. Keskeisiä huomioita nykynuorten aikuistumisesta on siirtymän pidentyminen, joka on yleinen länsimainen ilmiö. Jokisen tulokinnan eräs anti on perheen merkityksen analyysissä. Yksilöllistymisestä ja yhteiskunnallisten siteiden löyhymisestä huolimatta perhe näyttäisi säilyttäneen paikkansa nuorten elämässä ja mielikuvissa: lapsuudenperhe on tärkeä. Toisaalta perheen perustaminen aikuistumisen mittapuuna on monelle nuorelle myös pelottava, valmiiksi kirjoitettu tylsä tavoite ja stereotyyppi, joka torjutaan. Monelle se on asia, joka ei vain kiinnosta (vielä). Tärkeää on opiskelu, kokeileminen ja etsiminen. Juuri opiskelu näyttää muodostavan alle 25-vuotiaan suomalaisen nuoren elämän kiinnepohjan.

Kun käännämme katseen tulevaan, voimme Jokisen tavoin kysyä, tuleeko perhevaihe myös nykynuorille 30-vuotiaana kuten tilastot ehdottavat, vai hylkäävätkö tulevat sukupolvet perinteisen aikuisuuden, palkkatyön ja perhe-elämän ja luovat muita tapoja

elää. Vastauksia *Nuoruuden sukupolvet* ei tarjoa, mutta se luo hyvän pohjan mieltä eri-ikäisten yhdessä elämistä. Teos synnyttää halun pohtia kriittisesti ei vain nuoruuden käsitettä vaan myös tapamme määrittää aikuisuus.

FT KIRSI TUOHELA
TURUN YLIOPISTO

Metsähallinnon tehostamistie johti Osaran aukeille

Antti Parpola: ”Uinuvat metsävaramme käytön piiriin”. Valtionmetsien käytön suuri murros 1939–1970. Poliitiikan ja talouden tutkimuksen laitoksen julkaisuja 18. Helsingin yliopisto 2014. 172 s. ISBN 978-952-10-9133-9.

Antti Parpolan väitöskirja on tulkinta siitä, miten ja miksi valtion metsiä hallinnoinut metsähallitus muutti toimintaansa toisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen vuosina 1939–1970. Tänä ajanjaksona Itä- ja Pohjois-Suomen valtion metsät liitettiin osaksi teollista puunhankintaa. Metsähallitus haavitteli tehokkuuden nimissä liikelaitoksen asemaa. Itse metsästä ja metsän käytöstä ei kirjassa kerrota, joten havumetsän tuoksua, lehtipuiden kahinaa tai sammalpeiton tuntua et siitä löydä, miehistä sikarin haju sitäkin enemmän. Metsä on pysynyt miesten valtakuntana, ja myös tämä metsäaiheinen kirja on kovin miehinen, yhtään naista ei tekstissä mainita.

Tutkimuskirjallisuuden puolelta löytyy kymmenkunta naisen kirjoittamaa tai toimittamaa teosta. Tutkimuksessa vilahtelevat kym-

menet miehet jäävät tosin hekin kasvottomiksi, sillä lyhyitä kuvauksia, kuka kukin oli, ei kirjasta löydy. Ajanjakso talvisodasta luonnon-suojeluvuoteen 1970 saakka on pitkä. Tänä aikana Suomi muuttui agraarisesta maasta teolliseksi palveluyhteiskunnaksi. Erityisesti 1960-luku oli suurten yhteiskunnallisten muutosten vuosikymmen. Myös metsien käsittelyssä tapahtui paljon, ja metsäluonto mullistui.

Parpola sivuuttaa metsien muut kuin teolliset käyttömuodot ja toteaa valtion metsien olleen suurelta osin käyttämätön resurssi, jota oli mahdollista käyttää yhteiskunnan tarpeiden mukaan. Sodan aikana se tarkoitti energiaa ja sodan jälkeen puun teollista käyttöä. Valtion metsien varaan suunniteltiin pääpaino asuttamisessa ja sittemmin erilaisissa suojelutavoitteissa. Valtion metsät olivat usein tasapainottava tekijä yksityisten metsien ja metsäteollisuuden metsien välillä. Milloin teollisuuden ei onnistunut hankkia puuta yksityismetsistä, sen katseet kääntyivät omien metsävarojen ohella valtion metsiin tai vaihteoisesti tuontipuuhun.

Antti Parpola ei juuri taustoita puutavaran kysynnän voimakasta kasvua ja siihen liittyntä suomalaisen puunjalostusteollisuuden rakenteen muutosta. Toisen maailmansodan jälkeinen ja aina 1970-luvulle saakka jatkunut Euroopan talouskasvu hyödytti Suomea, joka markkinoi Euroopan yhdentymälle talousalueelle tuotensa. Kaikenlaisen puutavaran kysyntä oli vahvaa, mutta erityisen voimakasta se oli käsitellyn puun kohdalla. Suomen puunjalostusteollisuudessa alkoi 1950-luvun lopulla laajennuskausi. Kun Suomessa tuolloin puhuttiin teollistamisesta, ei ollut lainkaan samaa, teollistiko maata yksityinen vai valtion teollisuus. Toinen edusti toisen mielestä sosialismia, ja toinen katsoi puoltavansa koko kansan etua.

Parpola ei sido kirjaansa kansainväliseen tutkimuskeskusteluun eikä teoretisoi tutkimustaan. Tiivistelmästä selviää, että hän tarkastelee resurssipuhetta. Työ lähestyy näin vääjäämättä diskurssianalyysia. Puhuntaan viitataan pitkin kirjaa, mutta viittaukset jäävät esimerkinomaisiksi. Tekijä etsii vastaukset esittämiinsä kysymyksiin pääosin metsähallinnon itsensä tuottamista asiakirjoista. Hän hyödyntää aikalaiskirjallisuutta, joitain sanomalehtiä ja tutkimuskirjallisuutta, mutta ei kerro niistä periaatteista, joilla nämä on valittu, tai miten hän on ne lukenut.

Nopea kirjallisuushaku osoittaa Parpolan käyttäneen vain osaa keskeisten toimijoiden kirjoituksista. Pelkkä Silva Fennican läpikäyminen olisi auttanut hahmottamaan monipuolisemmin muutoksia. Jostain syystä tekijä on käyttänyt maalaisliitolta vain vuoden 1950 puolueohjelmaa, vaikka ohjelmia tehtiin vuosina 1932, 1944, 1962 ja 1968 (Keskusta); SDP:ltä on mukana vuoden 1969 ohjelma, mutta ei vuoden 1952 ohjelmaa. *Suomen Luonto* -lehestä on siteerattu muutamia numeroita. Lähdeluettelosta puuttuvat *Lapin Kansa*, *Metsähallituksen tiedonantolehti*, *Suomen puu* ja *Metsälehti*, joihin on viitattu. Kirjallisuuden jako aikalaiskirjallisuuteen ja tutkimuskirjallisuuteen on epämääräinen. Metsähallituksen historioista vuonna 1934 ilmestynyt Martti Hertzin teos on aikalaiskirjoituksessa, mutta tutkimusajankana ilmestynyt Erkki Laitakarin kirja (1960) on tutkimuskirjallisuudessa. Aikalaiskirjallisuuteen mahtuu erilaisia artikkeleita aikakausjulkaisuista käsikirjoituksiin. Julkaisut eivät noudata vuosijärjestystä. Listalta puuttuu keskeisiä teoksia, kuten Urho Kekkosen *Onko maallamme varaa vaurastua?* (1952). Kirjallisuusluettelosta puuttuu useita kirjoja, joita työssä on käytetty, ja toisaalta käytettyjen teosten tiedot on osin huolimattomasti kirjattu.

Kirjan ainoa kartta on otettu tekijän aiemmasta kirjasta. Kartat pitäisi laatia jokaista teosta varten erikseen ja kunkin kirjan tarkoituksena varten. Kirjan neljä kuviota eivät noudata annettua ajanjaksoa. Tekijä on käyttänyt piirto-ohjelmaa, joka ottaa kuvioihin myös vuodet, joilta dataa ei ole. Näin kuvioihin tulee vääristymä, joka heijastuu vääjäämättä siitä tehtävään tulkintaan.

Virheistään huolimatta teos on hyvin kirjoitettu. Tekijän omat arvot tulevat sanavalinnoissa joskus tahattomasta – mutta ei häiritsevästi – esille. Metaforat ovat ongelmallisia. Pajaton tyhjennys, joka vielä 1900-luvun lopulla oli hauska ilmaus, ei enää 2010-luvun lukijassa herätä samaa ihastusta.

Tutkimusta vie arkistoaines ja se antaa tuloksen, jonka mukaan metsähallituksen keskeiset metsänhoitajat muuttivat aktiivisesti ja omaehtoisesti keskusviraston toimintaa puunkorjuun tehostamisen suuntaan siinä määrin, että metsän uudistaminen jäi toissijaiseksi tavoitteeksi. Seurauksena oli valtionmetsien puuston väheneminen ja kasvun hidastuminen 1950-luvulla. Tutkimustuloksena on lopulta metsähallituksen johdon oma tulkinta tapahtuneesta ja laitoksen sopeutumisesta muutokseen. Selitykseksi tapahtuneelle Parpola antaa sotavuosina syntyneen hallinnollisen ja talouspoliittisen kulttuurin, joka hänen mukaansa suosi nopeita ja itsenäisiä hallinnollisia toimijoita ja luonnonresurssien tehokasta käyttöä. Tämän seurauksena metsienkäyttö yksipuolistui, mikä puolestaan johti myöhemmin metsien käyttöä koskeviin ristiriitoihin muiden metsänkäyttäjien kanssa.

Parpolan väitöskirjan parasta antia on metsähallituksen uuden hallintokulttuurin vertaus ASON, Sotevan ja Itä-Karjalan sotilashallinnossa noudatettuun toimintakulttuuriin. Samankaltaisuus johtui toisilleen tutuista henkilöistä, jotka

luottivat tosiinsa ja olivat lisäksi sotilaallisessa käskysuhteessa. Miehät tekivät nopeita ratkaisuja tilanteessa, jossa toimien laillisuuden pohdinta oli toissijainen kysymys. Tehokkuuden nimissä tehty päätöksenteko liikkui osin harmaalla alueella. Parpola on tulkinnoissaan turhan varovainen, eikä vie päätelmiään loppuun. Monin paikoin hän jättää argumentaationsa vaajaiksi.

Parpolan väitöskirja perustuu pitkälti niin lähteiden, tutkimuskirjallisuuden, haastattelujen kuin käsittelytapansakin puolesta hänen Veijo Åbergin kanssa vuonna 2009 julkaisemaan tutkimukseen *Metsävaltio: Metsähallitus ja Suomi 1859–2009*. Kyseessä on kuitenkin erillinen, uudelleen kirjoitettu teos. Parpola on lähtenyt syventämään kysymystä metsähallinnossa tapahtuneesta hallintokulttuurin muutoksesta ja niistä ratkaisuista, jotka johtivat Pohjois- ja Itä-Suomen valtion metsien laajoihin hakkuisiin sekä niin kutsuttujen Osaran aukeiden syntyyn. Kirja herättää pakosta kysymyksen aiemmin julkaistujen tai toisiin tarkoituksiin tehtyjen monografioiden sopivuudesta väitöskirjaksi. Kysymys on ajankohtainen historiatieteessä, jossa ei ole ollut tapana väitellä aiemmin julkaistujen artikkeleiden ja niitä sitovan johdantoluvun kanssa nippu- eli artikkeliväitöskirjalla. Vastaako tieteelliseksi katsottava monografia artikkeliväitöskirjaa ja millaisin täydennyksin?

FT, DOSENTTI ISMO BJÖRN
ITÄ-SUOMEN YLIOPISTO

Tiivis esitys suomalaisen itsemurhatutkimuksen pitkästä historiasta

Mikko Myllykangas: Rappeutuminen, tiedostamaton vai yhteiskunta? Lääketieteellinen itsemurhatutkimus Suomessa vuoteen 1985. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 120. Oulun yliopisto 2014. 275 s. ISBN 978-952-62-0445-1.

Itsemurhaa koskevaa tieteellistä tutkimusta on tehty paljon. Emilio Motta laski julkaisuja olleen 1600-luvulta 1880-luvun loppuun 647, joista valtaosa oli ilmestynyt vuoden 1850 jälkeen. Norman Farberow listasi noin 35 000 nimikettä vuosien 1897 ja 1967 väliltä.¹ Anthony Giddens on väittänyt itsemurhan olleen eniten ja läpikotaisinmin tutkittu ja keskusteltu sosiaalinen ongelma 1800-luvulla.² Hakusana "suicide" tuottaa *Academic Search Complete* -lehtitietokannassa lähes 50 000 osumaa. Itsemurha on historiallisesti tunnettu ja tiedetty, maailmanlaajuisesti kohdattu ilmiö, jonka biologinen, psykologinen ja sosiaalinen tutkimus on ollut näiden tieteenalojen keskeisiä ongelmia, tietyissä vaiheissa jopa niiden ydinkysymyksiä.

Itsemurhatutkimuksen historiaan kohdistunutta tutkimusta on 2000-luvulla ilmestynyt runsaasti. Esimerkiksi *Journal of Social History* -lehden teemanumerossa jul-

kaistiin vuonna 2013 eri maiden kansallisen tutkimuksen historiaan kohdistuneita artikkeleita.³ Tuoreista tutkimuksista tärkein on mielestäni kanadalaisen John C. Weaverin vuonna 2009 ilmestynyt teos *A Sadly Troubled History: The Meanings of Suicide in the Modern Age*. Se on paitsi laaja ja syvälinen sosiaalihistoriallinen tutkimus 1900-luvun alkupuolen itsemurhasta myös ennen kaikkea mainio johdatus itsemurhatutkimuksen intellektuaaliseen historiaan.⁴

Mikko Myllykankaan väitöskirja ei ole tutkimus itsemurhasta sinänsä, vaan niistä erilaisista diskursiivisista tavoista, joiden avulla käsityksiä itsemurhailmiöstä on Suomessa tuotettu ja ylläpidetty vajaan puoleltoista vuosisadan ajan. Tutkimus on lääketieteen intellektuaalista ja käytännöllistä historiaa, mutta rajauksesta huolimatta työ laajenee hyvällä tavalla myös filosofian, sosiologian ja politiikan kentille. Tutkimuksen struktuuri on rakennettu kymmenien keskeisten, lähinnä psykiatri- psykologi- ja sosiologivaikuttajien varaan. Näiden keskeisiä tutkimustuloksia, näkemyksiä, ajattelutapojen tautoja ja käytäntöjä analysoidaan muuttuvassa ja vaihtuvassa intellektuaalisessa verkostossa. Työ kontekstualisoituu, punoutuu tieteellisten ajattelutapojen ja yhteiskuntapolitiittisten suuntausten erilaisiin vaiheisiin, jonkin verran myös suomalaisen yhteiskunnan muutoksiin ja murroksiin.

Myllykangas osoittaa väitöskirjassaan taitavasti, miten itsemurhan suhteellinen määrä on 1800-luvun alusta saakka (ainakin länsimaissa) tasaisesti lisääntynyt. Näyttää siltä, että modernisoitua, teollistua ja urbanisoitua "parempi ja edistyneempi" yhteiskunta tuottaa enenevässä määrin myös itsetuhoista käyttäytymistä. Tämä jär-

1. John C. Weaver, *A Sadly Troubled History. The Meanings of Suicide in the Modern Age*. McGill-Queen's University Press 2009, 19.

2. Anthony Giddens, *The Suicide Problems in French Sociology*. *British Journal of Sociology* 1 (1965), 3.

3. *Journal of Social History* 3 (2013).

4. Weaver 2009.

kyttävä ristiriita ei jäänyt myöskään 1800-luvun tai 1900-luvun alun aikaistutkijoilta huomaamatta. Samanaikainen kansallisvaltioiden muotoutuminen ja eriytyminen sai tutkijat pohtimaan kansallisvaltion ruumiin tilaa, heikkoa ainesta, vaingollista kansanosaa, jota kokonaisedun nimissä tuli valvoa, josain tapauksessa myös karsia ja leikata sosiaalidarvinismin hengessä. Tieteen edistyminen tarjosi näille moralisteille aseet ja keinot myös laskea ja tulkita paheen mitat ja määrät. Paheita olivat tieto, sivistys ja demokratia, jotka kansallisvaltioiden myötä tulivat kaupan päälle. Tutkijat saattoivat olla jopa tyytyväisiä siihen, että itsemurhien määrä lisääntyi. Olihan se merkki sivistysvaltioiden joukkoon kuulumisesta.

Sosiaalipatologinen itsemurhatutkimuksen suuntaus sai väkivaltaisen loppunsa toisessa maailmansodassa. Varsinainen ja todellinen joukkoitsemurha loi pessimistisen yhteiskuntafilosofisen suuntauksen, jossa yksilön ja yhteiskunnan välistä suhdetta alettiin pohtia kokonaan uudessa, kriittisessä merkityksessä. Erityisesti Herbert Marcuse pyrki yhdistämään marksilaisen yhteiskuntakriittisen teorian ja Sigmund Freudin psykoanalyttiset tarkastelut, luoden tieteellistä pohjaa 1960-luvulla länsimaissa levinneelle kriittiselle psykososiaaliselle suuntaukselle, ”vapauden psykiatrialle”, ja itsemurhatutkimuksen poliittisille tulkinnoille. Sosiologia haastoi psykiatrian, relativistiset ja liberaaliset itsemurhakategoriat tulivat kilpailemaan moralististen tulkintojen oheen.

Myllykankaan paljon siteeraamalla Ian Marshilta ilmestyi toissa vuonna tärkeä artikkeli *Journal of Social History* -lehdessä. Sen keskeinen ajatus on se, että historia-tiede on toiminut apuvälineenä, kun modernia itsemurhateoriaa on kehitetty. 1800-luvun teoreetikot käyttivät esimerkkeinä historialli-

sesti kuuluisia henkilöitä, joiden itsemurhatapausten avulla subjektiivisoutunutta teoriaa kehitettiin. Erityinen itsemurhaajan subjektiiviteetti rakentui tyypittelyyn, luokitteluun ja laskennon varaan. Myöhemmissä tutkimuksissa tämän varaan rakennettiin ja itsemurhaajan subjektiiviteetti vahvistui paradigmaattiseksi lähestymistavaksi.⁵

Myllykankaan tutkimuksen ansiona on, että kirjoittaja on tutkimuksessaan pyrkinyt ottamaan etäisyyttä kaikkein yksinkertaisimpiin medikalisaatio- ja repressiomalleihin, joista esimerkkejä olisi ollut tarjolla aivan riittävästi. Itsemurhatutkimusalan tutkimuksellista kenttää tarkastellaan tässäkin mielessä auktoriteettien ja tutkijoiden itsensä näkökulmasta, purkaen tarkasti ajattelumalleja ja tilanteita. Tarina rakentuu aidosti alan toimijoista, heitä ei väkisin lokeroida suuren kertomuksen osaksi. Tällä tavoin myös kehityksen monet ristiriidat ja päällekkäisyydet tulevat näkyviksi. Toisaalta työn rajaaminen lähtökohtaisesti lääketieteelliseen itsemurhatutkimukseen on hieman ongelmallista, koska tutkimuskauden lopulla näkökulma ei pysy raameissaan. Se levenee monelle muulle tieteenalalle.

Väitöskirjan tärkeimmät tulokset liittyvät vahvasti ja luotettavasti argumentoituun itsemurhatutkimuksen intellektuaaliseen historiaan. Myllykangas osoittaa, että suomalaisen itsemurhatutkimuksen historia jakaantuu teoreettis-metodologisten valintojen osalta kolmeen kauteen. Ensimmäisen lähtökohtana oli siveellisyytilastotieteellinen (moraalitulastollinen) analyysi, jolla pyrittiin ensimmäistä kertaa historiassa tieteellisesti hahmottamaan ilmiön erilaisia piirteitä. Itsemurhat nähtiin joko yksilöl-

lisen hulluuden tai kollektiivisen rappeutuman tuloksena. Toisessa vaiheessa itsemurhatutkimuksessa vaikuttivat samaan aikaan monet erilaiset mallit, mutta tilastotiede oli edelleen keskeisessä roolissa. Yksittäiset tutkijat tukeutuivat jo psykoanalyttisiin tulkintoihin tai anatomiseen konstituutio-oppiin, mutta matka kohti mielen tutkimista oli jo alkanut. Kolmas vaihe alkaa noin 1960-luvulla. Psykoanalyttinen ja psykodynaaminen tutkimus hakivat itsemurhan syytä mielen tiedostamattomista syövereistä, epävakaisesta tunne-elämästä tai vieteistä, joiden vaikutusta sosiaalisten suhteiden ongelmasta lisäsivät. Tämän suuntauksen rinnalle kehittyi 1970-luvulla sosiaalipsykiatrinen suuntaus, joka siirsi radikaalilla tavalla katseen ihmisen mielen alueelta ympäröivään yhteiskuntaan. Itsemurhatutkimuksen teoreettinen kenttä laajeni ennen kaikkea määrällisesti, mutta myös hypäsi toisten tieteenalueelle.

Myllykangas osoittaa, että kolme eri jaksoa leimasi oma intellektuaalisen kiinnostuksen kohteensa ja vaikuttajatahonsa. Ensimmäisen vaiheen englantilaisista ja ranskalaisista esikuvista siirryttiin saksalaiseen tiedemaailmaan, ja toisen maailmansodan jälkeen muotiin tuli angloamerikkalainen tutkimus. Maantieteellisten painopisteiden muutos seurasi tieteellisen keskustelun kulloistakin keskuspaikkaa ja paradigmaattista keskusta. Suomi oli tässä suhteessa hyvin mukana tieteellisen keskustelun eturintamassa, vaikka ehkä enemmänkin hiljaisena yhtiömiehenä kuin etulinjan nobelisteina. On huomattava, että samaa kaavaa seurasivat monet muutkin tieteet, sosiologia ennen kaikkea. Halutessaan voisi nähdä tässä tieteenhistoriallisen kertomuksen positivismin valta-asemasta, sitä täydentävästä uuspositivismista, kriittisestä teoriasta ja viimein konstruktivismista.

5. Ian Marsh, The Uses of History in the Unmaking of Modern Suicide. *Journal of Social History* 3 (2013).

Johtopäätöksien esittämisen suhteen olisin toivonut jonkin verran enemmän vertailua. Näyttäisi siltä, että myös itsemurhatutkimuksen eurooppalainen kokonaisvirta noudatti melko uskollisesti Suomen tapauksen kaltaista reittiä. Moraalilastatistiikkaa, rappioselitystä seurasivat konstituutio-oppi ja psykoanalyysi, näitä taas toisen maailmansodan jälkeen psykodynaaminen tutkimus ja viimein sosiaalipsykiatria. Itsemurhien vastustamisen keinoina uskonnollinen ja moraalinen valistus olivat keinoja, joiden avulla syntiä ja pahuutta torjuttiin koko Euroopassa 1800-luvulla ja vielä myöhemmin. Yksilöterapiat muuttuivat 1900-luvun lopulla ennaltaehkäiseväksi kansanterveysystyöksi, samaan aikaan kun koko itsemurhan käsite laajeni. Mielestäni kansainvälistäkin mainetta saaneen Veli Verkon tutkimuksia olisi voitu arvioida vielä erikseen mahdollisena valtavirrasta poikkeamisena. Samoin 1970-luvun radikaalipsykiatria, jolla toki olla kannattajia Euroopassa ja Yhdysvalloissa, olisi kokonaisen oman tutkimuksensa arvoinen selvä valtaviiripoikkeama.

Kaiken kaikkiaan työ on kuitenkin ansiokas lisä suomalaisen tieteen historiaan, psykologian ja psykiatrian vaiheisiin sekä erityisesti itsemurhan ymmärryksen ja käsitteellistämisen monimutkaisiin linjoihin. Työ on omien lähtökohתיensa mukaisesti rakennettu erittäin huolellisesti, jopa tarkasti. Paikoitellen ja parhaimmillaan teksti on veitsenterävää, voisi sanoa jopa kirurgista. Se perustuu laajaan kirjalliseen, joskin pitkälti vain suomalaiseseen aineistoon. Työllä on paljon sanottavaa kansainväliseen keskusteluun. Toivottavasti näin tärkeä anti välittyy tulevina kansainvälisinä artikkeleina.

FT, DOSENTTI ANTTI HÄKKINEN
HELSINGIN YLIOPISTO

Itellan ja Soneran esihistoria

Pasi Nevalainen: Virastosta liikeyritys. Posti- ja telelaitoksen muutosprosessi 1930–1994. Jyväskylän Studies in Humanities 234. University of Jyväskylä 2014. 337 s. ISBN 978-951-39-5932-6.

”Telehallinnot kaikkialla maailmassa seuraavat tarkoin rautarouva Thatcherin suunnitelmia myydä British Telecom”, Suomen posti- ja telelaitoksen pääjohtaja Pekka Tarjanne maalaili toukokuussa 1984. Tämän myötä ”uinuvat telehallinnot” olivat havahtuneet huomaamaan ”oman kuolevaisuutensa”. Posti- ja telelaitoksen johto ei halunnut päätyä mullan alle. Virastosta tuli liikelaitos ja sittemmin yritys. Pasi Nevalainen tarkastelee Jyväskylän yliopistossa tehdyssä väitöskirjassaan posti- ja telelaitoksen muodonmuutosta. Opinnäyte tarjoaa tiedeyhteisölle ja suurelle yleisölle oleellista uutta tietoa julkisen sektorin viime vuosikymmenien reformeista.

Ensimmäisen maailmansodan ja 1970-luvun välisenä aikana valtion rooli vahvistui vähitellen useimmissa Euroopan maissa. Öljykriisien myötä tuuli kääntyi. Jähmeiksi syytettyjä virastoja muutettiin yrityksiä, uusia johtamismenetelmiä otettiin käyttöön, toimintaa saneerattiin ja järjesteltiin uudestaan. Monet valtionyritykset siirtyivät yksityiseen omistukseen. Julkisen vallan haltuun jääneet organisaatiot taas alkoivat muistuttaa monella tapaa liikeyrityksiä. Uusia hallintomalleja kuvaamaan syntyi kokonaan uusia käsitteitä, kuten *New Public Management*, mikä on käännetty esimerkiksi uudeksi julkisjohtamiseksi. Uusliberalismin voittokulusta on myös puhuttu paljon, usein kriittiseen sävyyn.

Nevalainen siteeraa tunnettua brittitutkijaa Robert Millwardia, joka on kutsunut deregulaatiota ja yksityistämistä ”yhdeksi vuosisadan suurimmista muutosvoimista”. Nevalaisen väitöskirjan painopiste on viime vuosikymmenien kuvauksessa, jolloin nuo ”suuret muutosvoimat” nousivat pintaan ja alkoivat myllertää vanhoja rakenteita.

Mutta miten ja miksi muutokset ovat tapahtuneet? Ideologisesti lautuneita vastauksia näihin kysymyksiin on tarjolla runsaasti, mutta tutkittua tietoa vähän. Nevalainen toteaa perustellusti, että teoreettinen keskustelu ”tarvitsee kiipeästi kyllin yksityiskohtaista, vahaan empiriseen näyttöön nojaavaa tutkimusta haastajakseen”. Väitöskirjassaan Nevalainen paikkaa ansiokkaasti tätä empiriavajetta Suomen kontekstissa tarkastelemalla huolellisesti yhden keskeisen ja suuren laitoksen muutoksia.

Posti- ja telelaitoksen valinta tutkimuskohteeksi on perusteltu. Laitos tuotti yhteiskunnallisesti tärkeitä palveluja ja työllisti valtavan määrän ihmisiä, 1980-luvun alussa peräti 45 000. Teknologian kehitys, taloudelliset vaikeudet, taantumakauden ja valtionrajojen mataltumien pakottivat posti- ja telelaitoksen johdon etsimään keinoja sopeutua muuttuviin oloihin. Ei siis ihme, että siitä tuli eräänlainen ”muurinmurtaja”, kuten Nevalainen kirjoittaa. Valtion virastosta tuli ensin liikelaitos ja sitten yritys, ja lopulta se jakaantui kahdeksi sellaiseksi eli kasvavalla telealalla toimivaksi Soneraksi ja Itellanakin väillä tunnetuksi Suomen Postiksi. Viimeisiä vaiheita Nevalainen tarkastelee työnsä epilogissa.

Vastaavat laitokset muissa maissa kävivät läpi samankaltaisen prosessin. Päätöksentekijät reagoivat samoihin haasteisiin, mutta he myös seurasivat tarkoin toistensa toimintaa ja lainasivat hyvältä vaikeuttaneita tai sellaisiksi oletettuja toimintamalleja. Nevalainen osoittaa, että joissain tapauksissa uusli-

beraeailta vaikuttaneet uudistukset olivat suomalaistoimijoiden näkökulmasta eräänlaisia kansallisia puolustustoimenpiteitä, joilla pyrittiin pitämään telekenttä ja sen kannattavimmat osat omissa käsissä. Posti- ja telelaitoksessa pelättiin, että ulkomaiset jätit tai yksityiset kotimaiset yritykset kaappaisivat teknologian kehityksen luomat ja kasvattamat sektorit. Uudistuksille löytyi tukea vasemmaltakin, koska siellä uskottiin niiden avulla voitavan vahvistaa laitosta ”kermankuorijoiksi” haukuttuja kilpailijoita vastaan. Viraston SKDL-taustainen talousylijohtaja nousi uudistajien eturiviin.

Nevalainen ottaa vauhtia aina 1930-luvulta asti. Tämä osoittautuu perustelluksi valinnaksi. Tutkimus murentaa kuvaa vanhakantaisesta, muuttumattomasta virastosta, joka joutuu uusliberaalien uudistusten kohteeksi. Johtoa ärsyttäneitä jäykkyyksiä oli, mutta kyseessä ei ennen 1980-lukua ollut stabiili ”tsaristinen” organisaatio vaan pikemminkin jatkuvasti muuttuva laitos. Toki tahti oli hitaampi kuin myöhemmin. Lyhyesti sanoen Nevalainen kytkee viime vuosikymmenien kiihtyvät muutokset kiintoisasti hallintouudistusten pidempään jatkumoon. Hän tarkastelee ”miksi laitos alun alkaen oli virasto, miksi se pysyi virastona ja miksi aikalaiset halusivat muuttaa viraston liikeyritykseksi”.

Vaikka Nevalaisen tutkimuksen keskiössä on posti- ja telelaitos, hän tarkastelee laajemmin julkisen sektorin ja sen organisaatioiden historiaa. Tutkimuksessa kuvataan yllättävän monissa kohdin yksityiskohtaisesti Valtionrautateiden historiaa. Lähempi tarkastelu onkin pääosin perusteltua, sillä posti- ja telelaitoksen ja VR:n historia kietoutuu monin tavoin toisiinsa.

Nevalainen on pyrkinyt avaamaan päätöksenteon ”mustaa laatikkoa” eli selvittämään kuka ajoi uudistuksia ja miten. Tutkimus osoittaa esimerkiksi, että laitoksen

johto lobbasi määrätietoisesti poliittisia päätöksentekijöitä liikelaitosuudistuksen taakse ja onnistui hankkimaan sille ammattiyhdistysliikkeen tuen. Johto nousee siis toimijana esille. Tätä hienojakoisempaan analyysiin tutkimuksessa ei yleensä päästä, todennäköisesti lähteiden luonteen vuoksi. Hallintokoneiston sisällä kun ei ole tapana korostaa yksittäisten virkamiesten roolia tai näiden välisiä kiistoja. Poliittisella kentällä tilanne on toinen.

Tutkimus on sidottu yleiseen teoreettiseen keskusteluun instituutioiden muutoksesta, mutta viittaukset uusliberalismia koskevaan kirjallisuuteen ovat harvinaisempia. *New Public Management* (NPM) -käsite ohitetaan nopeasti. Molemmat käsitteet ovat toki poliittisesti ja ideologisesti latautuneita sekä hieman epämääräisiä, mutta yksityistämistä ja hallintouudistuksia on kansainvälisessä keskustelussa hahmotettu usein juuri niiden avulla. Tältä osin Nevalaisen teoksen antia täydentää ja laajentaa Helsingin yliopistossa juuri hyväksytty Ville Yliaskan väitöskirja *Tehokkuuden toiveuni: Uuden julkisjohtamisen historia Suomessa 1970-luvulta 1990-luvulle*. Nevalaisen ja Yliaskan väitöskirjat julkaistiin lähes samaan aikaan, joten niiden tekijöillä ei ollut mahdollisuutta ottaa huomioon toistensa tutkimustuloksia.

Nevalainen on kiitettävällä ahkeruudella käynyt läpi suuren määrän posti- ja telelaitoksen ja muun julkisen sektorin piirissä syntyneitä lähdeaineistoa. Tutkijan kirjoitustapaa tosin hallitsee turhan paljon hänen käyttämilleen lähteille ominainen kankea hallintokieli, jossa esimerkiksi yksittäisten toimijoiden vaikutus on usein häivytetty passiivi-ilmaisujen taakse. Tutkimusta joutuu ajoittain lukemaan hyvin tarkkaan, jotta hahmottaa kaikki muutosprosessien keskeiset juonteet. Ahkera löytää ne silti. Kiireinen lukija voi ammen-

taa oleellisen työn erinomaisesta englanninkielisestä tiivistelmästä.

FT, PROFESSORI NIKLAS JENSEN-ERIKSEN
HELSINGIN YLIOPISTO

Historialliset televisiosarjat analyysissä

Jenni Hokka: Kakkoselta kaille kansalle. Kuulumisen politiikka YLE TV2:n arkirealistisissa sarjoissa. Tampere University Press 2014. 324 s. ISBN 978-951-44-9363-8.

Jenni Hoka väitöskirjan tutkimuskohteena on suomalaisen televisiodraaman historia – tarkemmin seitsemän Yleisradion TV2:n sarjaa: Heikki ja Kaija, Rintamäkeläiset, Tankki täyteen, Reinikainen, Sisko ja sen veli, Fakta homma ja Kyllä isä osaa. Näiden sarjojen kautta Hokka tutkii, millaista ”kuulumisen politiikkaa sarjoissa ja sarjojen kritiikeissä on harjoitettu”.

Hoka tutkimus jatkaa Tampereen yliopiston viestinnän, median ja teatterin yksikössä viime aikoina lisääntyntä mediahistoriallista tutkimusta. Televisiodraaman tutkimuksella on televisiotutkimuksessa toki historiaa kansainvälisesti jo journalistisen tv-kritiikin ja taiteentutkimuksen perinteestä ammentaneesta tutkimuksesta 1970-luvulta lähtien. Varsinkin 1980-luvulla viestinnätutkimuksessa vallalle tulleen kulttuurintutkimuksen vaikutus televisiodraaman tutkimuksessa on ollut merkittävä.

Hoka tutkimus on sijoitettavissa viimeksi mainittuun traditioon, mutta näkökulmasta on myös yhteiskuntatieteellinen ote, ja siinä voi nähdä avauksia uudelleen

lähestymistapaan. Tätä ilmenee etenkin teoreettisessa viitekehyyksessä, jota Hokka kutsuu ”kuulumisen politiikaksi”. Siinä ollaan kiinnostuneita identiteeteistä, sukupuolesta ja luokasta – edelleen ajankohtaisia käsitteitä mediatutkimuksessa. Uudenlaista lähestymistapaa voi nähdä siinä, että lähinnä brittisiologi Nira Yuval-Davisin kehittämä idea kuulumisen politiikasta sovelletaan televisiosarjoihin.

Tutkimuksessa tarkastellaan TV2:n tv-sarjoja 1960-luvulta 1990-luvulle. Periodista rajausta Hokka perustelee sillä, että vuoden 1993 kanava uudistuksen jälkeen suomalainen television draamatuotanto muuttui. Tosin viimeinen käsiteltävä sarja on 1990-luvun puolivälistä. TV2:n tuotantoon rajaamisen hän perustelee sillä, että haluaa keskittyä julkisen palvelun Yleisradioon (TV1:llä ei tehty draamasarjoja ennen kanava uudistusta). Toisaalta myös draamasarjoja tuottava MTV joutui tuolloin määrittelemään toimintaansa vahvasti yleisradiohanteiden (ja säännösten) mukaan, joten rajauksen olisi voinut tehdä myös toisin.

Aineisto on siinä mielessä hiukan yksipuolista, että Heikki ja Kaija sekä Rintamäkeläiset ovat samojen tekijöiden tuotantoja. Mukana on myös peräti kolme englantilaisperäisen Neil Hardwickin luomaa sarjaa, joista yksi (Reinikainen) on vieläpä toisen *spin off* eli jatkotuote. Sarjoista useat ovat leimallisen tamperelaisia. Vaikka Hokka tarkastelee tätä ”tamperelais- ja kakkoslaisuusdiskurssia” erikseen, olisi ollut ehkä selkeämpää keskittyä pelkästään siihen. Silti kysymyksenasettelua ei olisi tarvinnut juuri muuttaa.

Tutkimuskysymys jakautuu kolmeen alalajiin: kuulumisena luokkaan, sukupuoleen ja hyvinvointivaltioon. Vaikka nämä kaikki ovat osa länsimaista modernisaatiota, ne ovat kuitenkin varsin erillisiä yhteiskunnallisia ilmiöitä. Tämän

vuoksi Hokka ei onnistu luomaan kovin yhteistä johtopäätöstä tutkimukselleen. Tutkimusta olisi jämäköittänyt keskittyminen johonkin mainituista lähestymistavoista.

Lisäksi teoreettinen viitekehys pitää sisällään runsaasti käsitteitä, jotka hautaavat kysymyksenasettelua. Tutkimus vilisee erilaisia käsitteitä, kuten identifikaatio, sosiaaliset sijainnit, sosiaalinen iterpellaatio, sosiaaliset kategoriat, habitus, diskurssit, luokkaisuus, performatiivisuus, kehystäminen ja niin edelleen. Teoriaviljely on johtanut muun muassa seuraavanlaisiin lauseisiin: ”Performatiiviset käytännöt, jotka kutsuvat kuulumaan, ovat ajan kuluessa rituaalisoituja ja sedimentointuneita. Koska ne rakentuvat diskurssien siteeraamisen ja toistamisen prosessille, ne perustuvat historiallisuudelle ja saavat siitä voimansa.” (s. 21) Tarkoitus kai lienee sanoa, että vaikka televisiosarjojen arvomaailma pyrkii esittämään asiat luonnollisina ja muuttumattomina, ne kuitenkin muuttuvat historiallisen kontekstin vaikutuksesta.

Vaikka käsitteet soveltuvat tutkimuksen lähestymistapaan, ne myös hajottavat sitä ja luovat vaikutelman, että tutkija haluaa laittaa kaiken mahdollisen tietämänsä akateemisen keskustelun tutkimukseensa – ei niin harvinainen ilmiö väitöskirjoissa. Tutkimusta olisi jämäköittänyt keskittyminen tutkimuksen avainkäsitteisiin ja muun keskustelun mainitseminen esimerkiksi alaviitteissä.

Hokka sijoittaa tutkimuksensa ”osaksi mediahistoriallista tutkimusta, ja erityisesti osaksi populaarin television historiallista tutkimusta” (s. 28). Tutkimuksen olisi voinut asemoida myös mediahistorian sukupuolvi-ajatteluun (ensin kirjoitetaan instituutiotasolla, sitten sisällöistä ja sen jälkeen sosiaalishistoriallisesti), joita muun muassa brittiläinen viestinnäntutkija Paddy Scannel kansainvälisesti ja Raimo Salonkangas Suomessa

ovat määrittäneet. Hokan tutkimus sijoittuu toiseen, osin myös kolmanteen polveen. Muutamia kysymyksenasettelun kannalta keskeisiin asioihin liittyviä tutkimuksia olisi voinut hieman enemmän avata. Etenkin luokan käsitteestä ovat viime aikoina Suomessa kirjoittaneet runsaasti sosiologit Juho Saari ja Jani Erola. Myös 1990-luvun lamasta on paljon tuoreehkoa tutkimusta.

Aineiston analyysissä on käytetty useaa metodologiaa. Televisiosarjojen kriittisissä käytetään kehystämistä ja diskurssianalyysiä. Metodit ovat aineistoon soveltuvia ja Hokka osaa niitä myös käyttää. Koska lehtikritiikkejä on suhteellisen runsaasti, tulee mieleen, olisiko niihin voinut soveltaa myös jonkinasteista sisällönanalyysiä, joka olisi tuottanut myös kvantitatiivisuonteisia tuloksia. Esimerkiksi kehysten suhteellista ilmenemistä olisi voinut havainnollistaa numeraalisesti. Ne olisivat tarjonneet ehkä myös ohjaavia tuloksia syvemmälle laadullisemmalle analyysille. Vaikka tutkimuksessa keskitytään tekstianalyysiin, draaman tekijöiden ja näyttelijöiden haastattelut olisivat saattaneet tuoda paitsi uutta tietoa, myös toisenlaista näkökulmaa. Haastattelut ovat varsin yleisiä televisiohistoriantutkimuksessa, mutta tässä niiden poisjättäminen ei perustella mitenkään.

Toinen analyysimetodi keskittyy analysoimaan sarjojen puvustusta ja lavastusta. Tämä osio on työn parasta antia, koska näkökulmaa ei ole paljon hyödynnetty suomalaisessa mediatutkimuksessa. Lisäksi sen kautta tehty lähiluku on toteutettu oivaltavasti.

Sukupuoleen ja hyvinvointivaltioon kuulumista analysoidaan sarjojen henkilöahmojen kautta. Lähestymistapa on hedelmällinen, tosin varsinkin tässä osiossa jotkin gender-tutkimuksen käsitteet, kuten ”homososiaalinen diskurssi” Rintamäkeläisissä, tuntuvat päälle liimatulta ja anakronisilta. Toi-

saalta Rintamäkeläisten analyysi 1970-luvun konsensuskontekstissa ja muussa 1970-luvun poliittisessa kulttuurissa on oivaltava.

Hokka toteaa tutkimuskohteensa intertekstuaalisuuden – kuinka sarjat lomittuvat kulttuuriseen kenttään. Tämä tulee ilmi etenkin ansiokkaasta televisiokritiikin analyysistä. Tämän toteaminen olisi kuitenkin ollut havainnollisempaa, jos muu analyysi olisi laitettu keskustelemaan enemmän lomittain aikalauskritiikin kanssa. Toisin sanoen, tutkimus olisi kaivannut enemmän historiallisen metodin mukaista tapaa analysoida monenlaisia lähteitä ja punnita niiden arvoa ja roolia kokonaisuutena. Tällainen lähestymistapa olisi tuonut tutkimukseen sen kaipaamaa virtaviivaisuutta.

Joka tapauksessa Hokka tuo esiin hyvin sen, kuinka historiallinen konteksti vaikuttaa käsityksiin sellaisista käsitteistä, kuten luokka, hyvinvointivaltio ja sukupuoli. Vaikka sukupuolentutkimuksen käsitteiden soveltaminen aineistoon on välillä keinotekoisia, tuottaa Hokan analyysi monia mielenkiintoisia tuloksia. Esimerkiksi

Heikki ja Kaija -sarjan työväenluokkaisuus ei yhtäkkiä olekaan relevanttia 1960-luvun reporadiolaisessa diskurssissa, koska sarja ei puutu makrotason yhteiskunnallisiin epäkohtiin. Toisaalta tarvetta hyvinvointivaltion määrittelyyn ei ole juuri sen ”kulta-aikana” 1970–1980-luvuilla; se on vasta meidän aikamme ilmiö.

Työ tuo niin ikään hyvin esiin sen, kuinka tietyt suomalaisen televisiodraamaan liittyvät piirteet säilyvät, mutta myös muuttuvat vuosikymmenten saatossa. Tutkimus sisältää lopulta varsin vahvaakin argumentaatiota, kuten: ”Hyvinvointivaltion edetessä luokkarajat näyttävät olevan jo katoamassa, mutta sen muretsessa ne jälleen palaavat.” Tai sen, kuinka Tankki täyteen -sarjan kohdalla toistettiin 1800-luvun sivistyneistön luomaa myyttiä suomalaisten ”metsäläisyydestä”. Viimeksi mainittu teema ilmenee etenkin lehtikritiikissä, joka puuttuu tamperelaisisarjojen kansanomaisuuteen. Hokka analysoi keskustelua esimerkiksi osana laajempaa sivistyneistön ja rahan välistä sosiaalishistoriallista jatkumoa.

Tutkimuksen rakenne on suhteellisen selkeä, tasapainoinen ja johdonmukainenkin. Isoin ongelma sisällysluettelossa ovat otsikot, jotka kertovat myös kysymyksenasettelun tiivistämistarpeista. Ne ovat nimittäin turhan kryptisiä: niissä pyritään kertomaan kaikki, mutta lopulta lukijan on vaikea saada kuvaa, mitä niissä käsitellään. Toisin sanoen otsikot olisivat kaivanneet huomattavaa yksinkertaistamista. Kieli on pääosin moitteetonta, tosin välillä termien yöryttäminen tekee tekstistä raskasta luettavaa.

Kaiken kaikkiaan *Kakkoselta kaikelle kansalle* on huolellisesti tehty ja se tuo uutta tietoa suomalaisen television historiasta. Etenkin televisiosarjojen lavastuksen ja puuvustuksen analysointi on uutta ja oivaltavaa. Tutkimuksen voi nähdä avauksena myös muuhun analyysiin ”kuulumisen politiikasta” suomalaisessa televisiossa ja mediassa laajemminkin.

FT, DOSENTTI JUKKA KORTTI
AALTO-YLIOPISTO
HELSINGIN YLIOPISTO

Tiedemaailma

Tieto-Finlandia jälleen historia-teokselle

Filosofian tohtori, dosentti Mirkka Lappalaisen teos *Pohjolan leijona: Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632* valittiin joulukuussa vuoden 2014 Tieto-Finlandia-palkinnon voittajaksi. Palkinnosta päätti Tampereen yliopiston viestinnän, median ja teatterin yksikön johtaja, dosentti Heikki Hellman.

Suomen ja Pohjoismaiden historian yliopistonlehtorina Helsingin yliopistossa työskentelevän Lappalaisen teokset ovat saaneet kiitosta myös aikaisemmin. Hänet on muun muassa palkittu Tiedonjulkistamisen valtionpalkinnolla vuonna 2013.

Tieto-Finlandia-palkinto on myönnetty vuodesta 1989 lähtien ansiokkaalle suomalaiselle tietotai oppikirjalle. Historia-alan teokset ovat pärjänneet palkintokamppailussa myös aikaisempina vuosina, sillä noin puolet palkituista teoksista käsittelee menneisyyttä.

Palkinnon myöntää Suomen Kirjasaatiö.

HEIDI KURVINEN

Vuoden professoriksi historiantutkija

Professoriliitto on valinnut Vuoden Professoriksi Maria Lähtenmäen. Palkinnon perusteluina nostettiin esiin Lähtenmäen tutkimustyön korkeatasoisuus sekä tutkittujen teemojen innovatiivisuus. Professoriliiton puheenjohtaja Kaarle Hämerin mukaan Lähtenmäki ”on kulkenut alansa tutkimuksessa askeleen edellä, nostanut pinnalle yhteiskunnallisesti tärkeitä teemoja sekä saanut aikaan laajaa keskustelua.”

Maria Lähtenmäki on tutkinut laajasti sekä Suomen ja Venäjän että Suomen, Norjan ja Ruotsin pohjoisten rajaseutujen, Itämeren piirin että arktisten alueiden arkipäivän yllirajaista historiaa, politiik-

kaa ja kulttuuria. Tällä hetkellä hän työskentelee Suomen historian professorina Itä-Suomen yliopistossa.

HEIDI KURVINEN

Uusia professoreita

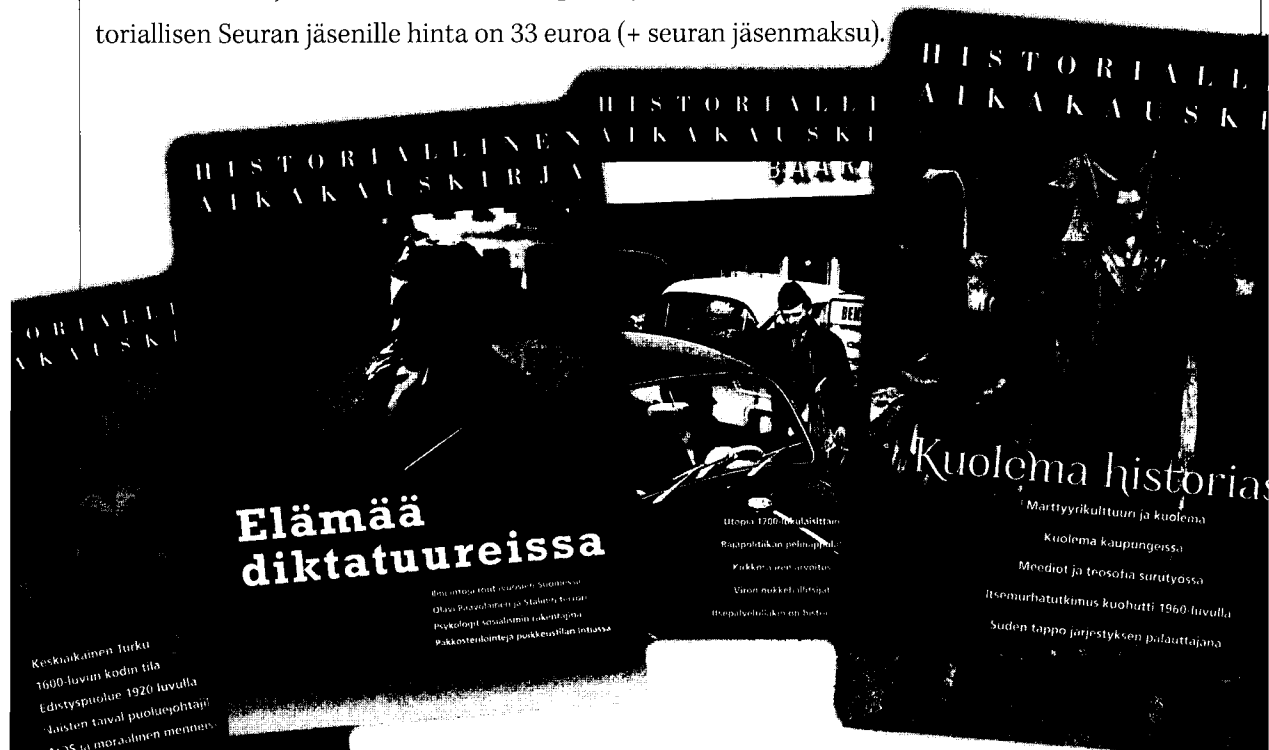
Professorinvaihdokset ovat edenneet eri puolilla Suomea, kun yliopistot ovat hakeneet ja kutsuneet uusia historia-alan professoreja. Kustaa H. J. Viikuna on nimitetty Suomen historian professoriksi Jyväskylän yliopistoon ja Kari Alenius globaalihistorian professoriksi Oulun yliopistoon. Mia Korpiola on valittu Turun yliopiston oikeushistorian professoriksi, Heikki Mikkeli Helsingin yliopiston yleisen historian professoriksi ja Vesa Vares Turun yliopiston poliittisen historian professoriksi. *Historiallisen Aikakauskirjan* toimitus seuraa professorinimityksiä myös jatkossa.

HEIDI KURVINEN

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA VUODEKSI 2015

Historiallinen Aikakauskirja ilmestyy neljä kertaa vuodessa, ja siinä käsitellään laajasti ajankohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Lehdessä on teemakokonaisuuksia, yksittäisiä artikkeleita, katsauksia, keskustelua ja kirja-arvioita.

Nyt on aika tilata vuoden 2015 vuosikerta. Se maksaa 45 euroa, ja sillä pääsee myös Historian Ystävain Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijoille vuosikerta maksaa vain 30 euroa. Suomen Historiallisen Seuran jäsenille hinta on 33 euroa (+ seuran jäsenmaksu).

- Liityn Historian Ystävain Liittoon (45 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Liityn Historian Ystävain Liittoon, olen korkeakouluopiskelija (30 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Tilaan lehden Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna (33 euroa ja seuran jäsenmaksu)

Nimi

Lähiosoite

Postitoimipaikka

Lipuke lähetetään kirjekuussa osoitteella:

Historiallinen Aikakauskirja/Julia Burman

Historian Ystävain Liitto

Kirkkokatu 6

00170 Helsinki

Tilauksen voi tehdä myös verkossa osoitteessa:

www.historiallinenaikakauskirja.fi

Lähettäjä maksaa normaalin kirjemaksun.

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja muut muistutukset voi tehdä sähköpostitse os. shs@histseura.fi, puh. 09-228 69351 tai osoitteeseen Julia Burman, Suomen Historiallinen Seura, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki

Taloudenhoitaja: Raimo Parikka, PL 54, 00014 Helsingin yliopisto, puh. 050-538 9476, sähköposti raimo.parikka@helsinki.fi

Toimitussihteerit: Heidi Kurvinen, heidi.kurvinen@oulu.fi. Historiallisessa Aikakauskirjassa julkaistut kirjoitukset voidaan julkaista ilman erillistä sopimusta Historiallisen Aikakauskirjan kanssa vuoden viiveellä yliopistollisissa rinnakkaisjulkaisuarkistoissa samoin kuin niissä tieteellisissä julkaisutietokannoissa, joiden kanssa Historiallinen Aikakauskirja on tehnyt erillisen asiaa koskevan sopimuksen.

Käsikirjoitukset: Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään sähköpostitse word- tai rtf-tiedostona päätoimittajalle osoitteeseen marko.lamberg@historia.su.se tai marko.lamberg@uta.fi.

Tilaaminen: Lehden voi tilata oheisella tilauskupongilla tai verkossa lehden kotisivuilla osoitteessa www.historiallinenaikakauskirja.fi.

Tilaajat saavat maksutta käyttöönsä Historiallisen Aikakauskirjan digilehden, joka on luettavissa osoitteessa <http://www.historiallinenaikakauskirja.fi/digilehti>.

Hinnat 2015: Historian Ystävään Liiton jäsenmaksu on 45 €, korkeakouluopiskelijoilta 30 €, yhteisöiltä 55 €.

Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 33 €. Vuosikertatilaus kirjakaupassa yms. 55 €. Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 16 €.

Pankkiyhteys: Danske Bank, IBAN FI70 8000 1700 0750 48. Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Snellmaninkatu 13, 00170 Helsinki, www.tiedekirja.fi, avoimna ma–pe klo 10–16, puh. 09-635 177. Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta: vuoteen 2000 4 € kpl, vuodet 2001–2010 8 € ja vuodet 2011–2013 14 €.

Painatus: Vammalan Kirjapaino Oy. Harjukatu 8, 38200 Sastamala.

Historian Ystävään Liitto

Puheenjohtaja: Päätoimittaja *Janne Virkkunen*
Sihteerit ja rahastonhoitaja: *Julia Burman*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, toimisto@historianyst.fi, www.historianyst.fi, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 lukukausien aikana.
Pankkiyhteys: Nordea IBAN FI51 1572 3000 3631 19.

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä ylioppilaskirjoitusten reaalikokeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 45 €, opiskelijoilta 30 € vuodessa. Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoittaudutaan sähköpostitse, puhelimitse tai postittamalla viereisen sivun palvelulipuke. Yhteystiedot ovat yllä.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Puheenjohtaja: professori *Kari Teräs*
Varapuheenjohtaja: dosentti *Tiina Kinnunen*
Toiminnanjohtaja: *Julia Burman*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, shs@histseura.fi, www.histseura.fi, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 lukukausien aikana.

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 25 €, opiskelijat 23 €) voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävään Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapetin, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta, Snellmaninkatu 13, 00170 Helsinki, ma–pe 10.00–16.30, p. 09/635 177, tiedekirja@tsv.fi. Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirjakauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa, Kirjavälitys sekä SKS:n kirjamyymälä (Mariankatu 7, 00170 Helsinki, www.finlit.fi). Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

